

નિવેદન

ગુજરાત વિદ્યાસમાજ મો. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવનમાં જે સંશોધન-પ્રંથો તૈયાર કરી પ્રકટ કરવામાં આવે છે તેનું એક અંગ જુદા જુદા ધર્મો અને સંપ્રદાયોનું સાહિત્ય સંશોધનની શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ તૈયાર કરાવવાનું છે. આ કાર્યમાં શેઠ પૂનમચંદ કરમચંદ કોટાવાલા ટ્રસ્ટના ધર્મીવટદારો શેઠશ્રી પ્રેમચંદ ક. કોટાવાલા અને શેઠશ્રી મોઝાભાઈ જેશિંગભાઈ એમણે આ સંસ્થાને નીચે જણાવેલી શરતે જૈન સાહિત્યના પ્રંથો તૈયાર કરી પ્રકટ કરવા દાન કર્યું છે. એ માટે મો. જે. વિદ્યાભવન ટ્રસ્ટ એમનું આભારી છે.

શરત

- “ જૈન સંસ્કૃતિનાં તમામ અંગોનું—જેમકે દ્રવ્યશાસ્ત્ર, આદિ
- “ ચાર અનુયોગોનું, તેમજ કાવ્ય શિલ્પ કલા ઇતિહાસ આદિનું
- “ સાહિત્ય તૈયાર કરાવવાં પ્રકટ કરવું. આમાં મૂલ્ય સંસ્કૃત
- “ પ્રાકૃતાદિ પ્રંથોનાં શિલ્પ આદિના સચિત્ર ઇતિહાસ વગેરેનો
- “ સમાવેશ કરવો. ”

ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગ અંગે સંશોધનની યોજના વિચારાત્મી હતી ત્યારે ગુજરાતના ઇતિહાસને મહત્ત્વનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. ઉપલબ્ધ સાધનોને આધારે ઇતિહાસને ફલિત કરવાનું કામ અને નવાં સાધનોને ઉપલબ્ધ કરવાનું કામ—એ બે કાર્યદિશાઓ સ્પષ્ટ હતી. પહેલી દિશામાં ધયેલા કામનો નોંધ લેતાં જણાયું. કે.ઈ. સ. ૧૮૫૬ માં પ્રકટ થયેલ રાસમાઝા અને ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં પ્રકટ થયેલા ચોમ્બે ગેઝેટિયર ગ્રંથ ૧—સંટ ૧ ૧ બે અંગ્રેજીમાં લખાયેલા પ્રંથોનું હજી પણ મહત્ત્વ છે. રાસમાઝાનો ગુજરાતી અનુવાદ ગુજરાત વિદ્યા-સમાજ ૧૮૬૯-૭૦ માં પ્રકટ કર્યો હતો. ગેઝેટિયર ઉપરથી ગુજરાતનો

ઇતિહાસ રેखाરૂપે આ જ સંસ્થાએ ૧૮૯૮ માં પ્રકટ કર્યો હતો. આ અરસામાં જે નવી સામગ્રી એકઠી થતી હતી તેનો ઉપયોગ કરી અને પહેલાં સંગૃહીત થયેલી સામગ્રીનો નવેસરથી વિચાર કરી ઇતિહાસ લખવાને અવકાશ હતો; અને તેથી આ સંસ્થાએ ૧૯૩૭-૩૮ માં 'ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ' વે માગમાં પ્રકટ કર્યો; અને ૧૯૪૫ માં 'ગુજરાતનો સાસ્કૃતિક - ઇતિહાસ' - હરલામધુગ-પહેલો ભાગ પ્રકટ કર્યો. એ પછી ૧૯૪૯ માં પ્રો. અબુલફર નદવીના ઉર્દૂમાં લખેલા ગુજરાતના ઇતિહાસના ૧ લા સંડનો અઘતન અનુવાદ ૨ ભાગમાં પ્રમિદ્ધ કર્યો.

પ્રો. કોમિસેરિયેટે ઓરેજીમાં ગુજરાતનાં મુસ્લિમ રાજ્યોનો ઇતિહાસ ૧૯૩૮ માં સ્વતંત્ર રીતે પ્રકટ કર્યો

ગુજરાતના સાધનોને શોધી અને એના ઉપરથી મુસ્લિમ રાજ્ય પહેલાંના ઇતિહાસનો પહેલો સ્ક્રાઇપ તૈયાર કરવાનો યશ સ્વ. ડૉ. મુગવાનલાલ ટુંદ્રજીને છે; અને મુસ્લિમ રાજ્યોનો ઇતિહાસ લખવામાં મુસ્તવાસી સ્વા. સા. ફઝલુલ્લાહ હુફુન્ડાહ ફરીદીની મોટી મદદ હતી, એમ ગેજેટિયર ઉપરથી જણાય છે. સ્વ. રણઝોડમાઈ ઉદયરામે 'રાસમાઝા'નો અનુવાદ કરતાં અનેક સુધારાવધારા અને પૂર્તિઓ મૂક મેંધમાં ડમેચી હતાં. પ્રો. હોડીવાઝા અને પ્રો. કોમિસેરિયેટે મુસ્લિમ રાજ્યોના સમયના ઇતિહાસ માટે ઘણી સામગ્રી સંશોધિત કરી છે. ધી. ટુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ ગુજરાતનો રાજપૂત યુગનો ઇતિહાસ લખતાં તમામ સામગ્રીનો લગભગ ઉપયોગ કર્યો છે; અને હમણાં જ નવી આશુતિની તૈયારી કરી અત્યાર મુઘીનાં નવાં સંશોધનોનો પણ સમાવેશ કરી આપ્યો છે, જે હવે પછી થોડાજ સમયમાં પ્રસિદ્ધ થશે. "કાન્ધ્યાનુ-શાસન" નો ઉપોદગાત લખતી વેઝા પુરાણકાઝથી લઈ સોલંકીઓના સમય મુઘીનાં ચામડુપલ્લવ સાધનોના વઝ ઉપર મારા તરફથી પણ

વિશેષ સ્વરૂપે વિચારણા કરવામાં આવી હતી. શ્રી. રત્નમંગિરાવ મોમરાવ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ લખતાં કાંઈપણ જ્ઞાનસાધન રહી ન જાય એની તકેદારી રાખે છે. પ્રો. અબુલ્લફર નદવીએ પણ મુસ્લિમ વધાં સાધનોનો ઉપયોગ કરી સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ લખી રાહ્યો છે.

સામગ્રી ઉપરથી ઇતિહાસને પાલિત કરવાની દિશામાં પિટ્ટપેપણ કરતાં વિશેષ પ્રગતિ કરવી હોય તો હવે નવાં સાધનોની શોધ કરવાનો અને એને ઉપલબ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ એમ લાગવાથી સંગો-ધન વિભાગે પ્રારંભમાં આ વીજી દિશામાં કાર્યક્રમ ચોડ્યો. ૧૯૩૩ માં આચાર્યશ્રી મુનિ જિનવિજયજીએ ગુજરાત સાહિત્ય સમાજના માનાર્હ સભ્ય તરીકે પ્રાચીન ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની સાધનસામગ્રી ઉપર વિચારપ્રેરક અને વૃત્તિપ્રેરક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. એ માર્ગે પોતે અસાધારણ શ્રમ ઉઠાવી કાર્ય કરે છે અને વિધી જૈન ગ્રંથમાળામાં અને એ પૂર્વેનાં એમનાં પ્રકાશનોમાં પોતે સંશોધિત સંગૃહીત સામગ્રી પ્રકટ કર્યે જાય છે. સંગોધન વિભાગની યોજનામાં વે સ્થાણોમાંથી સાધનો બહાર કાઢવાનો અમારો કાર્યક્રમ એ જ દિશામાં વીજો ફાંટો છે. એક સ્થાણ તે પુરાણો અને વીજી જૈન આગમો-નિર્યુક્તિઓ-ભાષ્યો-ચૂર્ણિઓ. આ બંને આકરોમાં ઇતિહાસનાં સાધનો માટે જે ‘સ્વોદક્રમ’ થવું જોઈએ તે થયેલું નહિ; એથી આ દિશામાં મો. જે. વિદ્યાભવન તરફથી આદરવામાં આવેલી પ્રવૃત્તિના પ્રથમ ફલ તરીકે અધ્યાપક ડમાશંકર જોષીએ તૈયાર કરેલ પુરાણોમાં ગુજરાત એ ગ્રંથ ૧૯૪૬ નાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો, ત્યારે વીજું ફલ તે આ જૈન આગમ-સાહિત્યમાં ગુજરાત પ્રસિદ્ધ થાય છે.

જૈન આગમ સાહિત્યમાંનું લગભગ પાંચ લાખ શ્લોક પૂર સંસ્કૃત પ્રાકૃત સાહિત્ય જોઈ વઢી સ્થલપ્રતીકો તારવવાનું મિત્ર મિત્ર આગમો-અને એ ઉપરના સાહિત્યમાંના ઉલ્લેખોને એકત્રિત કરવાનું,

એક રથચત્રનાં અને એક જ વ્યક્તિનાં જુદાં જુદાં નામોને એક સ્થાને
 સમાવવાનું, અને એક જ નામ ધરાવતાં જુદાં જુદાં સ્થળો અને વ્યક્તિ-
 ઓને અલગ અલગ પાટવાનું ક્યાદિ કામ ઘણી ધોરણ ચીથટ અને
 ક્ષીળગટ માગી લે છે. આ દોરેકને અત્તરણ પ્રમાણોથી પુષ્ટ કરી પ્રત્યેક
 વિગતને ણના પ્રાપ્ય પ્રામાણિક સ્વરૂપમાં નોંધવાનું ત્રિપુલ-શ્રમસાધ્ય
 કાર્ય પ્રો. ડૉ. ભોગોલાલ માહેસરાણ સાધ્યું છે. આમ કરતી વેળાએ
 મિન્ન મિન્ન વિદ્વાનોએ રજૂ કરેલા મતો અને પ્રમાણોની વિવેચનપૂર્વક
 સમાલોચના કરી શક્ય હોય ત્યાં પોતાનો મત આ વિદ્વાન સંગોચને
 પ્રમાણપુરઃસર રજૂ કર્યો છે.

આ કીમતી ગ્રંથ પૂનમચંદ ક. કોટાવાલા ટ્રસ્ટની સહાયથી
 પ્રસિદ્ધ થાય છે, તેથી અહીં એની સવિશેષ સાભાર નોંધ ઘટે છે

તા. ૧-૧૧-૧૯૨૧

મદ્ર, અમદાવાદ

}

રસિકલાલ છો. શરીણ
 અધ્યક્ષ, મો. જી. વિદ્યામવન,
 ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

પ્રાસ્તાવિક

ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતી સામગ્રીના સાધનગ્રન્થો તૈયાર કરાવવાની ગુજરાત વિદ્યાસભાની યોજના અનુસાર, 'પુરાણોમાં ગુજરાત'ના અનુસંધાનમાં આ 'જૈન આગમસાહિત્યમાં ગુજરાત' તૈયાર થયેલ છે. જૈન સાહિત્ય અને તેમાં યે જૈન આગમસાહિત્યનું શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણથી અધ્યયન અને સંશોધન હજી ગ્રાહ્યસ્થામાં છે; એ સાહિત્યની તથા એની સાથે સંબંધ ધરાવતી પરંપરાઓ તથા અનુશ્રુતિઓની અનેક રીતે તપાસ હજી હવે કરવાની છે, અને તે કારણે, પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના અભ્યાસ માટે વિવિધ દૃષ્ટિએ નવીન લાગતી માહિતી તથા સંશોધનના અનેક કોયડાઓના ઉફેલ માટે પ્રયત્ન કરવા પ્રેરે એવા રસપ્રદ મુદ્દાઓ એમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ ગ્રન્થમાં આગમસાહિત્યમાંથી મળતી પ્રાચીન ગુર્જર દેશના રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના અભ્યાસમાં ઉપયોગી થાય એવી, ભૌગોલિક સ્થળો, વ્યક્તિવિશેષો તથા અન્ય વિષયો—'નેમ્સ ઓન્ડ સબ્જેક્ટ્સ'—ને લગતી સામગ્રી સૂચિના રૂપમાં સંકલિત કરી છે.

પ્રારંભમાં આપણે એ જોવું જોઈએ કે 'જૈન આગમસાહિત્ય' એટલે શું. સાહિત્યરસિકોમાં પણ કેટલીક વાર 'જૈન સાહિત્ય' અને 'જૈન આગમસાહિત્ય' એ બંનેની મેદરેસ્તા પરત્વે એક પ્રકારનો સંભ્રમ પ્રવર્તે છે એમ જોવામાં આવ્યું છે. 'જૈન સાહિત્ય' એટલે જૈનો દ્વારા રચાયેલું સાહિત્ય, જેમાં જૈન ધાર્મિક વિષયો ઉપરાંત વિવિધ ચિનધાર્મિક વિષયો ઉપર પણ જૈનોએ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ તથા પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં રચેલા સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે. પ્રાચીન ભારતીય વાઙ્મયના લલિત તેમજ શાસ્ત્રીય તમામ પ્રકારોના નમૂનાઓ આપણને જૈન સાહિત્યમાં પ્રાપ્ત થાય છે. 'જૈન આગમસાહિત્ય' એટલે જૈનોના મૂળ ધાર્મિક ગ્રન્થો—'સ્ક્રિપ્ચર્સ'—અથવા 'કેનન'—તથા તે ઉપરનું માધ્યમક અને

ટીકાત્મક સાહિત્ય. અર્થાત્ ‘જૈન આગમસાહિત્ય’નો સમાવેશ ‘જૈન સાહિત્ય’માં થઈ જાય છે.

૧૧ અંગ (મૂળ ૧૨ અંગ, પણ ઇમાનું વારમું અંગ ‘દષ્ટિવાદ’ છૂપ્ત થઈ ગયેલું હોવાથી ૧૧ અંગ), ૧૨ ઉપાંગ, ૬ છેદસૂત્ર, ૪ મૂલસૂત્ર, ૧૦ પ્રકીર્ણક, તથા ‘અનુયોગદ્વાર સૂત્ર’ અને ‘નંદિસૂત્ર’ ૧ ૨ છૂટાં સૂત્રો મળી કુલ ૪૫ આગમગ્રન્થો ગણાવવાનાં આવે છે. વીજી એક ગણતરી અનુસાર ૮૪ આગમો પણ છે. અહીં ૪૫ આગમવાળી ગણતરી અનુસારના ગ્રન્થો લીધા છે.

↑ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે, ‘આગમસાહિત્ય’માં મૂળ આગમગ્રન્થો ઉપરાંત તે ઉપરના તમામ ટીકાત્મક સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે. ટીકાત્મક સાહિત્ય ચાર પ્રકારનું છે : નિર્ણયિકા, ભાષ્ય, ઘુર્ણિ અને ઘૃત્તિ. મૂળ ગ્રન્થો તથા તે ઉપરનાં આ ચતુર્વિધ નિવરણોનો અર્થ એકસામટો વ્યક્ત કરવા માટે કેટલીક વાર ‘પંચાંગી’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. મૂળ આગમગ્રન્થો આર્ય પ્રાકૃત ભાષામાં છે, જે સામાન્ય વ્યવહારમાં ‘અર્ધમાગધી’ કહેવાય છે. આગમોને વીતરાગ-સૌર્ધકારની યાગી ગણવામાં આવે છે અને પરંપરા પ્રમાણે, તે ગણધરભાષિત અર્થાત્ સુધર્મા-સ્વામી જેવા મહાવીરના ગણધર અથવા પટ્ટશિષ્ય વડે વ્યાકૃત છે. છતાં માયા, નિરૂપણસીતિ, શૈલી, ગદ્યપદ્યના ભેદો વગેરે અનેક રીતે આગમોમાં અનેક થરો માટમ પડે છે. ‘નંદિસૂત્ર’, ‘દશવૈકાલિક મૂત્ર’, ‘અનુયોગ-દ્વાર સૂત્ર’ અને ‘પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર’ જેવાં આગમો તો જૈન પરંપરા પ્રમાણે જ અનુક્રમે દેવધર્મિગણિ ક્ષમાશ્રમણ, શયંભગમૂરિ, આર્ય સ્થિતસૂરિ અને આર્ય દયાસ જેવા વ્યક્તિનિરોધોની રચનાઓ ગણાય છે. માયાકાચ પૃથક્કરણના ધોરણે ‘ઉત્તરાખ્યયન સૂત્ર’ ‘આચારાંગ સૂત્ર’ ‘દશવૈકાલિક સૂત્ર’ જેવા આગમગ્રન્થોને સૌથી પ્રાચીન ગણવાનું નિદાનોનું વર્ણ છે અને ઇવા ગ્રન્થોનો સંસ્કૃતનામમય મગવાન મહાવીરના નિર્ગમથી

જ્ઞાસો ધર્વાચોન નહિ હોય એવું અનુમાન થાય છે. પણ એકંદરે જોતાં; કોઈ નિશ્ચિત પ્રમાણ ન હોય તો આગમગ્રન્થોને અમુક ચોક્કસ શતાન્દીમાં જ મૂકવાનું મુશ્કેલ છે. વઢી મગધમાં, મથુરામાં અને વલ્હીમાં એમ ત્રણ વાર આગમોની સંકલના થઈ હતી અને છેવટે ઈ. સ. ૪૫૪ માં વલ્હીમાં વધાં આગમો લેસ્વાધિક્કુદ થયાં હતાં—એ વધા સમય દરમિયાન થયેલાં માપાફાંય અને રીજાં પરિવર્તનો પ્યાનમાં રાખવાનાં છે (જુઓ આ ગ્રન્થમાં દેવર્દિગણિ સમાશ્રમણ, નાગાર્જુન, વલ્હી, સ્કન્દિલ આર્ય, રત્યાદિ). આગમો અત્યાર સુધીમાં અનેક વાર છપાયાં છે, પણ તેઓની શાજોય, સમીક્ષિત વાચનાઓ હજી તૈયાર થઈ નથી, એ પણ એક મુશ્કેલી છે. આગમસાહિત્ય અને પ્રાચીન ગ્રન્થમંડારોના અજીવન અધ્યાસી પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ એ માટેના મહાભારત કાર્યનો પ્રારંભ થોડાંક વર્ષ પહેલાં કર્યો છે અને આપણે આશા રાખીએ કે આપણને નજદીકના ભવિષ્યમાં આગમોની તથા તે ઉપરના તમામ ટીકાત્મક સાહિત્યની સમીક્ષિત વાચનાઓ મળશે.

નિર્યુક્તિ અને માપ્ય એ મૂલ આગમગ્રન્થો ઉપર પ્રાકૃત ગાથામાં થયેલાં સંક્ષિપ્ત વિવરણો છે. મુદિત વાચનાઓમાં તેમજ હસ્તલિખિત પ્રતોમાં પણ ઘણી વાર નિર્યુક્તિ અને માપ્યની ગાથાઓ છટલી મેઝસેઝ થયેલી હોય છે કે તેમને નિર્યુક્તિ અને માપ્ય સરીકે અલગ કરવાનું કામ ઘણું મુશ્કેલ છે. ચૂર્ણિ એ પ્રાકૃત ગદ્યમાં—કોઈ વાર સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના મિશ્રણ જેવા ગદ્યમાં—મૂઠ ગ્રન્થોનું વિવરણ છે. વૃત્તિ અથવા ટીકા એ સંસ્કૃત ગદ્યમાં થયેલાં વિવરણો છે. જૂનામાં જૂનો ઉપલબ્ધ સંસ્કૃત ટીકાઓ આઠમા સૈકામાં થયેલા આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિની છે. ન્યારપછી શીલાંકદેવ, શાન્તિમૂરિ, અભયદેવસૂરિ, રોગાચાર્ય, મલધારી દેમચંદ્ર અને મલયગિરિ જેવા મહાન આચાર્યોએ પ્રમાણમૂલ સંસ્કૃત

૧. અત્યારે કેટલાક શિક્ષિતો ધાતચીતમાં અર્થ દેખી માપ્યામાં અને અર્થ અવેગીમાં મોઢે છે, એના જેવું આ નથી?

ટીકાઓની આ પરંપરા ચાલુ રાखी હતી. આ પરંપરા :

બરાદમા સૈફા સુધી ચાલુ રહેલી છે, અને કોઈ કોઈ દાખલામાં ૦૦ અર્વાચીન કાઠમાં પણ જૈન આચાર્યોએ આગમગ્રંથો ઉપર સંસ્કૃત ટીકાઓ રચેલી છે. સંસ્કૃત ટીકાઓમાં પણ દૃષ્ટાન્તો, કથાનકો અને ઘોજાં અવતરણો ઘણુંસરું પ્રાકૃતમાં આવે છે, જે પ્રાચીનનર રચનાઓમાંથી શબ્દશઃ લેવાયાં હશે એવું અનુમાન થાય છે. મુકાબલે અર્વાચીન કાઠમાં રચાયેલી સંસ્કૃત ટીકાઓ પણ આ તેમજ ઘોજી અનેક રીતે પ્રાચીનતર પરંપરાઓની ઋણી છે અને એ કારણે એમનું મૂલ્ય તે તે સમયમાં રચાયેલા ઘોજા સામાન્ય ગ્રંથોની તુલનાએ ઘણું વધારે છે.

વગ્ગીસ અક્ષરનો એક શ્લોક એ ગણતરી પ્રમાણે તમામ ઉપલબ્ધ જૈન આગમસાહિત્ય આશરે સાડાઠ લાખ શ્લોકપ્રમાણ છે. સને ૧૯૪૩ ના જુલાઈમાં ગુજરાત વિદ્યાસભાના અનુસ્નાતક અને સંશોધન વિભાગમાં (હવે શેઠ મો. જે. વિદ્યાભવનમાં) અધ્યાપક તરીકે હું જોડાયો ત્યારથી આગમસાહિત્યમાંથી પ્રાચીન ભારતના સાંસ્કૃતિક અભ્યાસ માટેની સામગ્રી સંકલિત કરવાનું કાર્ય આરંભ્યું હતું. લગભગ તમામ મુદ્રિત આગમસાહિત્ય—જેનું પ્રમાણ આશરે સવાપાંચ લાખ શ્લોકપ્રમાણ કરતાં ફરફ વધારે થાય છે—સને ૧૯૫૦ સુધીમાં જોવાઈ ગયું એમાંથી પ્રાચીન ગુર્જર દેશ તથા તે સાથે સંબંધ ધરાવતા વિષયોની માહિતી અલગ તારીને આ ગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે.

આશરે સવા લાખ શ્લોકપ્રમાણ જેટલું આગમસાહિત્ય હજી અપ્રસિદ્ધ છે. એમાં કેટલીક મહત્ત્વની જૂર્ણિઓ, ટીકાઓ અને થોડાક મૌલિક ગ્રંથોનો પણ સમાવેશ થાય છે એમાંથી મળતી સામગ્રીનું પ્રકારતઃ આ પુસ્તકની પૂર્વિચ્છેદ કરી રાખાય.

મગવાન મહાવીરનું જન્મસ્થાન, તેમજ પ્રવૃત્તિક્ષેત્ર મગધ હતું; જૈન શ્રુતની સંકલના માટે સૌ પહેલી પરિષદ પણ મગધના પાટનગર પાટલિ-

પુત્રમાં વીરનિર્વાણ પછી વીજી શતાબ્દીમાં મઠી હતી. જૈન આગમના મૂળ ગ્રંથો પણ સ્વાભાવિક રીતે જ મગધમાં રચાયેલા છે. મુખ્યત્વે આ કારણે આગમના મૂળ ગ્રંથોમાં ગુજરાત વિશે થોડા અછંડતા ઉલ્લેખો મળે છે, અને તે પણ મુખ્યત્વે બાવીસમા તીર્થંકર નેમિનાથના જીવન અને યાદવોના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. પ્રાચીન ગુર્જર દેશમાં રચાયેલી ટીકાચૂર્ણિઓમાંથી જ આપણને વિશેષ માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

વઠી આ પુસ્તકમાં સંકલિત થયેલી સામગ્રી જેમ પ્રાચીનતમ મૂળ ગ્રંથોમાંથી છે તેમ ૧૭ મા-૧૮ મા સૈકામાં રચાયેલી ટીકાઓમાંથી પણ છે. અમુક વસ્તુ જે રચનામાંથી મળે છે તે રચના (માત્ર મૂળ આગમોના અપવાદને વાજુણ રાક્ષતાં) કયા સમયની છે તેની નોંધ સંદર્ભસૂચિમાં કરી છે, જેથી વાચકને કાળાનુક્રમનો હ્યાલ આવે, ય્યાં ચોક્કસ સાલ નથી મળતી, પણ અનુમાને સમય નક્કી થઈ શકે છે ત્યાં ૫ પ્રકારનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

જૈન આગમસાહિત્યમાં ગુજરાત. “પણ ગુજરાત ઘટલે ! ગુજરાતની સીમાઓ તો સમયે સમયે બદલાતી રહી છે. વઠી એક ચોક્કસ પ્રદેશને આપણે અભ્યાસવિષય બનાવીએ તોપણ તેને પૂરી રીતે સમજવા માટે આજૂબાજૂના પ્રદેશોનો પણ પરિચય આપણને હોગો જોઈએ. ઘટલે, આ પુસ્તકમાં, અજે આપણે જેને ગુજરાત નામે ઓઝાલીએ છીએ તે પ્રદેશની સીમા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની સાથે સાથે, આસપાસના પ્રદેશોના . . . ઉલ્લેખોનો પણ સમાવેશ કર્યો છે.

“ટૂંકામાં સૂચવી શકાય કે ગિરનારના, ઈ. સ. ૧૫૦ ના, સ્થાપક રાજા રુદ્રદામાના, શિલાલેખમાં જે પ્રદેશો ગણાવાયા છે તે વધા જ પ્રદેશોને આવરો લેવાનો હ્યાલ રાખ્યો છે. અલગત, લંબાણ ટાલ્યા માટે પ્રધાનગૌણવિવેક જાણવો પડ્યો છે. આજના ગુજરાતમાં પરિસીમિત થતા પ્રદેશોને અપાયું છે તેટલું મહત્ત્વ પડોશનાં ને દૂરના

પ્રદેશોને હમેશાં આવી શકાયું નથી. ૧૧

પ્રત્યેક અગત્યના વિધાન માટે મૂળ સાહિત્યનો આધાર આવ્યો છે, જેથી અમ્યાસીને તે તે સ્થાન જોવાનું સરલ પડે. ગ્રન્થનું શીર્ષક સૂચવે છે તે પ્રમાણે નિરૂપણ મુલ્યત્વે જૈન આગમસાહિત્યમાંથી પ્રાપ્ત થતી સામગ્રીને અનુલક્ષીને કર્યું છે, છતાં એ જ વિષયોને લગતી સામગ્રી અન્ય સાધનોમાંથી અનાયાસે પ્રાપ્ત થઈ છે ત્યાં તેનો પણ સુલભામક વિનિયોગ કર્યો છે.

આ સંકલનામાં પ્રાચીન ભારત તેમજ પ્રાચીન ગુર્જર દેશના ઇતિહાસ પરત્વે જે જ્ઞાતવ્ય વસ્તુઓ છે તે માટે જિજ્ઞાસુ વાચકને પ્રસ્તુત વિષયોનાં શીર્ષકો જોરા મલામળ છે. પણ એમાંથી પ્રધાનપણે ઊપસી આવતા કેટલાક મુદ્દાઓ પ્રત્યે આ પ્રસ્તાવનામાં ધ્યાન સ્વેચ્છાનું ઘટિત જણાય છે.

સૌ પહેલાં જાતિઓ દેશનાં અને સ્થલનામ લઈએ: જાતિઓનાં નામ ઉપરથી દેશનામ પડેલાં છે એ દૃષ્ટિએ ચંનેને સાચે લેવામાં એક પ્રકારનું ઔચિત્ય પણ છે.

આમીર જાતિની વસાહતો, ઉત્તરોત્તર દક્ષિણ દિશામાં સ્થિત જતી હતી એવા ‘પુરાણોમાં ગુજરાત’ (પૃ. ૪૫) ના અનુમાનને જૈન આગમસાહિત્યમાંથી સ્પષ્ટ અનુમોદન મળે છે. આમીર દેશ દક્ષિણાપથમાં હતો એવું વિધાન અહીં છે, એટલું જ નહિ, પણ આમીર દેશનાં જે નગરો અચલપુર, વેણાતટ, તમરા ‘હયાદિ ગંગાગ્ર્યાં છે એ પણ દક્ષિણાપથનાં છે (પૃ. ૨૦), આમ છતાં અન્યથા પણ આમીરો હતા; જેમકે કચ્છમાં આમીરો જૈન-ધર્માનુયાયી હોવાનું કહ્યું છે (પૃ. ૫). ‘સૂત્રકર્તાંગ સૂત્ર’ની શીર્ષાંકદેવની ટીકા પ્રમાણે, શૂદ્રને સ્ત્રીરૂપે ‘આમીર,’ વગિકને ‘કિરાટ’ અને વ્રાણને ‘હોડ’ કહેતા, એ સૂચવે છે કે શીર્ષાંક

દેવના સમય સુધીમા 'આમીર' શબ્દનો અર્થ હલકો થતો ગયો હતો (૫ ૨૧).

માલવ જાતિ પ્રાચીનતર અગ્રાંત જનપદને 'માલવ' નામ આપનામા કારણભૂત છે એ જાતિના લોકો ત્યાં છૂટકાટ માટે આક્રમણ કરતા, મનુષ્યોનું અપહરણ કરતા, અને તેમને ગુલામ તરીકે વેચી દેતા (૫ ૧૩૮-૪૦) આગમસાહિત્યમા કવચિત્ 'માલવ' અને 'બોધિક' જાતિને અભિન્ન ગણી છે (૫ ૧૩૮) એમને વિશેની પ્રકીર્ણ માહિતી ટીકાઓમાથી સારા પ્રમાણમા મળે છે (૫ ૧૨૦-૨૧) યાદવો બન એમની ગણસત્તાકુ રાજ્યપદ્ધતિ વિશે પણ કેટલુકુ જાણવા મળે છે (૫ ૮૭) કુશાવર્ત અને શૌરિપુર વે હતા એકુ ઉત્તરમા અને ધીજુ પશ્ચિમમા (૫ ૪૯) નવા સ્થાનોન જૂના નામો આપવાનું સ્થळा તર કરતી જાતિઓનુ ઘલ્લણ એમા જણાય છે આ નામોનો સબધ યાદવોના સ્થळा તર સાથે છે

'બૃહ-ક-પત્ર' (ઉદ્દેશક ૧, સૂત્ર ૫૦) અને 'નિશીઞ્મૂત્ર' જેવા જ્ઞવમૂત્રોમાથી જાણવા મળે છે કે મગધન મહાવીર ચાર સાક્ષેત્ર નગરના સુભૂમિમાગ ઉદ્યાનમા નિવાસ કરતા હતા ત્યારે તમણ ઉપદેશ કર્યો હતો કે " નિર્ગ્મ થો અને નિર્ગ્મ થીઓન પૂર્વમા અગ-મગધ સુધી, દક્ષિણમા કૌશાત્રી સુધી, પશ્ચિમમા સ્થૂળા સુધી અને ઉત્તરમા કુણાલા (ઉત્તર કૌસલ) સુધી વિહાર કરવો કન્યે છે એટલુ જ આર્યક્ષેત્ર છે એની બહાર વિહરવુ ક-પત્રુ નથી પણ એની બહાર જ્યા જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર્યની વૃદ્ધિ થાય ત્યાં નિહરી શકાય " એ પડી કેટલીક

૧ આ સૂત્રનાં અંતિમ વે વાક્યો આ પ્રમાણે છે 'એતાવ તાવ આરિએ સેત જો સે કપ્પદ એત્તો વાદ્ધિ । તથ પર જરથ નાળા-દસણ-ચરિતાદ્ ઉસ્સપ્પતિ ત્તિ વેમિ ।' ઉપર મેં કરેલો અર્થ 'બૃહ-ક-પત્ર'ના ટીકાકાર આચાર્ય ક્ષેત્રકીર્તિન અનુસરીને છે હો જગદીશચંદ્ર 'તેને એનો અર્થ જર જુદી રીતે કર્યો છે 'ફત્તને હી ક્ષેત્ર આર્ય ક્ષેત્ર હૈ, બાકી નહીં, કયાકિ

શતાન્દોષો વાટ અશોકના પૌત્ર રાજા સંપ્રતિના આશ્રયથી જૈન શ્રમણો દૂર દરના પ્રદેશોમાં વિચરવા લાગ્યા અને આન્ધ્ર, ટ્રિવિડ, મહારાષ્ટ્ર અને કુટુબ (કર્ગ) ગ્યા પૂર્વે સાધુઓ જતા નહોતા ત્યાં પણ શ્રમણોનો સુખવિહાર પ્રસર્યો. ૯. સમયથી નોંચે પ્રમાણે સાડાપચીસ આર્યદેશો ગણાતા લાગ્યા, જેનો ગોચર ઉલ્લેખ પણ આગમસાહિત્યમાં વારંવાર મળે છે : મગધ (રાજધાની રાજગૃહ), ઈમ (ચંપા), વંમ (તામ્રલિપિ), કર્લિંગ (કાચનપુર), કાશી (વારાણસી), કોશલ (સાફેત), કુરુ (ગજપુર-રસ્તિનાપુર), કુશાવર્ત (સૌરપુર), પાંચાલ (કામ્પિન્ય-પુર), જાંગલ (અહિચ્છત્રા), દુરાષ્ટ્ર (દ્વારવતી), ત્રિવેહ (મિથિલા), વસ (કૌશામ્બી), શાહિલ્ય (નંદિપુર), મલ્ય (મદ્રિલપુર), મત્સ્ય (બૈગટ), વરણા (અષ્ટા), વશાર્ણ (મૃત્તિકાવતી), ચેદિ (શુક્તિ-મતી), સિન્ધુ-સૌમીર (વીતિમય), યુસેન (મથુરા), મગિ (પાવા), વદા (માસપુર), કુળાત્રા (આગસ્ત્ય), લાટ (કોટ્ટિવર્ષ), કેકયીનો અર્ધમાગ (શ્વેતિકા).

આ સૂચિમાં આન્ધ્ર મહારાષ્ટ્રાદિ પ્રદેશોનો ઉલ્લેખ નથી એ વ્યાન રાખવું છે. કોંકણ કે ગ્યાં જૈન સાધુઓ વિચરતા હતા એનું નામ પણ આમાં નથી. ગુજરાત અને રાજસ્થાનના જે પ્રદેશો પાઠકથી જૈન ધર્મનાં પ્રમુખ કેન્દ્રો બન્યા એ પણ આમાં નથી. પણ એકંદરે એમ કહી શકાય કે સંપ્રતિના રાજ્યકાઠ પટ્ટીના સમયમાં ભારતમાં જૈન ધર્મના પ્રભાવનો સર્વસામાન્ય નકશો એ રજૂ કરે છે.

હન્દો સેત્રોમેં નિર્મન્ય મિથુ ઓર મિથુણિયોં કે જ્ઞાન-દર્શન ઓર ચારિત્ર અશુણ્ણ રહ સક્તે હૈં : ' ('ભારત કે પ્રાચીન જૈન તીર્થ', પૃ ૧૪) જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્રનો વૃદ્ધિ થતો હોય તો 'આર્યક્ષેત્ર'ની બહાર વિહાર થઈ શકે એવી પ્રાચીન ટોકાવારોનો અર્થ બને સમ્પત્તિ લાગે છે. 'આર્યક્ષેત્ર'ની સામાજિક સ્થિતિ જૈન સાધુઓના કઠક આચારપાલનને અનુકૂળ હતી, પણ જેમ જેમ અન્ય પ્રદેશોમાં જૈન ધર્મની પ્રચાર થયો તેમ તેમ વિહારક્ષેત્રનો વિસ્તાર પણ વધ્યો.

હિન્દુસ્તાન માટે 'હિન્દુગ દેશ' એવું નામ ઈ. સ. ના સાતમા શતક આસપાસની 'નિશીથ સૂત્ર'ની ચૂર્ણિમાં મળે છે (પૃ. ૨૧૮). અત્ય સાહિત્યમાં આ નામના આટલા પ્રાચીન ઉલ્લેખો મિલ છે.

ગૃહસ્થો રહેતા હોય એવાં મકાનોમાં સાધુઓ રહે એ વસ્તુ નિષ્ક્રમાં દોષરૂપ ગણાતી નહોતી (પૃ. ૩૨) એ વતાવે છે કે સાધુઓને રહેવા યોગ્ય મકાનો—ટપાશ્રયોનો ત્યાં અભાવ હશે. મરુ દેશમાં સનિજ તૈલ હોવાનો નિર્દેશ (પૃ. ૧૨૬) ઠેઠ માખ્ય જેટલો જૂનો હોઈ સ્વયં અગત્ય ધરાવે છે.

પાલિ સાહિત્યમાં નિર્દિષ્ટ અરિષ્ટપુર ઉપરાંત મહારાષ્ટ્રમાં બોજું એક અરિષ્ટપુર હતું (પૃ. ૫). અર્કસ્થલી અને કાલનગર એ બે આનંદપુરનાં પર્યાય નામો હતાં (પૃ. ૧૪, ૧૯). આનંદપુર કોઈ કાલે સૂર્યપૂજાનું કેન્દ્ર હશે એવો તર્ક કરવાને 'અર્કસ્થલી' એ નામ પ્રેરે છે. આનંદપુર નામે બોજું એક નગર ચિખ્યાટવી પાસે હતું (પૃ. ૧૯). તે ઉત્તર ગુજરાતના આનંદપુર—બહનગરથી મિત્ર હોવું જોઈએ. શૂરસેન જનપદના પાટનગર મથુરાનું બોજું નામ હિન્દુપુર હતું (પૃ. ૨૩), જોકે મથુરાથી મિત્ર એવું હિન્દુપુર નામનું અન્ય નગર પણ હતું (પૃ. ૨૪). ઉત્તર મથુરા અને દક્ષિણ મથુરાનો પૃથક્ નિર્દેશ છે (પૃ. ૧૨૨, ૧૯૨). ઉત્તર મથુરા તે શૂરસેન જનપદની અને દક્ષિણ મથુરા તે મદુરા. ક્ષેમપુરી એ સૌરાષ્ટ્રનું નગર છે (પૃ. ૫૮), પણ એ કયું તે નક્કી થઈ શક્યું નથી. પાદલિપુર (પાલીતાણા)ની સ્થાપના 'તરંગવતી' કથાના કર્તા આચાર્ય પાદલિપના સ્મરમાર્થે થઈ હોવાનો અનુશ્રુતિ છે (પૃ. ૯૯). શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રવર્ણન સાથે સંબંધ ધરાવતું શંસુપુર એ ઉત્તર ગુજરાતનું શંખેશ્વર સંભવે છે (પૃ. ૧૭૩-૭૪). 'સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર'ની શીલાંક-

૧ એ તરફ કેન્દ્રીય સરકારના 'ઐતિહાસિકલ સર્વે'નું ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું છે અને એ ચાતાણ જા માહિતીનો આમાર સ્વીકાર કર્યો છે એ નોંધવું અપ્રસ્તુત નહિ ગણાય.

અમિનું સંતર્પણ કરતો હતો. એમ કરતા એક વાર આવું નગર બઝી ગયું હતું (પૃ. ૬૬).

જૈન આચારના કિતિદામની દ્રષ્ટિ અમરના પણ એક વે ડન્ડેલો આ પ્રથમા છે. શયાતર—રસતિ આપનાર કોને ગણ્યો એ સંબંધનાં લાટાચાર્યનો મત નોંધાયેલો છે (પૃ. ૧૬૨-૬૩). લાટાચાર્ય, એમના નામ ઉપરથી, લાટના વતનો હશે એમ અનુમાન થાય છે. દશપુરનો રાજા કદાચ આવે રક્ષિતને દીક્ષા નહિ લેતા દે એ મયથી તોસલિતુત્રાચાર્ય રક્ષિતને લઈને અન્યત્ર ગયા હતા, એ જૈન અનુશ્રુતિ પ્રમાણે પહેલી શિષ્યચોરી હતી (પૃ. ૮૦).

ઉદ્યાનો : જૈન શ્રમણો ઘણી વાર નગરપરિસરમા આવેલા ઉદ્યાનોમાં નિવાસ કરતા, એટલે હવે ઉદ્યાનો વિશેના થોડાક ડન્ડેલો જોઈએ. શુભગૃહ ઉદ્યાન દશપુરમા આવેલું હતું. ત્યાં રહીને આર્યરક્ષિતે ચાતુર્માસ કર્યો હતો (પૃ. ૨૨). એ પ્રદેશમા શેરહીનુ વાવેતર થતું હશે એવી અંદકલ આ ઉદ્યાનના નામ ઉપરથી કરી શકાય. કોરંટક ઉદ્યાન મરુકન્ડના રૂપાણ સૂણે હતું (પૃ. ૫૫) કોરંટક અથવા કાટા-સેરિયાના કમનીય ડોડાઓ ઉપરથી આ ઉદ્યાનનું નામરૂણ થયું હશે. ઉજ્જયિનીના સ્વપન ઉદ્યાનમા પણ સાયુઓ ઝનરતા (પૃ. ૨૧૧) ‘સ્વપન’ નામ, ત્યાં કોઈ સ્નાનાગાર હશે એમ, તકે કમ્યા પ્રેર છે. દારકા પાસે નંદન ઉદ્યાનમા મુગપ્રિય યક્ષનું આયતન હતું એ આપણે જાણી શકા. એ ઉદ્યાન દારકાને રૂપાણ સૂણે રૈવતકનો પાસે હતું (પૃ. ૯૧) કેટલાક સૂત્રોમા રૈવતકનો ડન્ડેલ પર્વત તરીકે છે, વાર પટ્ટીના સમયની કેટલીક ટીકાઓમા એનો ડન્ડેલ ઉદ્યાન તરીકે (પૃ. ૧૫૭). સિંધુ-પૌર્વીર દેશના પાટલાર નોંધિતના પૂર્વ-દેશમા મૃગન નામે ઉદ્યાન હતું (પૃ. ૧૭૦) તારનાથ પાસેના ઉદ્યાનને પાલિ સાહિત્યમા ‘મૃગદા’ કહેલ છે તે સાથે આ નામ

સરસાંધી શકાર્ય. જૈન તેમ જે ચૌદ સાહિત્યમાં બીજાં અનેકં ઉદ્યાનોના ઝલ્લેલ છે.

અસવો : ઉદ્યાનોની સાથે અસવો પણ સંકળાયેલા હતા. 'સંસ્કરિ' એટલે ડાંગળી. આનંદપુરના લોકો શરદઋતુમાં પ્રાચીનવાહિની સરસ્વતી ના કિનારે જઈ સંસ્કરિ કરતા (પૃ. ૧૯). પ્રભાસતીર્થમાં અને ઈર્વુદ પર્વત ઉપર યાત્રામાં સંસ્કરિ થતો (પૃ. ૧૫, ૧૦૬). મધુરામાં મંડોર યક્ષની યાત્રામાં લોકો ગાટાં જોડીને જતા (પૃ. ૩૩, ૧૧૯). કુંડલમેંઠ નામે વ્યંતરની યાત્રામાં મરુકચ્છના લોકો સંસ્કરિ કરતા (પૃ. ૪૪, ૧૧૦-૧૧). લાટદેશમાં ગિરિયજ અથવા મત્તવાલ-સંસ્કરિ નામે અસવ થતો (પૃ. ૧૬૧). અને વીજું નામ ભૂમિદાહ હતું. એ અસવનું વર્ણન મટતું નથી, પણ કોરુણાદિ દેશોમાં ગિરિયજ નામે અસવ દરરોજ સંખ્યાકાલે થતો હોવાનો ઝલ્લેલ અન્યથા છે (પૃ. ૫૩), તે એ જ હશે એવું અનુમાન થાય છે. મહારાષ્ટ્રમાં માદરવા સુદ પડ્યાને દિવસે શ્રમણપૂજાનો અસવ થતો, એમાં લોકો સાધુઓને વહોરાવીને અદ્ભુતના ઉપવાસનું પારણું કરતા (પૃ. ૧૩૫). ડાંગળિની, માહેશ્વરી, શ્રીમાલ વગેરે નગરોના લોકો અસવપ્રસંગે, એકત્ર થઈને મદિરાપાન કરતા. એ મદિરાપાન કરનારાઓમાં બ્રાહ્મણોનો પણ સમાવેશ થતો (પૃ. ૨૦).

રીતરિવાજો : જૈન સાધુઓ આજના દેશમાં પગે ચાલીને પર્યટન કરતા, ચોમાસાના ચાર મહિના વાદ કરતાં ચાકીના આસા થે વર્ષમાં મોટા માગના સાધુઓ સતત પરિવ્રજન કરતા. 'બૃહત્કમ્પસૂત્ર'ના માધ્યમાં 'જનપદપરીક્ષા' પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે જનપદવિહાર કરવાથી સાધુઓની દર્શનવિશુદ્ધિ થાય છે. એમાં સાધુઓને વિવિધ દેશોની ભાષાઓના કુશલ વનવાનું કહ્યું છે, જેથી તેઓ લોકોને એમની પોતાની,

જં ભાષામાં ઉપદેશ આપી શકે. વઝી વિવિધ પ્રદેશોના રીતરિવાજો અને દૈનિક પરિસ્થિતિથી માહિતગાર થવાનું પણ સૂચન છ.માં કરેલું છે. આ વધાં કારણે ભારતવર્ષના વિવિધ પ્રદેશોના રીતરિવાજોને લગતી પ્રકીર્ણ પણ મૂલ્યવાન સામગ્રી આગમસાહિત્યમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રકારના થોડાક લાક્ષણિક ઉલ્લેખો અહીં જોઈએ: કોંકળવાસીઓ પુષ્પ અને ફઝનો પ્રચુર પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરતા. ઉત્તરાપથ અને બાન્હિકના લોકો સસ્તુ સ્વાદ છે તેમ કોંકળવાસીઓ 'પેઝા' (સં. પેયા) અર્થાત્. ચોखानी રાશ છે છે. ત્યાં મોઝનના પ્રારંભમાં જ રાશ અપાય છે (પૃ. ૫૨). આયારે પણ કોંકળમાં મુલ્ય સોરાક ચોખા છે તે આ સાથે પ્યાનમાં રાસવાનું છે. સોપારકના બે થાવકોમાં એક શાકટિક (ગાડું ચલાવનાર) અને બીજો વૈકટિક (દારૂ માઝનાર) હતો (પૃ. ૧૮૫-૮૬). એ ચતાવે છે કે વૈકટિકો ચહિ'રૂત નહોતો. પટોશના મહારાષ્ટ્રમાં પણ ફલાલો ચહિ'રૂત ગણાતા નહોતા; પટલુ જ નહિ, પણ એમનો સાથે બીજાઓ મોઝન ભરૂં શકતા (પૃ. ૧૩૫). જો કે દક્ષિણાપથમાં ફલાલ અને લોહકાર જાયસમ ગણાતા (પૃ. ૧૬૦). મહાગઢ્ઠમાં મઘની દુકાનમાં મઘ હોય કે ન હોય, પણ તેની ઉપર ધ્વજ 'ફરકાવવામાં આવતો, જે જોઈને મિશ્તાચર આદિ ત્યાં ઘટા નહિ (પૃ. ૧૩૪). જે પ્રકારના સ્ત્રીઓના પહેરવેશને લાટવાસીઓ 'કચ્છ' કહેતા અને મહારાષ્ટ્રીઓ 'મોઘઢા' કહેતા. સ્ત્રીઓ ચાલ-પણથી માંડી લગ્ન થમા વાદ સગમાં થતાં સુધી કચ્છ વાંધતી. સગમાં થયા પછી મોઝન કરવામાં આવતું. સ્વજનોને ઘોલાવી વસ્ત્ર પાથરવામાં આવતું, અને એ સમયથી કચ્છ વાંધવાનું બંધ થતું (પૃ. ૧૬૦). મરુથલ છાદિ રેતાઝ પ્રદેશોમાં માર્ગ મૂતી ન જવાય માટે માર્ગમાં કોલિકાઓ ઠોકવામાં આવતી એવા ઉલ્લેખો છે (પૃ. ૧૨૪). મરુથલના પહેરવેશને લગતી પણ કેટલીક રસિક માહિતી મળે છે (પૃ. ૧૨૫). કરોડપતિઓ મહોસવ પ્રસંગે પોનાના મકાન ઉપર

કોટિપતાકા ચઢાવતા (૫૬૪). 'કોટિધ્વજ' તથા એમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલા ગુજરાતી શબ્દ 'કોટિધ્વજ' નો સંબંધ આ સાથે જોડાય છે. સતીનો રિવાજ કોઈ કાળે ચૌલસ્યોપાં વિશેષ પ્રચલિત હશે એમ એક સુમાપિત ઉપરથી લાગે છે (૫. ૭૧-૭૨). આ ઉપરાંત આમીર, માલવ ગાંધિ જાતિઓ; આનંદપુર, ડિંભરેલક, તાત્ર-લિપ્તિ, દ્વીપ, મથુરા આદિ નગરો તથા કાંઠણ, વન્નાસા (વનાસ નદી) આસપાસનો ભાગ, મહારાષ્ટ્ર, છાટ, મિન્ચ, સુરાષ્ટ્ર આદિ પ્રદેશોની વિશિષ્ટતાઓ તથા લાક્ષણિક રીતરિવાજ માટે આ પ્રાચીનતા તે તે શીર્ષકો જોયા વિનંતિ છે.

વાણિજ્ય : વાણિજ્ય વિશે પણ કેટલીક અગત્યની માહિતી મળે છે. ત્રિમુવનની સર્વ વસ્તુઓ જેમાં મળે એવા વસ્તુમંડારો—'કુત્રિકા-પણ'—વિશેના ઉલ્લેખો સ્વાસ્થ્ય ધ્યાન સેવે છે. ડાકયિની અને રાજગૃહ જેવાં પ્રાચીન ભારતનાં મહાન નગરોમાં એવા મંડારો હતા. એમાં વસ્તુનું મૂલ્ય સ્વીકારનાર વ્યક્તિના સામાજિક દરજ્જા પ્રમાણે ભેદમાં આવતું એ વાત સ્વયં સ્પષ્ટ છે (૫. ૨૬-૨૭, ૪૪-૪૫). કુત્રિકાપણ સાથે સંબંધ ધરાવતી કેટલીક લોકકથાઓ નોંધાયેલી છે (૫. ૧૧૨, ૧૧૫-૧૬) એ વતાવે છે કે લોકમાનસ એવી સ્મૃતિને કેવી રીતે સંચરી હતી. મરુકણ પાસેનું મૂતતડાગ કુત્રિકાપણમાંથી સ્વીકારાયેલા એક મૂતે વાંચ્યું હતું એવી અનુશ્રુતિ છે.

વેપારના એક મથક તરીકે 'દ્રોણપુલ' ની વ્યાખ્યા ઉપર સ્થાનામોત્તરી ચર્ચા કરતાં આવી છે. વેપારનું કેન્દ્ર હોય એવા નગરને 'પત્તન' પણ કહેવામાં આવતું 'પત્તન' એ પ્રકારનાં હોય: ઝ્યાં જલમર્ગે માલ આવે તે જલપત્તન, જેમકે દ્વીપ (દીવ) અને કાનનદ્વીપ; ઝ્યાં સ્થલમર્ગે માલ આવે તે સ્થલપત્તન, જેમકે મથુરા અને આનંદપુર. કેટલાક ટીકાકારોએ પ્રાકૃત 'પટ્ટણ' શબ્દનાં 'પટ્ટન'

અને 'પત્તન' ણ્વાં વે સંસ્કૃત શ્લોકો સ્વીકારીને વેના જુદા અર્થ આપ્યા છે (પૃ ૧૭).

માલવ જાતિના છુટારુઓ મનુષ્યનું હરણ કરીને એમને ગુલામો તરીકે વેચતા એ ઉપર વધું છે. ગિરિનગરનો ત્રણ સ્ત્રીઓ ઉજયંત ઉપર ગઈ હતી ત્યારે ચોરો એમનું હરણ કરી ગયા હતા અને પારસકૂલ-ફરાની અલાતના કિનારા ઉપર તેમને વેચી હતી (પૃ. ૬૬). મરુકશ્વરમાં આવેલા એક પરદેશી વેપારીએ કપડી શ્રાવણનું ધારણ કરીને કેટલીક રૂપયતી સાધ્વીઓને ગ્રહાણ ઉપર બોલાવી એમનું હરણ કર્યું હતું (પૃ. ૧૧૨). મધુરામાં ' દેવનિર્મિત રત્ન 'નો મહિમા કરવા માટે કેટલીક શ્રાવિકાઓ સાધ્વીઓની સાથે ગઈ હતી એમનું હરણ કરવાનો પ્રયાસ બોધિક જાતિના છુટારુઓએ કર્યો હતો, પણ એક સાધુ જેઓ પૂર્વાશ્રમમાં રાજપુત્ર હતા, તેઓએ એમને છોડાવી હતી. (પૃ. ૧૨૧). આ વધા રહેલો ગુલામોના વેપાર ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. જૈન સૂત્રોમાં અન્યત્ર (દા. ત. ' રાજપ્રશ્નીય,' સૂ ૮૩, પૃ. ૧૪૭) જુદા જુદા દેશોમાંથી આવેલો દાસીઓની યાદી આપી છે એમાંથી પણ જાનભરમાં વ્યાપેલા ગુલામોના વેપારનું સૂચન થાય છે.

વેપારીઓની પ્રાચીન 'શ્રેણી'ઓ (guilds) ને લગતા એક મહત્વની અનુશ્રુતિ મળે છે. સોપારક એ ભારતના પશ્ચિમ કિનારે વેપારનું મથક હતું અને આ અનુશ્રુતિ પ્રમાણે, ત્યાં વેપારીઓનાં પાંચસો કુટુંબો હતાં. એ વેપારીઓનું એક મહાજન હતું. એ મહાજન પાસે પોતાની કચેરી અને એમાં મોટું સભાગૃહ હતું, જેમાં પાંચસો પૂતઝીઓ હતી. અર્થાત્ એ સભાગૃહ સિન્પકલની દૃષ્ટિએ પણ નોંધપાત્ર હશે. એમનો માફ થયેલો કર રાજાએ લેવા ધાર્યો એ સામે રિગેર કરતા વધા વેપારીઓ મરણ પ્રાપ્ત્યા, એ વસ્તુ જૂના મહાજનોના સંગઠનના પ્રતીક જેવી છે (પૃ. ૨૦૮).

ઉજ્જયિનીમાં એક વાર મોટી આગ લાગી હતી અને નગરનો ઘણો ભાગ બહો ગયો હતો ત્યારે જે વેપારીઓ નગરની વહાર બચારો રાહી હતો તેમણે પોતાના માલનાં અનેકગણાં નાણાં ઉપજાવ્યાં હતાં (પૃ. ૨૮) એ વાત પણ ધ્યાન લેવું જોઈએ.

ત્રણ દિશાએ સમુદ્રથી વોંટાયેલ સૌરાષ્ટ્રમાં વહોડો વેપાર ચાલતો હતો. (પૃ. ૨૦૪).

પ્રાચીન સિક્કાઓ વિશે ઠીક માહિતી મળે છે. સિક્કાઓનું નાનું સરહું કોટરુ ઓપેલું છે અને એક પ્રદેશના સિક્કાની વીજા પ્રદેશના સિક્કામાં કેટલો ફીમત થાય એ પણ કેટલાક દાલલામા જણાવેલું છે (પૃ. ૮૯, ૧૮૦-૮૧). 'કાકિણી' એક નાનો સિક્કો હતો અને એનું મૂલ્ય થીસ કોડી બરાબર થતું. પણ રાજપુતોના સંબંધમાં પ્રયોજાય ત્યારે 'કાકિણી' શબ્દનો અર્થ 'રાજ્ય' થતો એ નોંધપાત્ર છે (પૃ. ૩૪, ૪૩). ચક્રવર્તીનાં રત્નોમાં કાકિણીરત્નનો પણ સમાવેશ થતો તે ઉપરથી એમ હશે !

સ્થાપત્ય અને કલા : અર્ધમાગધ એ સ્થાપત્યનો એક વિશિષ્ટ-કલાક મિશ્ર-પ્રકાર હશે એમ લાગે છે (પૃ. ૧૫) અર્ધમાગધી ભાષાની જેમ ! અભિનયને ધંધા તરીકે સ્વીકારનાર નટોનાં જુદાં ગામ હતાં એમ રોહકની વાર્તા બતાવે છે (પૃ. ૨૮) નટપિટક ગામમાં (પૃ. ૯૧) નટોની રસ્તી હશે એમ એના નામ ઉપરથી કંપના થાય છે. કોક્કાસ અને એનાં ચંત્રકપોતોનું કથાનક (પૃ. ૫૦-૫૧) પ્રાચીન ભારતમાં ચંત્રકલાના અભ્યાસ માટે જોરા જોવું છે. 'રાજપ્રશ્નીય સૂત્ર'માં નૃત્ય અને સંગીત વિશે વિસ્તૃત અને 'અનુયોગદાર સૂત્ર'માં સંગીત વિશે સંક્ષિપ્ત નિર્દેશો છે તે આ નિપયના અભ્યાસ માટે ઘણા ઉપયોગી છે; જો કે આ પુસ્તકની મર્યાદામા એનો સમાવેશ થઈ શક્યો નથી.

વિદ્યાધ્યયન : પ્રાચીન વિદ્યાધ્યયનનો ઘગા અગમનો પરંપરાઓ-
 સ્વાસ કરીને જૈનોને સંપૂર્ણ ટે ત્યાંમુધી-આગમસાહિત્યમાં સચવાયેલી છે.
 વેદોના પરંપરાગત સંક્રમણનો જેમ આગમોનાં સંકલન અને સંગોપનનો
 પાછલ સ્મૃતિ અને બુદ્ધિના મહાન પુરુષાચો રહેલા છે. પ્રાચીન કાળથી
 માંટી આગમચાચના (પૃ ૮૩, ૮૪, ૯૪) એ સંમીર અધ્યયનને પાસ
 વિષય છે. આગમોની રચના પૂર્વે મારતમાં થઈ, પણ એ છેલ્લાધિરૂઢ
 પશ્ચિમ ભારતમાં થયાં એ પણ જૈન ધર્મના ઇતિહાસ અને તેનાં દશાન્તરો
 માટે એક નોંધપાત્ર હકીકત છે. મવ્યકાળમાં ગુજરાતનો સંસ્કારિતાનું
 તેમજ ગુજરાતમાં જૈન ધર્મનું પ્રમુખ કેન્દ્ર અગહિલવાડ પાટણ હતું
 આચાર્ય હરિભદ્રની ટીકાઓ સિવાય આગમો ઉપની ચર્ચા મુરય ટીકાઓ
 અગહિલવાડ કે આમપાસના પ્રદેશમાં રચાયેલી છે (પૃ. ૮-૯).
 આગમોના વિવેચનમાં રોકાયેલા પંડિતો પરસ્પર સહકારથી કાર્ય કરતા
 હતા. નરાંગો વૃત્તિકાર અમયદેવસૂરિનો ટીકાઓની સહાય વિના
 પડોના કાળમાં ગમે તેવા પ્રકાંડ પંડિત માટે પણ આગમોના અર્થો
 સમજવાનું મુશ્કેલ થઈ પડત. એમનો એ ટીકાઓનું ગોચન દ્રોગાચાર્ય
 કર્યું હતું (પૃ ૧૦-૧૨). દ્રોગાચાર્યની સહાયમાં એક પંડિત-
 પરિપદ હતો. દ્રોગાનાર્ય એ પાટણના ચૌહુદય રાજા મોમદેવ
 પહેલાના મામા હતા અને તેમણે પોને 'ઓષનિર્યુક્ત' ઉપર ટીકા
 રચી હતી (પૃ. ૮૩). 'આચારાંગ સૂત્ર' અને 'સૂત્રકર્તાંગ સૂત્ર'
 ઉપર ટીકાઓ લખનાર શીલ્યચાર્ય અચરા શીલ્યક તે પાટણના સ્થાપક
 ધમરાજના મુરુ શીલ્યગુણમૂરિ પરી એક અનુશ્રુતિ છે, એટલે. અગહિલ-
 વાડમાં આગમોનું અધ્યયન ઓટામાં ઓઢું એ નગરની સ્થાપના જેટલું
 જૂનું છે, અને એનો વાસો હરિભદ્રાચાર્ય આદિ રાજસ્થાનમાં થયેલા
 ટીકાકારો તરફથી મળેલો છે પાટણમાં થયેલા આગમોના વીજા
 મહાન ટીકાકારો મન્દારી હેમચંદ (કલિકાલસર્વેશ હેમચંદથી મિન્ન)
 અને આનાર્ય મલયગેરિ છે. મન્દારી હેમચંદને મન્દાર માટે રાજા

સિદ્ધરાજ જયસિંહ ચારંવાર એમના ઉપાશ્રયે આવતો (પૃ. ૨૧૯). એમના હસ્તાક્ષરવાળી એક તાડપત્રીય પોથી સંભાતના મંડારમાં મોજૂદ છે. આગમો ઉપર ગુજરાતમાં પ્રમાણભૂત સંસ્કૃત ટોકાઓ ઠેઠ આદ્યમા શતક સુધી રચાતી રહી છે અને આજ સુધી આગમોના અધ્યયનની પ્રાચીન પરંપરા અહીં અવિનિર્મળરૂપે ચાલુ રહેલી છે.

વિદ્યાધ્યયનને લગતા વીજા પળ કેટલાક અગત્યના ઉલ્લેખો અહીં સંઘરાયા છે. મરુકચ્છના વજ્રમૂર્તિ આચાર્ય વિશેનું કથાનક ગુજરાતના એક પ્રાચીન કવિ વિશે થોડીક માહિતી આપે છે (પૃ. ૧૬૫-૬૬). કાલકાચાર્યે આજીવકો પાસે અષ્ટાંગ મહાનિમિત્તનો અભ્યાસ કર્યો હતો (પૃ. ૪૦). આજીવકો નિયતિવાદી હતા, એટલે નિમિત્તશાસ્ત્રના અભ્યાસ પ્રત્યે એમણે ખાસ ધ્યાન આપ્યું હશે, અને એથી જ કાલકાચાર્યે એવા મહાન આચાર્ય એ માટે એમની પાસે જવાને આરુપ્યા હશે. મૂલ આગમોમાં (દા. ત. 'ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર'નું ૧૫ મું અધ્યયન) સાધુઓ માટે જ્યોતિષ તેમજ વૈદ્યકનો અભ્યાસ વર્ગ્ય ગણેલો છે, પણ મધ્યકાન્તમાં ચૈત્યવાસીઓએ એ વાને શાસ્ત્રોને લગમગ પોતાનાં કરી લીધાં હતાં એ પણ સમયની બલિહારી છે.

ઉજ્જયિનીનો વિદ્યાર્થી અલ્લવિદ્યા શીક્ષવા માટે કૌશાંધી જાય છે અને શંસુપુરનો વિદ્યાર્થી વારાણસીના કલ્પાચાર્ય પાસે શીખે છે (પૃ. ૧) એ ઉલ્લેખો વિદ્યાભ્યાસ માટે દેશાન્તરોમાં જવાની પ્રમાણમાં વ્યાપક પ્રવૃત્તિના સૂચક છે. અટ્ટળ મહાનું કથાનક પ્રાચીન ભારતમાં મહાવિદ્યાના ઇતિહાસ ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે (પૃ. ૬-૮).

લુપ્ત ગ્રન્થો : નદ થઈ ગયેલા અનેક પ્રાચીન ગ્રન્થોના ઉલ્લેખો અને ક્વચિત્ એમાંથી અવતરણો આગમસાહિત્યમાં મળે છે. આ પુસ્તક-

માં નાંધાયેલા એવા ગ્રન્થો વિશે જોઈએ. ચૌદ-પૂર્વ-દષ્ટિવાદ વિશેના ઉલ્લેખો ઠેઠ ઠેર મળે છે. 'નન્દિમૂત્ર'માં તો એનો અનુક્રમ પણ આપ્યો છે. પૂર્વો ઘણા સૈકા પહેલાં નાશ પામી ગયેલાં હોવા છતાં - અથરા કદાચ એ કારણથી - પછીના કાળમાં તમામ જૈન ગ્રન્થકારો તથા સામાન્ય જૈન પ્રજાના માનસ ઉપર પણ એનો અદ્ભુત મહિમા અંકિત થયેલો રહ્યો છે.

અન્ય વિદ્વત્ રચનાઓમાં કાલકાચાર્યકૃત 'પ્રથમાનુયોગ' (પૃ. ૬૦), 'આચારાંગસૂત્ર'ના 'શસ્ત્રપરિજ્ઞા' અધ્યયનના વિવરણરૂપે લક્ષ્યાયેલી મોવિન્દાચાર્યની 'મોવિન્દનિર્યુક્તિ' (પૃ. ૬૮-૬૯), પાદલિપ્તાચાર્યકૃત મહાન પ્રાકૃત કથાગ્રન્થ 'તરંગવતી' અથવા 'તરંગ-લોહા' (પૃ. ૯૮) તથા એમની જ વીજી એક રચના 'કાલજ્ઞાન' (પૃ. ૯૯), 'સત્ત્વાધૈસૂત્ર' ઉપરની આચાર્ય મલયગિરિની કૃત્તિ (પૃ. ૧૨૮), 'નિશીયમૂત્ર' ઉપર સિદ્ધસેનની ટીકા (પૃ. ૧૯૭), 'યોનિ-પ્રામૃત' શાસ્ત્ર (પૃ. ૧૯૭), 'વિશેષાવશ્યકમાપ્ય' ઉપર જિન-મદગગિની સ્વોપજ ટીકા (પૃ. ૨૨૦), इत्यादिનો ઉલ્લેખ થઈ શકે. શીલાચાર્ય, અમયદેવસૂરિ, મલયગિરિ આદિ આગમોના ટીકાકારોએ એવી પૂર્વકાલીન ટીકાઓના ઉલ્લેખ કર્યા છે, જે આજે મળતી નથી (પૃ. ૧૧, ૧૨૯, ૧૭૭, इत्यादि). કદાચિત્ એમની સુવિશદ અને વિસ્તૃત ટીકાઓ જ પૂર્વકાલીન ટીકાઓની વિદ્યુતિમાં નિમિત્ત નહિ બની હોય !

સાતથાહન હાલના પ્રાકૃત સુમાપ્તિસંગ્રહ 'ગાથાસમશતી'માં પાદલિપ્તાચાર્યની ગાથાઓ ઉદ્ધૃત થયેલી છે (પૃ. ૯૯) તે કાં તો 'તરંગવતી'માંથી હોય અથવા એમની વીજી કોઈ કૃતિમાંથી હોય. 'જ્યોતિષ્કરંદક' ઉપરની પાદલિપ્તાચાર્યની કૃત્તિ નટ થયેલી મનાતી હતી, પણ તે જેસલમેરના ગ્રન્થમંડાપમાંથી થોડા સમય પહેલાં પૂ. મુનિથી પુણ્યવિજયજીને મળ્યો છે (પૃ. ૯૮). એ જ પ્રમાણે 'જંબુદીપ-પ્રકાશ'ની મલયગિરિની કૃત્તિ નાશ પામી હોવાનું એ ગ્રન્થના યોજા વે

ટીકાકારોએ નોંધ્યું છે (પૃ. ૧૨૮), પરન્તુ એ ઘટિતિ પણ જેસલમેરના મંડારમાંથી જડી છે.

ભાષાશાસ્ત્ર : ભારતીય આર્ય ભાષાની દૈત્તીયિક મૂમિકાના અભ્યાસ માટે વિપુલ સામગ્રી આગમોમાંથી મળે એમાં વશું આશ્ચર્ય નથી. વધા, જ મૂળ આગમપ્રન્થો પ્રાકૃતમાં છે એટલી હકીકત એ વિષયમાં એમનું મહત્ત્વ થતાવધા માટે થસ છે. આ પ્રસ્તાવનાના પ્રારંભમાં જ કહ્યું છે તે પ્રમાણે, જુદા જુદા સૂત્રપ્રન્થોની ભાષાના સ્વરૂપમાં કેટલોક નોંધપાત્ર તફાવત છે. વઢી આગમસાહિત્યની પહેલી સંકલના મગધમાં થઈ અને ત્યાર પછીની સંકલનાઓ ઈસવી સનની ચોથો શતાબ્દીમાં એટલે કે વીરનિર્વાણ પછી નવમી શતાબ્દીમાં ગધુરા અને વલ્લભીમાં થઈ અને સર્વ આગમો એની એ પછો એક સૈકા વાદ દેવર્ધિગણિના અધ્યક્ષપણા નીચે વલ્લભીમાં એક-સામટાં ક્રિપિવદ્ધ થયા, એ વધા સમય દરમિયાન તેમજ ત્યાર પછી એની નકલો અને નકલોની પણ નકલોની જે અનેક શાખાપ્રશાખાઓ થઈ તેને પરિણામે એ પ્રન્થોની ભાષામાં અનેકવિધ ફેરફારો થયા હશે, તોપણ ભારતીય આર્ય ભાષાની પ્રાકૃત મૂમિકાના અધ્યયન માટે એક તરફ જૈન આગમસાહિત્ય અને વીજી તરફ પાલિ સાહિત્ય એ બન્ને મઢી પરમ મહત્ત્વની સામગ્રી પૂરી પાડે છે. મૂળ આગમો તથા તે ઉપરનાં નિર્ણુક્તિ અને માથ્થોની આર્ષ પ્રાકૃત, ચૂર્ણિઓની આ કરતાં ભિન્ન તો પણ આર્ષની કોટિમાં જ ગણવી પડે તેવી પ્રાકૃત-ત્રેમાં સંસ્કૃતનું પણ વિલક્ષણ મિશ્રણ થયેલું ઘણી વાર નજરે પડે છે, અને મધ્યકાલની સંસ્કૃત ઘટિતિઓમાંનાં પ્રાકૃત કથાનકો, જેમની ભાષા કેટલોક વાર ચૂર્ણિઓની લગોલગ આવી જાય છે તો કેટલોક વાર સ્પષ્ટ રીતે પ્રકૃષ્ટ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત હોય છે—આ સર્વનું પૂરું અન્વેષણ હજી થયું નથી. આગમસાહિત્યની સમીક્ષિત વાચનાઓ વહાર પડે ત્યારે જ એ કાર્ય થઈ શકે.

‘વઢી આગમોની સંસ્કૃત ઘટિતિઓમાં આવતા શબ્દો અને રૂઢિ-

પ્રયોગો જેને સામાન્ય રીતે 'જૈન સંસ્કૃત' કહેવામાં આવે છે—જે એક પ્રકારની 'મિશ્ર સંસ્કૃત' હોઈ વૌદ્ધોની 'ગાથા સંસ્કૃત' સાથે એની તુલના થઈ શકે—જૂના ગુજરાતીની અસરથી જે પરિપ્લાવિત હોઈ ગુજરાતીના સામાન્ય જ્ઞાન વિના એ સમજાય પણ માગ્યેજ, એ કારણે હર્ટલ જેવા વિદ્વાને જેને 'પ્રાદેશિક સંસ્કૃત' (Vernacular Sanskrit) કહી છે, એનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ એક કરતાં વધુ પ્રશ્નો માગો છે એવો વિશાલ વિષય છે, અને જૈન કથાસાહિત્ય તેમજ પ્રબન્ધસાહિત્યમાં પણ એ જ પ્રકારની સંસ્કૃતનો પ્રયોગ હોઈ એની અભ્યાસમર્યાદા આગમસાહિત્યની ચહાર પણ વિસ્તરેલી છે. સંસ્કૃત ઉપર પ્રાદેશિક માયાઓ કરેલી અસરના દૃષ્ટિકોણથી એ સર્વ સાહિત્યનું અવલોકન ફલદાયી નીવડશે. સંસ્કૃતે લોકમાયાઓ સાથે કેવું સમાધાન સાધ્યું એ જેમ એમાંથી જણાશે તેમ લોકમાયાનાં પણ અનેક મુલાયેલા રૂપો અને અર્થોની તેમજ એ રૂપો તથા અર્થોની પાટલ રહેલાં માનસિક ઘટ્ટોની એમાંથી માલ મળશે.

પણ આ પુસ્તકની મર્યાદામાં આ વધી વસ્તુઓનો સમાવેશ કરવાનું અશક્ય હતું. અહીં તો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક અગત્યની વસ્તુઓની સાથોસાથ માયાકીય અગત્યના પણ જે મુદ્દા નોંધાયા છે તેમાંના કેટલાક તરફ ધ્યાન દોર્યું છે.

પંજાવનું મૂળ સ્થાન (મુલ્તાન), સૌરાષ્ટ્રનું સ્થાન (ધાન), અને મુંબઈ પાસેનું સ્થાનક (યાળા), એમાંના 'સ્થાન' 'સ્થાનક' પદાન્તોનો સંબંધ માયા અને સામાજિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ વિચારવા જેવો છે. મુલ્તાન અને યાન સો સૂર્યપૂજાનાં પ્રાચીન કેન્દ્રો છે, યાળા વિશે વધુ સંશોધન આવશ્યક છે (પૃ. ૨૧૧). ભારતનાં પ્રાચીન નગરોને અંતે આવતો સંસ્કૃત 'કૃત' અને પ્રાકૃત 'કઢ' પદાન્ત તથા જાવા જેવી ભારતની પ્રાચીન વસાહતોનાં કેટલાંક નગરોનાં નામોનો

‘કર્ત’ પદાન્ત, એ સર્વેનું સામ્ય પળ એ જ રીતે પ્યાન રેલે છે (પૃ. ૪૬-૪૭). ‘ગિરનાર’ અર્વાચીન ભાષામાં પર્વતવાચી વિશેષનામ છે, પળ એનું મૂળ સંસ્કૃત ‘ગિરિનગર’માં છે (પર્વતનું નામ તો ડજ્યંત છે), અને ‘કોઢિનાર’, ‘નાર’ વગેરે અન્ય સ્થળનામોમાંનો ‘નાર’ પળ સંસ્કૃત ‘નગર’માંથી પ્રાકૃત ‘નઘર’ દ્વારા વ્યુત્પન્ન થયેલો છે (પૃ. ૬૬). આગમસાહિત્યના પ્રાચીનતર અંશોમાં, પુરાણોની જેમ, અર્વાચીન મરુત્તને માટે, ‘મરુકચ્છ’ પ્રયોગની વ્યાપકતા છે એ વસ્તુ સૂચે છે કે ‘મરુત્ત’ની વ્યુત્પત્તિ, સામાન્ય રીતે મનાય છે તેમ, સંસ્કૃત ‘મરુ-કચ્છ’માંથી નહિ, પળ ‘મરુકચ્છ’માંથી ‘મરુઅચ્ચ’ દ્વારા સાધવાની છે (પૃ. ૧૧૦-૧૨). ‘ચેટ’ અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવતાં નામોની ચર્ચા અગાડ કરેલી છે. કુડુક (પૃ. ૧૫૯), છાટ (પૃ. ૧૫૯-૬૦), કોંકણ (પૃ. ૫૩), મહારાષ્ટ્ર (પૃ. ૧૩૫) આદિ પ્રદેશોનો ભાષાના લાક્ષણિક શબ્દપ્રયોગોની નોંધ ટીકાકારોએ ધારંવાર કરેલી છે. એક પ્રદેશની ભાષાના શબ્દો વગર સમજ્યે બીજે બોલનાર કેવી રીતે હાસ્યપાત્ર થાય છે એ પળ બતાવ્યું છે (પૃ. ૧૩૫).

લોકવાર્તા અને પુરાણકથા : જૈન સાહિત્યનો એક મોટો ભાગ કથાપ્રધાન છે. આગમસાહિત્યના ચાર અનુયોગો પૈકી એક કથાનુયોગ છે. મૂળ આગમો તથા તે ઉપરની જૂર્ણિઓ અને ટીકાઓમાં અર્ધ-ૈતિહાસિક કથાઓ અને લોકકથાઓનો વિપુલ ભંડાર છે. જૈનોના કથાસાહિત્યના ઉદભવ અને વિકાસનો તુલનાત્મક અભ્યાસ એ એક સ્વતંત્ર વિષય છે, અહીં કેવળ આ પુસ્તકને અનુલક્ષીને પ્રસ્તુત કથ-યિતવ્ય રજૂ કર્યું છે.

અગદદત્ત (પૃ. ૧-૫), અટ્ટળ (પૃ. ૬-૮), ઇન્દ્રદત્ત (પૃ. ૨૩), કોક્કાસ (પૃ. ૫૦-૫૨) આદિની કથાઓ લોક-વાર્તાઓ છે; જો કે એમાં ૈતિહાસિક અનુશ્રુતિઓના અંશો રહેલા છે

ए चोळस. भरुकच्छनी उत्तरे लावेला मूततडागने लगती वार्ता (पृ. ११५) तथा बौद्धो अने जैनोनी रमणी लगती केटलीक वार्ताओ (दा. त. पृ. १७२-७३) ए पण लोककथाओ ज छे. पादलिप्ताचार्य (पृ. ९८) अने नटपुत्र रोहकनी (पृ. २५७-५८) हाजरजवाघीनी घातोमांनी केटलीक पछीना समयमां राजा भोज अने कवि कालिदास तथा अरुवर अने विरयलने नामे चढेली हाजरजवाघीनी बातो छे. चोरशाखना प्रणेता गणायेला मूलदेवने लगती भिन्न भिन्न कथाओ (पृ. १४४-४८) पण लोकवार्ताओनी कोटिमां जशे; जो-के मूलदेव पोते एक ऐतिहासिक व्यक्ति हशे एवं केटलाक विद्वानोनुं मंसव्य छे. अवंतिसुकुमाल, अशरुटापिता, थावन्वापुत्र आदिनां कथानको जे खरेखर जैन पुराणकथा (Mythology) ना अंश बनी गयां छे एमां पण लोकवार्तानां तखो मिश्रित थयां हशे एवं त्यामाविक अनुमान थाय छे. जैन अने बौद्ध साहित्यमां लोककथाओनुं ज धर्म-कथाओमां रूपान्तर करवामां आयुं छे ए सिद्ध हकीकत छे. आगळ वधीनं एम पण कही शक्य के दुनियाभरनी पुराणकथाओ अने देव-कथाओनो अनादिकाळधी लोककथाओ साथे संवंध रहेलो छे.

यादवकुळमां थयेला, बारीसमा तीर्थंकर अरिष्टनेमि अथवा नेमिनाथ विशेषा उल्लेखो आ पुस्तकमां अनेक स्थळ (पृ. २४, ४९-५०, ८०-८१, ९६, इत्यादि) जोगामां आवशे. तेओ श्रीकृष्णना ककाना दीकरा हता. जैन साहित्यमां सर्वत्र यादवकुळनो इतिहास नेमिनाथना चरित्रनी आसपास गुंथायेलो छे; ब्राह्मण पुराणोमां यादवोना इतिहास मुख्य अंशोमां जैन साहित्यमां अपायेला वृत्तान्त साथे साम्य परावे छे. मात्र नेमिनाथनो वृत्तान्त, तेमनो नामोन्लेख पण, एमां मळनो नथो ! जैन धर्मनो स्थापना महावीर करी नहोनो, महावीर तो नवीन धर्मना प्रवर्तक करतां प्राचीन धर्मना सुधारक अने समुदायक हता. तेमनी पूर्वना त्रेवीसया तीर्थंकर पार्श्वनाथ निःशंकपणे ऐतिहासिक

વ્યક્તિ પુરવાર થયા છે અને એ સિવાયના બાવીસ તીર્થંકરો પૈકો ફેટલાકની ऐतिहासिकताનાં પ્રમાણો મળે તો નવાઈ જેવું નથી. ગ્રંથ 'મહાવગ્ગ' (૧. ૨૨. ૧૩) અનુસાર બુદ્ધના સમયમાં રાજગૃહમાં સાતમા તીર્થંકર સુપાર્શ્વનાથનું મંદિર હતું. એ જ ગ્રંથ જણાવે છે કે આર્જીવક સંપ્રદાયનો ઉપક નામે તપસ્વી અનંતનાથનો, ઉપાસક હતો. જૈનો અને આર્જીવકોના ગાઢ ऐतिहासिक સંપર્કનો વિચાર કરતાં આ અનંતનાથ તે, ચૌદમા તીર્થંકર સંભવે છે. અલગત, આવાં પ્રમાણો તાર્કિક દૃષ્ટિએ સુપાર્શ્વનાથ કે અનંતનાથની ऐतिहासिकતા પુરવાર કરે કે કેમ એ વિશે મતભેદ રહેવાનો, પણ મહાવોરના સમયમાં તેમજ એ પૂર્વે પ્રાચીનતર તીર્થંકરો પૂજાતા હતા એ દ્વિતીય તો એમાંથી નિર્વિવાદપણે ફલિત થાય છે. નેમિનાથના વિષયમાં વાત કરીએ તો, માત્ર પછીના ફાલ્ગનાં ચરિત્રોમાં જ નહિ, પરંતુ ભાષા હિંદ તેમજ અન્ય દૃષ્ટિવિન્દુએ સૌથી પ્રાચીન પુરવાર થયેલા મૂળ આગમગ્રંથોમાં નેમિનાથ વિશે તેમજ યાદવોના ઇતિહાસ વિશે પુષ્કળ સામગ્રી મળે છે. 'વસુદેવ-હિંદી' જેવા પ્રાચીન કથાગ્રંથનો ઠીક મોટો ગળી શકાય એવો અંશ એ વૃત્તાન્ત વહે રોકાયેલો છે, ય્યારે વીજી તરફ પુરાણાદિમાં ભાગ્યત સંપ્રદાયના કથયિતબ્યને રજૂ કરવામાં ઉપયોગી થાય એટલે જ અંશે યાદવકુળના વૃત્તાન્તનો વિનિયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ બધું જોતાં નેમિનાથનું ઇતિહાસમાં અસ્તિત્વ નહિ હોય અને તેઓ કેવળ દેવકથાનો જ વ્યક્તિ હશે એવો તર્ક માગ્યેજ સાધાર ગણાશે. પુરાણ-કારોએ શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રની આસપાસ યાદવકુળનો ઇતિહાસ ગૂંથવા માટે નેમિનાથના જીવનવૃત્તાન્તને જાણી જોઈને પડતો મૂક્યો હશે એવી કલ્પના થાય છે.

જૈન કથાઓમાં આવતાં સાંબનાં તોપ્પનો શ્રીકૃષ્ણનાં ચાલચરિત્રોની યાદ આપે છે (પૃ. ૧૮૯-૯૨).

ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસને લગતી એક અનુશ્રુતિ પ્રમાણ-

માં અર્વાચીન કહી શકાય એવી એક ટીકામાં નોંધાયેલી છે. અમીષ્ઠ સ્ત્રીની કામના કરતાં મનુષ્ય દુઃસ્ત્રી થાય અને સ્ત્રીનો પ્રાપ્તિ થવા છતાં પુત્રાદિની આશાથી દુઃસ્ત્રી થાય, એ સંબંધમાં રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહનું ઉદાહરણ ટીકાકારે આપ્યું છે (પૃ. ૧૯૫), તે સિદ્ધરાજ માટે આ પ્રકારની કિંમદન્તો લોકપ્રસિદ્ધ હશે એમ સૂચવે છે.

અંતે, મર્યાદિત સમયમાં એકલે હાથે વધું આગમસાહિત્ય તપાસવાનો પ્રયત્ન એ દરિયો ઢહોઢવા જેવું એક સાહસ હતું. સાથે શિક્ષણ અને સંશોધનનાં ધોષાં કાર્યો પણ ચાલુ રાખવાનાં હતાં. આ વધાં કારણોએ તેમજ મારી અણસમજ કે સરત્ચૂરને કારણે આ પુસ્તકમાં ઘૂટીઓ રહેવા પામી હશે તે વિદ્વાનો ચતાવશે તો ઉપકૃત થઈશ.

આભારદર્શન

આ પુસ્તક તૈયાર કરવાનું કામ સૌ પહેલાં મારા વિદ્યાગુરુ પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીને સોંપાયું હતું, પણ તેઓએ આગમવાચનાનું મગૌરય કામ હાથમાં છોધું તથા લગભગ એ અરસામાં ગુજરાત વિદ્યા-સમાના અનુસ્નાતક વિભાગમાં મારી નિમણૂક થઈ, એટલે એ કામ મને સોંપાયું. આ કામને અંગે વધો સમય તેમના તરફથી સૂચનો તેમજ જોઈતાં પુસ્તકોની સહાય મળતી રહી હતી એ વદલ તેમનો ઋણી છું. મો. જે. વિદ્યામવનના અધ્યક્ષ શ્રી. રસિકલાલ ડો. પરીક્ષને આ આશું પુસ્તક, છાપશા આપતાં પહેલાં, સાઘન્ત ચતાયું હતું. તેમનાં સૂચનોને પરિણામે પુસ્તકનું મૂલ્ય વધ્યું છે એમ કહેવામાં હું હેરામાથ અયુક્તિ કરતો નથી. આચાર્ય શ્રી. જિનવિજયજી અને પં. સુસ્તલાલજી સંઘવી સાથે પણ આ કાર્ય અંગે વસ્તોવસ્ત ચર્ચા થઈ હતી. શ્રી. ઉમારંકર જોષીકૃત ‘પુરાગોમાં ગુજરાત’ આ પહેલાં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે, એની યોજનાનો લાભ સ્વામાયિક રીતે અહીં મને મળ્યો હતો, એકત્રિત સામગ્રીની વ્યવસ્થાનો થમ પ્રમાણમાં હલ્લો થયો હતો.

આ પુસ્તકની તૈયારીનાં પ્રારંભનાં કેટલાંક વર્ષે દરમિયાન અમે બંને મો. જે. ત્રિદામવનમાં સહાધ્યાપકો હતા ત્યારે એમનો સાથે વારંવાર ઉપયોગી વિચારવિનિમય, અન્ય ઉપરાંત, આ કામ અંગે પણ થયો હતો. પ્રૂફ જોગના તેમજ મુદ્રણની વ્યવસ્થાના કાર્યમાં વિદ્યાસભાના ક્યુરેટર અને ગુજરાતીના અધ્યાપક શ્રી. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રીની સહાય ઘણી મૂલ્યવાન હતી તથા ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી અને અન્ય સહાધ્યાપકો સાથે પણ કેટલાંક અગત્યના મુદ્દાઓ અંગે ચર્ચા-વિચારણા થઈ હતી. તપસ્વી મુનિશ્રી કાન્તિવિજયજીએ કેટલાંક મંથો પૂરા પાડ્યા હતા તથા શ્રી. ધીરુભાઈ ઠાકરે ‘નિશીથ ચૂર્ણિ’ના ટાઈપ કરેલા પાંચ દુર્લભ મંથો ઉપયોગ માટે મેલ્ટરી આપ્યા હતા. શ્રી. અંબાલાલ આશારામ જેતલપુરિયાએ કેટલુંક આગમસાહિત્ય તપાસવામાં સહાય કરી હતી. ઘડોદરા યુનિવર્સિટીમાં મારા સહકાર્યકર શ્રી. ઇન્દ્રવદન અંબાલાલ દવેએ આ પુસ્તકની સૂચિ કાલ્પજીપૂર્વક તૈયાર કરી આપી છે. એ સર્વ સજ્જનો પ્રાપ્તે આ સ્થળે હું કૃતજ્ઞભાવ વ્યક્ત કરું છું.

‘અધ્યાપક ત્રિદામ’
પ્રતાપગંજ, ઘડોદરા
તા. ૧૧-૪-૧૯૫૨

}

મોગીલાલ જયચંદભાઈ સાંહેસરા

संक्षेप-सूचि

अनु : अनुयोगद्वार सूत्र—मलधारी हेमचन्द्रनी वृत्ति समेत : प्रकाशक
आगमोदय समिति, मुंबई, ई. स १९२४

अनुचू : अनुयोगद्वार सूत्र—वृणिः प्रकाशक ऋषभदेवजी केशरीमलजी
श्वेतांबर संस्था, रतलाम

अनुहा : अनुयोगद्वार सूत्र—हाग्मिद्रोया वृत्ति (ई. स नो ८ मो
सैको) : प्रकाशक ऋषभदेवजी केशरीमलजी श्वेतांबर
संस्था, रतलाम

अनुहे : अनुयोगद्वार सूत्र—मलधारी हेमचन्द्रनी वृत्ति (ई. स नो
१२ मो सैको) . प्रकाशक आगमोदय समिति, मुंबई,
ई. स. १९२४ (उपर 'अनु' वडे निर्दिष्ट संस्करण)

अरा : अमिधान राजेन्द्र : ग्रन्थ १ थी ७ : संपादक त्रिजयराजेन्द्रसूरि,
रतलाम, ई. स. १९१३—३४

आचू : आवश्यक सूत्र—वृणि, पूर्वभाग अने उत्तरभाग : प्रकाशक
ऋषभदेवजी केशरीमलजी श्वेतांबर संस्था, रतलाम

आनि : आवश्यक सूत्र—निर्युक्ति (नीचे 'आम' वडे निर्दिष्ट संस्करण)

आम : आवश्यक सूत्र—आचार्य मलयगिरिनी वृत्ति (ई. स. नो १२ मो
सैको), भाग १ थी ३ : प्रकाशक आगमोदय समिति,
मुंबई, ई. स १९२८—३२

आशी : आचारांग सूत्र—शीलाकदेवनी वृत्ति (८ मा सैका आसपास),
भाग १—२ : प्रकाशक आगमोदय समिति, सं. १९७२—
७३, एनं पुनर्मुद्रण जैनानंद पुस्तकालय, मूरत तरफयी
शयुं छे.

आमूचू : आचारांग सूत्र—वृणि . कर्ता जिनदासगणि महत्तर (ई.

स. नो ७ मो सैको) : प्रकाशक ऋषभदेवजी केशरीमलजी
श्वेतांबर संस्था, रतलाम, सं. १९९८

आह : आयरक सूत्र-हरिभद्रनूरिनी वृत्ति (ई. स. नो ८ मो सैको) :
प्रकाशक दे. ला. जैन पुस्तकोद्धार फंड, मुंबई

आहेहा : मलधारी हेमचन्द्र (ई. स. नो १२ मो सैको) सूत्रित
हारिभद्रीय आवश्यकवृत्तिटिप्पण : प्रकाशक दे. ला. जैन
पुस्तकोद्धार फंड, मुंबई, ई. स. १९२०

ओनिद्रो : ओषनिर्घुक्ति-द्रोणाचार्यनी वृत्ति (ई. स. नो ११ मो
सैको) : प्रकाशक आगमोदय समिति, मैसाणा, सं. १९७५

ओनिभा : ओषनिर्घुक्ति-भाष्य,
(उपर 'ओनिद्रो' वडे निर्दिष्ट संस्करण)

ओसूअ : ओषपानिक सूत्र-अमरदेवसूरिनी वृत्ति (ई. स. नो ११ मो
सैको) प्रकाशक आगमोदय समिति, मैसाणा,
सं. १९७२

अंद : अंतकृत्तदशा सूत्र : प्रकाशक आगमोदय समिति, सं. १९७६

अंदवृ : अंतकृत्तदशा सूत्र-अमरदेवसूरिनी वृत्ति (ई. स. नो ११ मो
सैको).

(उपर 'अंद' वडे निर्दिष्ट संस्करण)

उ : उत्तराध्ययन सूत्र

(नीचे 'उत्तरा' वडे निर्दिष्ट संस्करण)

उक : उत्तराध्ययन सूत्र-उपाध्याय कमलसंयमकृत टीका : (सं.
१५४४=ई. स. १४८८) : संपादक सुनि जयंतविजयजी

उचू : उत्तराध्ययन सूत्र-चूर्णि : प्रकाशक ऋषभदेवजी केशरीमलजी
श्वेतांबर संस्था, रतलाम, सं. १९९८

ઉનિ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર-નિર્યુક્તિ

(નીચે 'ઉશા' થઢે નિર્દિષ્ટ સત્કરણ)

ઉને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર-નેમિચ-દ્રની વૃત્તિ (સ ૧૧૨૯=ઈ. સ. ૧૦૭૩) સંપાદક વિજયઝમગસૂરિ, સ. ૧૯૯૩

ઉશા ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર-શાન્તિસૂરિની વૃત્તિ (ઈ સ નો ૧૧ મો સૈકો) પ્રકાશક દે. લા જૈન પુસ્તકોદાર ફંડ, માગ ૧ અને ૨, સ. ૧૯૭૨, માગ ૩, સં. ૧૯૭૩

કકિ કલ્પસૂત્ર-ઝપાધ્યાય ધર્મસાગરકૃત કિરણારલી ટીકા (સ ૧૬૨૮=ઈ સ ૧૫૭૨) સંપાદક પ દાનવિજય, માવન્ગર, સ ૧૯૭૮

કકો, કલ્પસૂત્ર-ઝપાધ્યાય શાન્તિસાગરકૃત કોમુઢી ટીકા (સ ૧૭૦૭=ઈ. સ ૧૬૫૧), પ્રકાશક ઋપમદેવજી કેશરી-મલજી શ્વેતાચર સરથા, રતલામ, સં ૧૯૯૨

કકી કલ્પસૂત્ર-જયવિજયકૃત લીપિકા ટીકા (સ ૧૬૭૭=ઈ સ ૧૬૨૧) સંપાદક પ મપત્તરાલ શ્વેરચઢ, પ્રકાશક મહોપાધ્યાય યશોવિજય પુસ્તકાલય, રાધનપુર, સ. ૧૯૯૧

કકુ : કલ્પસૂત્ર-ઝપાધ્યાય વિનયવિજયકૃત મુઢોધિકા ટીકા (સ ૧૬૯૬=ઈ. સ ૧૬૪૦) પ્રકાશક દે. લા. જૈન પુસ્તકોદાર ફંડ, સૂરત, સ ૧૯૬૭)

કકસ - કલ્પસૂત્ર-સ્વરતરગચ્છીય જિનપ્રમમૂરિકૃત સંદેહવિપોપધિ ટીકા (સ ૧૩૬૪=ઈ ॥ ૧૩૦૮) સંપાદક પં હીરાલાલ હસરાજ, જામનગર, સ ૧૯૬૯

કં ચેઢાવિ જ્ઞય પ્રકીર્ણક (' પ્રકીર્ણકદશક 'મા મુદ્ધિત, પ્રકાશક :

- आगमोदय समिति, मुंबई, सं. १९८३). अलग पण छपायुं
छे : संपादक विजयक्षमाभट्टसूरि, पाटण, सं. १९९७
- जिरफो : जिनरनफोश : हरि दामोदर बेलणकर, भाग १, पूना, ई.
स. १९४४
- जीकचू : जीतकल्पचूर्णि : संपादक मुनि जिनविजयजी, अमदावाद,
सं. १९८३
- जीकचूया : जीतकल्पचूर्णि : विपमपद व्याख्या-कर्ता श्रीचन्द्रसूरि
(सं. १२२७=ई. स. ११७१)
(उपर 'जीकचू' वडे निर्दिष्ट संस्करण).
- जीकभा : जीतकल्पभाष्य :
(नीचे 'जीकसू' वडे निर्दिष्ट संस्करण)
- जीकसू : जीतकल्पसूत्र-कर्ता जिनभद्रगणि क्षमाश्रमण (ई. स. नो
७ मो सैको) : संपादक मुनिश्री पुण्यविजयजी, अमदावाद,
सं. १९९४
- जीम : जीवाभिगम सूत्र-आचार्य मलयगिरिनी वृत्ति (ई. स. नो
१२ मो सैको) : प्रकाशक आगमोदय समिति, मुंबई.
- जेसू : जेसलमेर भांडागारीय ग्रन्थसूचि : पं. लालचंद्र भगवानदास
गांधी, बडोदरा, ई. स. १९२३
- जैसाइ : जैन साहित्यनो संक्षिप्त इतिहास : श्री. मोहनलाल दलीचंद
देसाई, मुंबई, ई. स. १९३३
- जंप्र : जंबुद्वीपप्रज्ञप्ति
(नीचे 'जंशा' वडे निर्दिष्ट संस्करण)
- जंप्रशा : जंबुद्वीपप्रज्ञप्ति-वाचक शान्तिचंद्रनी वृत्ति (सं. १६५०
=ई. स. १५९४) : प्रकाशक दे. ला. जैन पुस्तकोद्धार
फंड, मुंबई, सं. १९७६

ज्ञाध : ज्ञाताधर्मकथा सूत्र

(नीचे 'ज्ञाधम' बडे निर्दिष्ट संस्करण)

ज्ञाधम : ज्ञाताधर्मकथा सूत्र-अमयदेवसूत्रिणी वृत्ति (सं. ११२० = ई. स. १०६४), प्रकाशक आगमोदय समिति, मुंबई, ई. स. १९१६

ज्योत्कम : ज्योतिष्करंडक-मलयगिरिनी वृत्ति (ई. स. नो १२ मो सैको) : प्रकाशक ऋषभदेवजी केशरीमलजी श्वेतांबर संस्था, रतलाम, सं. १९८४

ज्योडि : ज्योतिष्ककण्डिवशनेरी ओफ थे-इन्स्टीट्यूट मिडीनल इन्डिया - नंदलाल दे, लंडन, ई. स. १९२७

दवै : दशवैकालिक सूत्र

(नीचे 'दवैहा' बडे निर्दिष्ट संस्करण)

दवैचू : दशवैकालिक चूर्णि-जिनदासगणि महत्तरकृत (ई. स. नो ७ मो सैको) : प्रकाशक ऋषभदेवजी केशरीमलजी श्वेतांबर संस्था, रतलाम, सं. १९८९

दवैस : दशवैकालिक सूत्र-समयमुन्दरकृत टीका (सं. १६९१ = ई. स. १६३५) : जिनयशसूरि ग्रन्थमाळा, खंभात, सं. १९७५

दवैहा : दशवैकालिक सूत्र-हारिमद्रोया वृत्ति (ई. स. मो आठमो सैको) : प्रकाशक दे. छा. जैन पुस्तकोद्धार फंड, सं. १९७४

निचू : निशीथ सूत्र-चूर्णि (टाइप करेली नकल) : संपादक आचार्य ; विजयप्रेमसूरि, भाग १-थी ५, सं. १९९५-९६

निमा : निशीथ सूत्र-भाष्य

(उपर 'निचू' बडे निर्दिष्ट संस्करण)

नंचू : नंदिसूत्र चूर्णि-जिनदासगणि महत्तरकृत (ई. स. नो ७ मो सैको) : प्रकाशक ऋषभदेवजी केशरीमलजी श्वेतांबर संस्था, रतलाम, ई. स. १९२८

नंम : नंदिसूत्र-आचार्य मलयगिरिनी वृत्ति (ई. स. नो १२ मो सैको) : प्रकाशक आगमोदय समिति, मुंबई, ई. स. १९२४

नंतू : नंदिसूत्र
(उपर 'नंम' वढे निर्दिष्ट संस्करण)

नंहा : नंदिसूत्र-हारिभद्राया वृत्ति (ई. स. नो ८ मो सैको) : प्रकाशक ऋषभदेवजी केशरीमलजी श्वेतांबर संस्था, रतलाम, ई. स. १९२८

पाय : पाक्षिकसूत्र-यशोदेवमूरिनी वृत्ति (सं. ११८०=ई. स. ११२४) : प्रकाशक वे. ला. जैन पुस्तकोद्धार फंड, मुंबई, सं. १९६७.

पिनिम : पिंडनिर्युक्ति-भाष्य अने मलयगिरिनी टीका (ई. स. नो १२ मो सैको) सहित : प्रकाशक आगमोदय समिति, मुंबई, सं. १९७४

पुगु : पुराणोर्मा गुजरात : उमाशंकर जोषी, अमदावाद, ई. स. १९४६

प्रच : प्रभावकचरित (सं. १३३४=ई. स. १२७८)-प्रभावचंद्र-सूरिकृत : संपादक मुनि जिनविजयजी, अमदावाद-कलकत्ता, ई. स. १९४०

प्रम : प्रज्ञापना सूत्र-मलयगिरिनी वृत्ति (ई. स. नो १२ मो सैको) : प्रकाशक आगमोदय समिति, मेसाणा, पूर्वांध्र-उत्तरार्ध, सं. १९७४-७५

प्रव्या : प्रश्नम्भाकरण सूत्र
(नीचे 'प्रव्याम' वढे निर्दिष्ट संस्करण)

ई. स. १४४०) : प्रकाशक दे. छा. जैन पुस्तकोदार
फंड, मुंबई, सं. १९६८

ससूअ : समवायाग सूत्र—अभयदेवसूरिनी वृत्ति (सं ११२०=ई.
स. १०६४) : प्रकाशक आगमोदय समिति, मुंबई, सं.
१९७४

सुशूचू : सूत्रकृतांग सूत्र—जिनदासगणि महत्तरकृत घृणि (ई. स. नो
७ मो सैको) : प्रकाशक ऋषभदेवजी केशरीमलजी श्वेतावर
संस्था, रत्नाम, स १९९८

सुशूशी : सूत्रकृतांग सूत्र—शीलांकदेवनी वृत्ति (ई. स. ना ८ मा सैका
आसपास) : प्रकाशक आगमोदय समिति, मैसणा, सं
१९७३

सूप्रम : सूर्यप्रजपि—मलयगिरिनी वृत्ति (ई. स. नो १२मो सैको) .
प्रकाशक आगमोदय समिति, सं १९७५

संप्र . संस्तरक प्रकीर्णक ('प्रकीर्णकदशक' मां मुद्रित) . प्रकाशक
आगमोदय समिति, मुंबई, सं. १९८३

स्थासूअ : स्थानांग सूत्र—अभयदेवसूरिनी वृत्ति (सं ११२०=ई. स.
१०६४) : प्रकाशक आगमोदय समिति, भाग १-२,
सं. १९७६



सन्दर्भसूचि

[भा. पू. निर्देशावली उपरान्त उपयोगमा लेख्यता महत्त्वना मन्थनी सूचि]

आगमसाहित्य

शानुत्तरोपपातिकदशा सूत्र-अभयदेवसूरिनी वृत्ति (ई. स. नो ११ मो सैको) समेत : प्रकाशक आगमोदय समिति, सं. १९७६

उपासकदशा सूत्र-अभयदेवसूरिनी वृत्ति (ई. स. नो ११ मो सैको) समेत : प्रकाशक आगमोदय समिति, मेसाणा, सं. १९७६

दशाश्रुतस्कन्ध-संपादक उपाध्याय आत्मारामजी पंजाबी, जैन शास्त्रमाला नं. १, लाहोर, सं. १९९७

निर्यावलिका (कप्पिया, कप्पवडंसिया, पुप्फिया, पुप्फचूलिया, वह्निदसा ए पांच सूत्रो)-श्रीचन्द्रसूरिनी वृत्ति (सं. ११२८=ई स. १०७२) समेत : प्रकाशक आगमोदय समिति, सं. १९७८

प्रकीर्णकदशकम् (चउसरण, आतुरप्रत्याख्यान, महापरिज्ञा, भक्तपरिज्ञा, तंदुलवेयालिय, संस्तारक, गच्छाचार, गगिबिद्या, देवेन्द्रस्तव, मरणसमाधि ए दश प्रकीर्णको) : प्रकाशक आगमोदय समिति, मुंबई, सं. १९८३

श्रमणप्रतिक्रमण सूत्र वृत्ति-पूर्वाचार्यकृत : प्रकाशक दे. छा. जैन पुस्तकोद्धार फंड, मुंबई, सं. १९६७

इतर साहित्य

अर्लो हिस्टरी ओफ इन्डिया: विन्सेन्ट स्मिथ, ४ थी आवृत्ति, ओक्सफर्ड, ई. स. १९३२

अलंकारसर्वस्व (रुच्यककृत) : संपादक पं. गिरिजाप्रसाद द्विवेदी, २ जी आवृत्ति, मुंबई, ई. स. १९३९

आवु, भाग १ : मुनि जयन्तत्रिजयजी, उज्जैन, ई. स. १९३३
इतिहासनी केडी : भोगीलाल जं. साडेसरा, वडोदरा, ई. स.

१९४५

इन्डिया ओश डिस्क्राइन्ड इन धी अर्ली टेक्स्ट्स ओफ बुद्धिज्म
अेन्ड जैनिज्म : विमलाचरण छो, लंडन, ई. स. १९४१

इन्डो-आर्यन अेन्ड हिन्दी : सुनीतिकुमार चेदेरजी, अमदावाद,
ई. स. १९४२

उज्जयिनी इन अेन्डयन्ट इन्डिया विमलाचरण छो, कलकत्ता,
ई. स. १९४४

अे कम्पेरिटिव अेन्ड इटिमोलोजिकल डिक्शनरी ओफ धी नेपाली
लैंग्वेज : राल्फ लीली टर्नर, लंडन, ई. स. १९३१

अे हिस्टरी ओफ इन्डियन लिटरेचर : थॉमस २ जुं : अेम.
विन्टरनिस, कलकत्ता, ई. स. १९३३

अे हिस्टरी ओफ इम्पोर्टेन्ट अेन्डयन्ट टाउन्स अेन्ड सिटीज इन
गुजरात अेन्ड काठियावाड : अनंत सदाशिव अष्टटेकर, मुंबई, ई. स.
१९२६

अैतिहासिक संशोधन : दुर्गाशंकर केवळराम शास्त्री, मुंबई, ई. स.
१९४१

कर्निगहोम अेन्डयन्ट व्योप्रफो ओफ इन्डिया : संपादक सुरेन्द्र-
नाथ भजमूदार शास्त्री, कलकत्ता, ई. स. १९२४

कनकडनरिट (कनकामरहट) : संपादक ह्रीगलाल जैन,
जा, ई. स. १९३४

कादंबरी (बाणभट्टन) : निर्णयमागर प्रेमनी सानमी आवृत्ति,
ई. म. १९२८

કાવ્યાનુશાસન (દેમચન્દ્રકૃત), ભાગ ૨ જો, પ્રસ્તાવના:
રસિકલાલ ઓ. પરીણ, મુંબઈ, ઈ. સ. ૧૯૩૮

કુમાર (માસિક)

કેમિનજ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા, વોલ્યુમ ૧ (એન્ડ્રયન્ટ ઇન્ડિયા):
સંપાદક ડી. જે. રેપ્સન, કેમિનજ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, ઈ. સ. ૧૯૨૨

સ્વંભોતનો ઇતિહાસ : રત્નમણિરાવ મીમરાવ જોટે • અમદાવાદ, ઈ.
સ. ૧૯૩૫

ગુજરાતી સાહિત્યસંમેલન : ૧૨મું અધિવેશન : અહેવાલ અને
નિર્ણયસંગ્રહ, અમદાવાદ, ઈ. સ. ૧૯૩૭

ગાથાસપ્તશતી (સાતવાહન હાલકૃત) . સંપાદક પં. મધુરાનાથ
શાહી, ૩ જી આવૃત્તિ, મુંબઈ, ઈ. સ. ૧૯૩૩

ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ, ભાગ ૧-૨ દુર્ગા-
શંકર કેવલ્લરામ શાહી, અમદાવાદ, ઈ. સ. ૧૯૩૭-૩૯

ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભાગ ૧ . સંપાદક ગિરિજાશંકર:
વલ્લભજી આચાર્ય, મુંબઈ, ઈ. સ. ૧૯૩૩

ચતુર્માળી : સંપાદક ઇમ. રામકૃષ્ણ કરિ અને ઇસ. રમાનાથ
શાહી, પટણા, ઈ. સ. ૧૯૨૨

ચત્વારઃ કર્મગ્રન્થા. (દેવેન્દ્રસૂરિકૃત) . સંપાદક મુનિ ચતુર-
વિજયજી, માનનગર, ઈ. સ. ૧૯૪૭

જર્નલ ઓફ ધી ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (ત્રૈમાસિક)

જૈન સાહિત્ય ઓર ઇતિહાસ : નાથુરામ પ્રેમી, મુંબઈ, ઈ. સ. ૧૯૪૨

જૈન સાહિત્ય સંશોધક (ત્રૈમાસિક)

જૈનિશ્વમ ઇન નોર્થ ઇન્ડિયા : સી. જે. શાહ, મુંબઈ, ઈ. સ.

बुकिस्ट इन्डिया : रूडोल्फ डेविड्स, न्यूयॉर्क, ई. स. १९०३

गृह्य कथाकोश (हरिपेणाचार्य कृत) : संपादक भादिनाथ
मेमिनाथ उपाध्ये, मुंबई, ई. स. १९४३

भारत के प्राचीन जैन तीर्थ : डॉ. जगदीशचन्द्र जैन, बनारस,
ई. स. १९५२

भारतीय त्रिषा (अंग्रेजी मामिक)

- भारतीय त्रिषा (हिन्दी-गुजराती त्रैमासिक)

मराठी व्युत्पत्तिकोश . कृष्णाजी पांडुरंग कुलकर्णी, मुंबई, ई. स.
१९४६

महावीर जैन त्रिचालय रजत महोत्सव ग्रन्थ, मुंबई, ई. स. १९४१

मालविया कोमेमोरेशन बोल्यूम, बनारस हिन्दु युनिवर्सिटी, ई.
स. १९३२

मेघदूत (कालिदासकृत) : संपादक वासुदेव लक्ष्मण शास्त्री
पणशीकर, १४ मो आश्रित, मुंबई, ई. स. १९३५

मोदेरा : मणिलाल मूलचंद मिश्री, बडोदरा, ई. स. १९३५

लाइफ इन ओ-इयन्ट इन्डिया एण्ड डिपिक्टेड इन धी जैन
फैनन : जगदीशचन्द्र जैन, मुंबई, ई. स. १९४७

लाइफ ओफ हेमचन्द्राचार्य : डॉ. ओर्जे व्यूलर, अनुवादक डॉ.
मणिलाल पटेल, शान्तिनिकेतन, ई. स. १९३६

लीलावट कहा (कोऊहलकृत) : संपादक डॉ. ए. एन. उपाध्ये,
मुंबई, ई. स. १९४९

लेखपद्धति संपादक सी. डी. दलाल, बडोदरा, ई. स. १९३५

चदनगर . कनैयालाल भार्गवकर दवे, बडोदरा, ई. स. १९३७

વસુદેવ-હિંડી પ્રથમ સ્વંડ (સંઘદાસગણિ વાચકકૃત) :
 ભાપાન્તર : ભોગીલાલ જ. સાહેસરા, માવનગર, ઈ. સ. ૧૯૪૬

વસુદેવ-હિંડી પ્રથમ સ્વંડ (સંઘદાસગણિ વાચકકૃત) : મૂલ .
 સંપાદક મુનિ ચતુરવિજયજી અને મુનિ પુણ્યવિજયજી, માવનગર, ઈ.
 સ. ૧૯૩૦-૩૧

વસંત રજતમહોત્સવ સ્મારક ગ્રન્થ, અમદાવાદ, ઈ સ ૧૯૨૭

ત્રિવિધ તીર્થરૂપ (ત્રિનપ્રભસરિકૃત) સંપાદક જિનવિજય
 મુનિ, શાન્તિનિકેતન, ઈ. સ. ૧૯૩૪

વીરનિર્વાગ સંઘત્ત ઓર જૈન કાલગણના . મુનિ કન્યાણવિજય,
 જાલોર, સં. ૧૯૮૭

શાલેશ્વર મહાતીર્થ મુનિ જયંતવિજયજી, ઉજ્જૈન, સં. ૧૯૯૮

શ્રમણ ભગવાન મહાવીર . મુનિ કન્યાણવિજયજી, જાલોર, સં.

૧૯૯૮

શ્રીકાલકૃકથાસંપ્રહ સંપાદક પં અબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ,
 અમદાવાદ, ઈ. સ. ૧૯૪૯

સન્મતિપ્રકરણ (અનુવાદ અને પ્રસ્તાવના) પં. સુખલાલજી
 સઘની અને પં. વેચરદાસ દોશી અમદાવાદ, ઈ. સ. ૧૯૩૨

સરસ્વતીપુરાણ સંપાદક કન્યાલાલ માર્કેશંકર દવે, મુંબઈ, ઈ.
 સ. ૧૯૪૦

સિલેક્ટ ઇન્સ્ટ્રક્શન્સ વેરિંગ ઓન ઇન્ડિયન હિસ્ટરી ઍન્ડ
 સિવિલાઇઝેશન, વો. ૧ સંપાદક દિનેશચન્દ્ર સરકાર, કલકત્તા, ઈ
 સ. ૧૯૪૨

शुद्धिपत्रक

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
७	१८	मारी	मारो
२३	छेछी	नाम	नाम.
३८	८	पारसकुल	पारस कूल
४३	१०	ए	अ
५१	३	इर्प्याळु	ईर्प्याळु
६१	७	हती-	हतो
७०	१४	टिकाकारोए	टीकाकारोए
१३०	११	'जंबुद्वीपप्रजाति'	'जंबुद्वीपप्रजति'
१८२	५	तथा तथा	तथा
१८३	५	'वसुदेव विंडी'	'वसुदेव-हिंडी'
१९६	२०	अर्वाचीत	अर्वाचीन
१९९	१२	ताम्रलिप्त	ताम्रलिति

જૈન આગમસાહિત્યમાં ગુજરાત

અગડદત્ત

અગડદત્તની કથા ઉત્તરાખ્યયન સૂત્ર (અધ્ય. ૪) ઉપરની શાન્તિ-
સૂત્રિની વૃત્તિ (પૃ. ૨૧૩-૧૬)માં તથા એ જ સૂત્ર ઉપરની નૈમિષ્વદ્વની
વૃત્તિ (પૃ. ૮૪-૯૪)માં આવે છે. શાન્તિસૂત્રિવૃત્ત વૃત્ત્યન્તર્ગત કથા
પ્રમાણે, અગડદત્ત ઉજ્જયિનીના જિતશત્રુ રાજાના રથિંક અમોઘરથની
પુત્ર હતો (નૈમિષ્વદ્વ પ્રમાણે, શંસુપુરના રાજા મુન્દરનો પુત્ર હતો).
પિતાના મરણ પછી અલ્પવિદ્યા શીખના માટે એ પિતાના એક મિત્ર પાસે
કૌશાલીમાં ગયો (નૈમિષ્વદ્વ પ્રમાણે, અગડદત્તના સ્વછંદાચાર્યી કંટાલી
રાજાએ એને દેશવટો આપ્યો; વારાણસીમાં પવનચંડ નામે એક કલાચાર્ય
સાથે પરિચય થતાં એને ત્યાં રહી અગડદત્ત અભ્યાસ કરવા લાગ્યો).
ત્યાં વિદ્યા શીખ્યા પછી ગુરુની આજ્ઞા લઈ પોતાની પ્રયોગતા દર્શાવવા
માટે એ રાત્રુલમાં ગયો; નગરમાં અશ્રુતપૂર્વ સંવિષ્ટેદ કરતા-સ્નાતર
પાડતા એક ચોરને પકડી લાવવાની રાજાએ સૂચના કરતા એને યુક્તિ-
પૂર્વક એ ચોરને તેમ જ એને એકત્ર કરેલો મંડાર સાચવનારી પત્ની
બહેનને-ચન્નેને પકડી છોડ્યા.

શાન્તિસૂત્રિની વૃત્તિમાં અગડદત્તની કથાનો આટલો જ અંશ આવે
છે; પણ નૈમિષ્વદ્વકાલી કથામાં પ્રસંગવિસ્તાર લાગે છે. ચોર પકડવાના
એના પરાક્રમથી પ્રસન્ન થઈને રાજાએ અગડદત્તને પોતાની પુત્રી 'કમલ-
સેના' પરણાવી. કમલસેનાને તથા અગાઉ કૌશાલીમાં અલ્પવિદ્યા શીખતા
જેની સાથે પોતાને પ્રેમ થયો હતો તે, શ્રેષ્ઠી બંધુદત્તની પુત્રી મદનમંજ-
રીને સાથે લઈને માર્ગમાં અનેક પરાક્રમ કરતો અગડદત્ત ઘેર જાય છે
અને સુસ્વપૂર્વક રહે છે. પણ એક વાર પોતાની પત્નીનું દુઃસ્થિતિ જાણ-
વામાં આવતાં નિર્વેદ પામી દીક્ષા લે છે

સ્પષ્ટ છે કે બન્ને વૃત્તિઓમાં આપેલી અગદદત્તની કથા બે વિભિન્ન પરંપરાઓને અનુસરે છે. શાન્તિસૂરિની વૃત્તિમાંની કથા અને સંક્ષેપમાં, સરલ ગદ્યમાં રજૂ થયેલી છે, જ્યારે નેમિચન્દ્રની ટીકામાંની કથા ૩૨૯ પદોમાં વિસ્તરેલી હોઈ એક સ્વતંત્ર કૃતિ બની રહે છે. બન્નેય સંસ્કૃત ટીકાઓમાં આ કથાઓ તો પ્રાકૃતમાં જ છે એ દર્શાવે છે કે તુલનાપૂર્ણ સમયની ટીકાઓમાં બન્યું છે તેમ, આ કથાઓ પ્રાચીનતર મૂળ ગ્રંથોમાંથી યથાવત્ ઉદ્ધૃત કરેલી છે. ઉત્તરાખ્યયન સૂત્ર ઉપરની ચૂર્ણિ (પૃ. ૧૧૬)માં ચારેક પંક્તિમાં અગદદત્તની કથાનું માત્ર સૂચન કરવામાં આવેલું છે.

બૌદ્ધ અથવા બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાં ક્યાય અગદદત્તની કથાનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપાન્તર જોવામાં આવતું નથી. ધર્મ સ્વરૂપાન્તર પ્રાપ્ત થાય તો મૂળ કથાનું સ્વરૂપ તેમ જ સમય નક્કી કરવામાં એ અવશ્ય ઉપયોગી થાય, કેમ કે એ તો સ્પષ્ટ છે કે જૈન કર્તાએ એક પરાક્ષમી ક્ષત્રિય યુવકનાં 'સાહસોનું' નિરૂપણ કરતી લોકકથાને ધર્મકથાનું રૂપ આપ્યું છે.

જૈન આગમેતર સાહિત્યમાં અગદદત્તની કથા એના સૌથી પ્રાચીન સ્વરૂપે સંપદાસગણિત્વત્ બૃહત્ પ્રાકૃત કથાગ્રંથ 'વસુદેવહિંડી' (ઈ. સ.ના પાંચમા સૈકા આસપાસ) જે ગુણાદયની હ્રસ્વ 'બૃહ્-કથા'નું જૈન રૂપાન્તર છે તેમાં (પૃ. ૩૭-૩૯) છે. શાન્તિસૂરિએ જે કથાનક ઉદ્ધૃત કર્યું છે તેની ઉપર 'વસુદેવ-હિંડી'ની સ્પષ્ટ અસર છે અને કેટલેક સ્થાને તો દેહીતું શાબ્દિક સામ્ય છે, જ્યારે નેમિચન્દ્રે ઉદ્ધરેલું કથાનક, પાત્રો અને સ્થાનોનાં મિન્ન નામો તથા કેટલાક મિન્ન કથાપ્રસંગો સૂચવે છે તે પ્રમાણે, કોઈ જુદી પરંપરાને અનુસરે છે.

અગદદત્તની કથા એક લોકપ્રિય જૈન ધર્મકથા ગણાઈ છે. એ વિશે સંસ્કૃતમાં એક 'અગદદત્ત પુરાણ' રચાયું છે, અને જૈન ગુર્જર સાહિત્યમાં અગદદત્ત વિશે અનેક નાની મોટી કૃતિઓ પ્રાપ્ત થઈ છે.

૧ ઉત્તરાખ્યયતની સપર્યુષ્ક ધે ટીકાઓમાં સચવાયેલી અગદદત્તની કથાની બે વિભિન્ન પાઠપરપરાઓનો સમાવેશ હો. ચાલોવીએ Erzählungen in Maharashtra એ પ્રશ્નમાં કહ્યો છે, તથા એ વચ્ચેના કેટલીક યુરોપીય ભાષાઓમાં અનુવાદ પણ થયા છે. 'વસુદેવ-હિંદી' -અંતર્ગત કથાના અનુવાદ માટે જુઓ એ પ્રશ્નનું મેં કરેલ ગુજરાતી ભાષાંતર, પૃ ૪૫-૬૦. ઉત્તરાખ્યય-ટીકાઓમાંની કથાઓ સાથે 'વસુદેવ-હિંદી'માંના કથાનારની તુલના માટે જુઓ 'ન્યૂ ઇન્ડિયન એન્ટીક્વેરી,' વો ૧ (પૃ ૨૮૧-૧૯)માં હો. આલ્ફ્રેડોર્ફનો લેખ 'એ ન્યૂ વર્ઝન ઓફ ધી અગદદત્ત સ્ટોરી.'

૨ ગિરકો, પૃ. ૧

૩ જુઓ 'જૈન ગુર્જર કવિઓ,' માગ ૧-૨-૩

અચલગ્રામ

અચલગ્રામના મદ્રિક કૌટુમ્બિકોએ યશોધરમુનિની પાસે દીક્ષા લીધી હતી. આ અચલગ્રામ એ જ આમીરદેશમાં આવેલું અચલપુર કે પૃથ્વી મિન્ન એ નક્કી થઈ ગયું નથી.

૧ મસ, ગા. ૪૪૯-૫૧

અચલપુર

આમીરદેશમાં કૃષ્ણા-વેળા નદીઓના સંગમસ્થાન પાસે આવેલું નગર. કૃષ્ણા-વેળાના સંગમ આગળ આવેલા વલ્લદ્વીપ નામે દ્વીપમાં વસતા પાંચસો તાપસોને આર્ય ધજ્જના મામા આર્ય સમિતસૂરિએ પ્રતિ-બોધ પ્રમાણે હતો; એ પ્રતિબોધ પામેલ તાપસોથી જૈન સાધુઓની વલ્લદ્વીપક નામે શાલાનો આરંભ થયો હતો.'

જુઓ આમીર

૧ આચૂ, પૂર્વ માગ, પૃ. ૫૪૩, આમ, પૃ ૫૧૫; વસ, ■ ૧૩૨; કસુ, પૃ ૧૩૪; વકિ, પૃ. ૧૭૧; વદી, પૃ ૧૪૯-૫૦; નસૂ, પૃ. ૫૧; પિનિમ, પૃ. ૧૪૪.

અજમેર

અજમેર. અજમેર પાસેના, રાજા મુમટપાલ-શાસિત ગામ હર્ષ-પુરમાં વાલ્લુના યજ્ઞમાં વકરાને માસ્તા હતા ત્યારે પ્રિયવન્થસૂરિ પોતાની

मंत्रशक्तिर्था वकराने वाचा अर्पों, ब्राह्मणेने बोध आप्यो हतो.'

१ कसु, पृ. ५०९-१०; ककि, पृ. १६९; कदी, पृ. १४८-४९.

अट्टण

अट्टण ए उज्जयिनीनो एक अजेय मल्ल हतो. सोपारकनो सिंह-
गिरि राजा मल्लोने साठमारी करावतो अने जे जीते एने धनुं द्रव्य
आपतो. अट्टण प्रतिवर्षे सोपारक जेने विजयचिह्न तरीके पताका लई
आवतो. आधी सिंहगिरि राजाए एक माछीनुं वज्र पारखीने एने पोयो;
अने ए मात्स्यिक-माछी मल्ल तरीके ओळखायो. बीजे वर्षे अट्टण
आन्यो त्यारे मात्स्यिक मल्ले एने हरावी दीधो. एक युवके पोताने
हरान्यो तेथी मानभंग थयेलो अट्टण मुराष्ट्रमां एनी बराबरी करे
एवो बीजो मल्ल छे एम सांमज्जोने एनी शोधमां सोपारकथी मुराष्ट्र
तरफ जतो हतो त्यां मार्गमां मरुकच्छ पासे एणं एक खेडून जोयो. ए
एक हाथे हल चलावतो हतो अने बीजे हाथे फल्ही-कपास चूटतां
हतो' (एणेणं हत्येणं हलं वाहेति, एकेणं फल्हीओ उप्पाडे).
अट्टणं मुराष्ट्र जवानो विचार मांडो बाळ्यो अने ए खेडूनने धनवान
बनावनानी छालच आपो पोतानी साथे उज्जयिनी लई गयां अने एने
मल्लविद्या सीखवी. ए मल्ल फल्हीमल्ल तरीके प्रसिद्ध थयो. पछी एओ
बाने सोपारक आन्या. त्यां फल्हीमल्ल साथे मात्स्यिक मल्लनुं युद्ध थयूं.
पहेला दिवसे मल्लयुदनो कईं निर्णय धई शक्यो नहि. ए सांजे
अट्टणे पोताना शिष्य फल्हीने पृष्ठयुं के 'तारां कयां अंग दुखे छे !'
अने पछी तेजे कयूं-यां एने खूब मर्दन करीने ताजो कयों. बीजो
वाजू, सिंहगिरि राजाए पोताना मात्स्यिक मल्लने एवो ज, प्रश्न कयों;
त्यांर एणे गर्वधी उत्तर आप्यो के 'फल्ही विचारो कोण छे ! हुं
एना बावनो पग पराजय करी गरुं एम छुं.' आधी बीजे दिवसे वने
लोनुं सम युद्ध थयूं अने बीजे दिवसे मात्स्यिक मल्ल हाथों अने मरग

पाम्यो, तथा अट्टण सत्कार पाणीने उज्जयिनी गयो. (आवश्यकसूत्र उपरनो चूर्णिमां अहो सुघोर्नुं ज कथानक आप्युं छे.)

उज्जयिनी गया पछी एणे मल्लयुद्धनो त्याग करी दीधो. चळी वृद्ध थई गयो होवाथो संबंधीओ एनुं अपमान करवा लाग्या. आथी संबंधीओने समाचार आत्था विना ज ए कौशांची चाल्यो गयो. त्यां एक वर्ष आराम लईने रसायगो खाधां तथा बलिष्ठ थयो. पछी एक बार एणे कौशांचीना राजाना मल्ल निरंगणनो मल्लयुद्धमां पराजय करीने एने मारी नाह्यो. पोतानो मल्ल मरण पाम्यो एथी राजाए अट्टणनी प्रशंसा करी नहि, अने तेथी समाजनेए पण न करी. आथी अट्टणे राजानी जाण माटे कह्युं के:—

साहह घण सवणाणं, साहह भो सउणिगा सउणिगाणं ।

णिहत्तो णिरंगणो अट्टणेण णिविखत्तसत्थेण ॥

[अर्थात् हे घन ! पक्षीओने कहे, अने हे पक्षीओ ! बीजां पक्षीओने कहो के जेणे शलो छोडी दीधां हतां तेवा अट्टणे निरंगणने मारी नाह्यो छे.]

आ उक्ति उपरथी राजाए एने अट्टण तरीके ओळख्यो अने एनो सत्कार क्यो, तथा जीवन पर्यंत चाळे तेढळं द्रव्य आप्युं. द्रव्यलोभधी संबंधीओ पण अट्टण पासे आव्यां. परन्तु 'आ लोको फरी पण मारी परामव फरशे' ए समजोने तथा पोतानी जातने जराग्रस्त जाणीने 'सचेष्ट ह्युं त्यांमुधी ज धर्म थई शकशे' एवी समजपूर्वक अट्टणे दीक्षा लीधी.

आ कथा, जेमां वास्तविक सामाजिक स्थिति लोकावार्तारूपे निरूपण पावो होय एवो संभव छे ते प्राचीन भारतमां मल्लविद्याना इतिहास माटे घणो अगम्यनी छे, फेम के हरिवंश भागवतादिमां कृष्ण-वलरामना तथा कंसना चरित्रसंगमां तथा महाभारतादिमां दुर्योधन

भीम आदिना चरित्रप्रसंगमां आवता मल्ल अने मल्लयुद्धना निर्देश वाद करीए तो ए प्रकारना उल्लेखो के कथानको प्राचीन साहित्यमां विरल छे. मल्लविद्याविषयक स्वतंत्र रचनाओमां हमणां जाणवामां आवेलुं एक 'मल्लपुराण' तथा कन्याणोना चौलुक्य राजा सोमेश्वरकृत सर्वसंप्रदायक संस्कृत ग्रन्थ 'मानसोल्लास' (ई. स. नो बारमो सैको)-मानुं 'मल्लविनोद' नामे प्रकरण गणावो शक्य. प्राचीन गुर्जर देशमां मल्लविद्याना इतिहास माटे जुओ गुजरात विद्यासमा-प्रकाशित मारी पुस्तिका 'न्येष्टीमल्ल ज्ञानि अने मल्लपुराण.'^१

उपर टांकेली कथाना मल्लोनां मास्तिक अने फलही ए नामो जेम विशेष नामो नथी, पण अनुक्रमे जातिगच्छक अने क्रियासूचक छे तेम अट्टण पण विशेष नाम लागतुं नथी, केम के 'अट्टण'नो अर्थ व्यायाम छे, अने ए उपरवी अहाँ सतत व्यायाम करनार एक सुप्रसिद्ध मल्ल माटे 'अट्टण' नाम प्रचलित थयुं हरो एवं अनुमान बधारे पडतुं नथी.

१. उने, पृ. ७९; उद्या, पृ. १९१

२. भावू, उत्तर भाग, पृ. १५२-५३; उद्या, पृ. १९१-९२;

उने; पृ. ७८-७९. वही जुओ व्यय, पृ. ३, उद्या भाग ने अनुसरतो आ कथानको छार भाष्यो छे. भावूमां आ कथानक मास्तिक मन्त्रनु मरण पाव छे इदानीपरी ज भाष्य छे.

अणहिलपाटक

अणहिलपाट पाटण. उत्तर गुजरातमां मस्त्यतीने किनारे आवेला लाकस्वाराम नामना प्राचीन गामने स्थाने चामडा वंशना वनरात्रे सं. ८०२=ई. स. ७४६मां पोनाना मित्र अणहिल भरपाडना नाम उररभी यम रेड्डं नगर, जे मध्यकाशीन हिन्दु गुजरातनुं पाटनगर, तथा ईमरो मनना दममाथी तेगमा नैराना अंन मुषी पश्चिम भागतनुं प्रमुख नगर अने सभ्यविश्लेष्ट हतुं. जैन आगमसाहित्यना

ઇતિહાસમાં પાટણનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે. આગમનાં મૂળ પ્રારૂત સૂત્રો મગધમાં રચાયાં તો એ ઉપરની સૌથી પ્રમાણભૂત વિદ્યમાન સંસ્કૃત ટીકાઓ, એક માત્ર હરિભદ્રસૂરિકૃત ટીકાઓના અપવાદને બાદ કરીએ તો, અળહિલ-વાડમાં અથવા આસપાસના પ્રદેશમાં રચાઈ છે. આચારાંગ અને સૂત્ર-કૃતાંગ સૂત્ર ઉપરની શીલાંકાચાર્યની સુપ્રસિદ્ધ ટીકાઓ પાટણથી થોડાંક જ માઈલ દૂર આવેલા ગંમૂતા (ગાંમૂ)માં લખાઈ હતો. વિક્રમના બારમા શતકના પ્રારંભમાં અર્થાત્ ઈસવી અગિયારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં નવાંગીવૃત્તિકાર તરીકે જાણીતા થયેલા અમયદેવસૂરિએ જૈન આગમનાં નવ અંગ ઉપર પ્રમાણભૂત ટીકાઓ પાટણમાં રચી અને એ જ નગરમાં વસતા બીજા એક પ્રકાંટ પંડિત દ્રોણાચાર્યે ત્યાં જ એ ટીકાઓનું સંશોધન કર્યું. સં. ૧૧૨૯=ઈ. સ. ૧૦૭૩માં દોહડિ શ્રેષ્ઠીની વસનિમાં રહીને રચાયેલી નેમિચન્દ્રની ઉત્તરાધ્યયન ઉપરની વૃત્તિ, સં. ૧૧૮૦=ઈ. સ. ૧૧૨૪માં સૌરણિક નેમિચન્દ્રની પૌષ્ઠશાલામાં રહીને રચાયેલી પાક્ષિકસૂત્ર ઉપરની યશોદેવસૂરિની વૃત્તિ, તથા સં. ૧૨૨૭=ઈ. સ. ૧૧૭૧માં જોતરુપસૂત્ર ઉપરની શ્રીચન્દ્રસૂરિની વ્યાખ્યાની રચના પાટણમાં થઈ. શાન્તિમૂરિની ઉત્તરાધ્યયન વૃત્તિ, આચાર્ય મલયગિરિની સરલ અને શાસ્ત્રીય વૃત્તિઓ, દ્રોણાચાર્યકૃત ઓષનિર્યુક્તિ વૃત્તિ તથા મલનારી હેમચન્દ્રન ટીકાઓ પણ પાટણમાં રચાઈ હોવી જોઈએ એમ એકંદરે પુરાવાઓનો વિચાર કરતા અનુમાન થાય છે. આગમેતર વિષયોમાં પણ ગુજરાતની જે સર્વાંગીણ સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું પાટણ સૈકાઓ સુધી કેન્દ્ર હતું તેની ચર્ચા કરવાનું આ સ્થાન નથી.

વધુ માટે જુઓ અમયદેવસૂરિ, દ્રોણાચાર્ય, નેમિચન્દ્ર, મલયગિરિ, યશોદેવસૂરિ, શાન્તિમૂરિ, શીલાચાર્ય, શ્રીચન્દ્રસૂરિ, હેમચન્દ્ર મલધારી રૂપાદિ.

અન્ધકવૃષ્ણિ

યદુવુલ્લના શૌરિ રાજાના પુત્ર. એઓ શૌરિપુરમાં રાજ્ય કરતા

હતા અને પાટકથી એમણે દારંગામાં આવીને રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. એમને મુમદ્રા રાણીથી સમુદ્રનિજય વગેરે દશ પુત્રો થયા હતા, જેઓ દશ દશાઈ તરીકે ઓળખાયા. એમણે પોતાના મોટા પુત્રને રાજ્ય સોંપીને દોશા લીધી હતી.^૧

૧ હુઓ દશાઈ

૨ બંદ, વર્ગ ૧

અમયદેવમૂરિ

ચંદ્ર (પાટકથી સ્વરત્તર) ગચ્છના આચાર્ય જિનેશ્વરમૂરિ તથા એમના માઈ બુદ્ધિસાગરસૂરિના શિષ્ય આચાર્ય અમયદેવસૂરિએ જૈન આગમપ્રન્થો પૈકી નવ અંગ ઉપર સંસ્કૃત ટીકાઓ રચી અને તેથી તેઓ નવાંગીવૃત્તિકાર તરીકે ઓળખાયા. નીચે પ્રમાણે નવ અંગો ઉપર એમની ટીકાઓ છે. જ્ઞાતાધર્મકથા (સં. ૧૧૨૦=ઈ. સ. ૧૦૬૪),^૧ સ્થાનાંગ (સં. ૧૧૨૦),^૨ મમવાયાંગ (સં. ૧૧૨૦),^૩ મગવતી (સં. ૧૧૨૮=ઈ. સ. ૧૦૭૨),^૪ ઉપાસક દશા, અંતકૃદ્દશા, અનુત્તરોપપાતિક દશા, પ્રશ્નવ્યાકરણ અને વિપાક. ઔપપાતિક ટીકા અને પ્રજાપના તૃતીય પદ સંપ્રહણી ગાથા ૧૩૩ એમની રચનાઓ છે. આ ઉપરાંત અમયદેવમૂરિએ જિનેશ્વરસૂરિદ્વિત પટ્ટધ્યાનક ઉપર માપ્ય, હરિમંત્રસૂરિકૃત પંચાશક ઉપર વૃત્તિ તથા આરાધનાકુલક નામે સ્વતંત્ર ગ્રંથ પણ રચ્યો છે. વડો અમયદેવમૂરિની વિનંતિથી એમના ગુરુમાઈ જિનચંદ્ર મૂરિએ 'સંવેગરંગગાન્ધા' (મ. ૧૧૨૫=ઈ. મ. ૧૦૬૯) નામે ગ્રંથ રચ્યો હતો.^૫

અમયદેવસૂરિની ઉપર્યુક્ત આગમપ્રન્થો ઉપરની વૃત્તિઓનો પ્રશસ્તિમાં ડાહ્યે મઠે ડેટે પ્રમાણે, એ વૃત્તિઓનું સંશોધન નિર્વૃત્તિકુલના ટ્રોણાચાર્યે કર્યું હતું. વડો પ્રશસ્તિઓ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે ટ્રોણાચાર્ય જેમાં મુલ્ય હતા તેથી એક પાંડિતપરિષદ આ વૃત્તિઓના

સંશોધનમાં રસ લેતો હતો. મગવતીવૃત્તિના લેખનમાં જિનમદ્રના શિષ્ય યશસ્વદે અમયદેવને સહાય કરી હતી.

સ્થાનાંગવૃત્તિની પ્રશસ્તિમાં અમયદેવસૂરિ પોતાનો વૃત્તિરચનાના માર્ગમાં રહેલી મુશ્કેલીઓનો નિર્દેશ કરતાં ઉત્તમ સંપ્રદાય-અવ્યયન-પરંપરાનો અભાવ, ઉત્તમ ઊઠનો અભાવ, વાચનાઓનો બનેકતા, પુસ્તકોનો અશુદ્ધિ આદિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સ્વાસ કરીને ભગવતી સૂત્ર ઉપરની વૃત્તિમાં એમણે પોતાના પૂર્વકાલીન ટીકાકારોના નિર્દેશ કર્યા છે, અને એ નિર્દેશોનું સ્વરૂપ જોતાં એ સ્પષ્ટ છે કે એ પૂર્વકાલીન ટીકાઓ પૈકી અમુક તો એમની સામે હતી, ષટ્ક જ નહિ પણ ચૂર્ણિધી તે મિત્ર હતી.

આ સંબંધમાં બીજી એક અનુશ્રુતિની નોંધ કરવા જેવી છે. 'પ્રમા-યકચરિત' (સં. ૧૩૩૪=ઈ.સ. ૧૨૭૮)ના અમયદેવસૂરિ-ચરિત'માં શાસનદેવી અમયદેવસૂરિને કહે છે કે 'પૂર્વે નિર્દોષ એવા શીલાંક અથવા કોટચાચાર્ય નામે આચાર્યે અગિયાર અંગો ઉપર વૃત્તિ રચી હતી; તેમાં કાઢે કરીને બે સિવાય ચર્ણાં અંગોનો વિષ્ણુદ થયો છે, માટે સંઘ ઉપર અનુમત્ત કરવા માટે એ અંગોની વૃત્તિ રચવાનો ઉદ્યમ કરો.' આ ઉપરથી અમયદેવસૂરિ નવ અંગો ઉપર વૃત્તિ રચી.

આ અનુશ્રુતિમાંના શીલાંક આચાર્ય તે શીલાચાર્ય હોવા જોઈએ. એને આધારે કહોએ તો શીલાચાર્યની આચારાંગ અને સૂત્રકૃતાંગ સિધ્ધાવ બીજાં ૧૧ અંગો ઉપરની વૃત્તિઓ અમયદેવસૂરિના સમય પહેલાં નાશ પામી ગઈ હતી. આથી અમયદેવસૂરિ સૂચિત કરેલી વૃત્તિઓ કોઈ બીજા વિદ્વાને રચેલી હોવી જોઈએ.

આગમસાહિત્યના સૌથી પ્રમાણભૂત ટીકાકારોમાં અમયદેવસૂરિની ગણતરી થાય છે. એ ટીકાઓનો સહાય વિના અંગસાહિત્યનાં રહસ્ય સમજવાનું પછીના સમયમાં ગમે તેવા આરુઢ વિદ્વાનો માટે પણ લગભગ

વાચનાનામનેકન્વાત્, પુસ્તકનામશુદ્ધિત. ।

સૂત્રાણામતિગામ્ભીર્યાન્મતમેદાચ કુચિવ્ ॥

ક્ષૂણાનિ સમ્ભવન્તીહ કેવલં સુવિવેકિભિઃ ।

સિદ્ધાન્તાનુગતો યોડર્થઃ સોડસ્માદ્ ગ્રાધો ન ચેતરઃ ॥

—મસૂબ, પ્રશસ્તિ, છો ૧-૨

૧ ‘આવચળિઓદર્ણ’તિ હ્રદ ટોકાધ્યાસપા—આતન્યનિકોદકં
કુમ્ભકારસ્ય ચદ્વાજને સ્થિત તેમનાય (૧) મૃન્મિયં જલં તેન । — એ જ,
પૃ. ૬૮૪

ધ્રુવચિટ્ટીકાષાઘ્યં ધ્રુવચિદપિ ચચ્ચમ્ચૌર્ણમનઘ

ધ્રુવચિચ્છાન્દીં શ્રુતિ ધ્રુવચિદપિ ગમ વાચ્યવિપયમ્ ।

ધ્રુવચિદ્વિદ્વાધ ધ્રુવચિદપિ મહાશાસ્ત્રમપર

સમાધિસ્ય વ્યાખ્યા સત રૂઢ કૃત્તા દુર્યમગિરામ્ ॥

—એ જ, ૨૫મા શતકની શ્રુતિને અંતે

યદ્વાદ્મહામન્દરમન્યનેન શાસ્ત્રાર્ણવાતુચ્છલિતાન્યતુષ્ટમ્ ।

ભાવાર્થરત્નાનિ મમાપિ દૃષ્ટો ચાતાનિ તે શ્રુતિકૃતો જપન્તિ ॥

—એ જ, ૩૦મા શતકની શ્રુતિને અંતે.

૧૦ પ્રવ, ૧૯-છો. ૧૦૪-૧૩

૧૧ ઉદાહરણ તરીકે જુઓ કસુ, પૃ. ૨૦-૨૧; કલ્કિ, પૃ. ૧૨;
જંપ્રશા, પૃ. ૨૦૧.

૧૨ જુઓ જૈસાદ.

અમીચિ

સિન્ધુ—સૌથીરના રાજા ઉદાયનનો પુત્ર. ઉદાયન રાજાએ મહાવીર
પાસે દીક્ષા લેતાં પોતાના પુત્ર પ્રયેનો શ્રેયસુદ્ધિધો રાજ્ય તેને નહિ
આપતાં પોતાના માળેજ કેશોને આપ્યું હતું. આથી રિસાર્જને અમીચિ
પોતાના અંતઃપુર સાથે સિન્ધુ—સૌથીરનું પાટનગર ચીતમય છોડીને
ચંપામાં કૃષિક રાજા પાસે ચાલ્યો ગયો હતો.’

આમાં આપનો કૃષિક તે મહાવીરનો સમકાલીન મગધનો રાજા,
જેને બૌદ્ધો અજાતશત્રુ કહે છે. એનું ઐતિહાસિકત્વ નિ.સંદિગ્ધ છે.

આમાં આવતો બાંતો વ્યક્તિઓ કેરી, અમીચિ વગેરે પણ ઐતિહાસિક હોરા સંભવ છે.

૧ અમૂ. કતક ૧૨, ઉદ્દેશક ૬

અરિષ્ટપુર

મહારાષ્ટ્રનું એક નગર.^૧

પાલિ સાહિત્યમાં શિરિરાજાના રાજ્યની રાજધાની તરીકે એક અરિષ્ટપુરનો ઉલ્લેખ છે, પણ તે મિથિલાથી પાંચાલના માર્ગે ઉપર આવેલું હોય એમ જણાય છે.^૨ 'પ્રથમ્યાઋણદ્વિતિ'^૩ અને 'વસુદેવદિહી'માં^૪ અનુક્રમે અરિષ્ટપુર અને રિષ્ટપુરનો ઉલ્લેખ છે, પણ એનો સ્થાનનિર્ણય એ ઉપરથી થઈ શકતો નથી. અરિષ્ટપુર તે જ રિષ્ટપુર, એમ પણ પદલા ઉપરથી નિશ્ચિતપણે કહી શકાય નહિ.

કદાચ મધુરાની જેમ અરિષ્ટપુર પણ વે હોય—એક ઉત્તરમાં અને વીજું દક્ષિણમાં.

જુઓ રિષ્ટપુર

૧ રામ્યમસ્તિ મહારાષ્ટ્રેઅરિષ્ટપુરપત્તનમ્ !

તત્ર પ્રિતોચનો રાજા વમ્ભુ મુનિ વિધુતઃ ॥

—વંદ, ૬ ૬૭

૨ મલ્લાલકેદર, 'પાલિ શોધર નેમ્સ'

૩ પ્રથમ, પૃ ૮૮

૪ વસુદેવ-દિહી, પૃ. ૭૮

અર્કસ્પલી

આનંદપુરનું વીજું નામ.^૧ અર્કસ્પલી નામનું નિર્વચન એક જ રીતે રામ્ય છે અને તે એ કે કોઈ જાણે અર્કસ્પલી પણ કોટચર્કની જેમ અર્ક-સૂર્યની પૂજાનું કેન્દ્ર હોય.

જિનપ્રમથુરિના 'વિગિય તીર્થઋણ'માં વર્ણવેલાં મધુરાનાં નોંધે પ્રનામે પાંચ રથઓમાં એક અર્કસ્પલ છે—અર્કસ્પલ, વીરસ્પત્ર, વપ્ર-

સ્થલ, કુશસ્થલ અને મહાસ્થલ:¹ જો કે આમાંનું અર્કસ્થલ એ આપણું અર્કસ્થલી નથી.

¹ સેતવિવજ્ઞાસો દુળામે કણ, જહા-આણંદપુરં અક્ત્યર્લી, અક્ત્યર્લિ આણંદપુર, નિવુ, ઉદે. ૧૧. જુઓ આનન્દપુર.

² 'વિવિધ તીર્થકલ્પ,' પૃ. ૧૮

અર્ધમાગધ

અર્ધમાગધ-ધી જેમ પ્રાકૃત ભાષાનું એક મિશ્ર સ્વરૂપ છે તેમ સ્થાપાયતી પણ એક પદ્ધતિ હોય એમ જણાય છે.³ અમુક પ્રકારના મિશ્ર સ્થાપાયને અર્ધમાગધ નામ આપવામાં આવતું હશે.

¹ જંગની શક્તિમાં ઉતારેલો વર્ણક-ધવલહર અદ્દમાગધવિન્નમમટેલદ્દ-
હેલહટિમ...તથા એ ઉપર શાન્તિચન્દનો શક્તિ-ધવલગૃહ સૌંદર્ય અર્ધમાગધ-
વિન્નમાગિ-ગૃહમિશેષાઃ શૈલસંસ્થિતાનિ પર્વતાકારાણિ ગૃહાણિ, જપ્તશા, પદ્ય ૧૦૭

અર્બુદ

ગુજરાતની ઉત્તર સરહદે આવેલો આવુનો પહાડ, જૈનોનાં મુલ્ય તીર્થો પૈકી એક.

પ્રમાસ તીર્થમાં અને અર્બુદ પર્વત ઉપર યાત્રામાં સંસ્ક્રિડિ (ઉજાળી) કરવામાં આવતી હતી.⁴

¹ કૉંટલમેંટ પમાસે, અમ્બુવ૦ ॥૩૧૫૦॥ પ્રમાસે વા તીર્થે અર્બુદે વા પર્વતે યાત્રાયા સંસ્ક્રિડિઃ ક્રિયતે । શૃવણે, વિ. ૩, પૃ ૮૮૪. "પમાસે અમ્બુવ૦ ય પથ્થવ૦ અજાણે સલહી ફીરતિ" इति चूर्णा विशेषचूर्णा च । -
૧ જ, પૃ. ૮૮૩ ટિ.

અવન્તિ

અઝયિની જે જનપદની રાજધાની હતું તે પ્રદેશનું-માઝ્યાનું, પ્રાચીન નામ.⁵ જો કે જૈનધર્મનું એ એક પ્રમુખ કેન્દ્ર હતું, પણ જૈન આગમ સાહિત્યમાં જે 'આર્યક્ષેત્ર' તથા એમાંના સાડીપચીમ આર્યદેશોનો ઉલ્લેખ છે તેમાં અવન્તિ નથી.⁶

જુઓ ઉજ્જયિની, માલવ

૧ ઉદાહરણ તરીકે—અવતીજનવળ ઉજ્જેનીએ નયરીએ ધ્રુવશુભાંગે સાદુળો મમોર્ષસ્યા, અને, પૃ ૪; અવતીજનવળ વગ્ધોયસ્ત રણો મતી રાદહ્મ્નો નામ, ય્યમ, પૃ ૧૧, અનાર્નો લોકાનાં પદાનિ અસ્થાનાનિ ચેયુ તે અનવત્તા અવન્ત્યાદય ..., આશ્વો, પૃ ૨૧૧, इत्यादि. જુઓ પુણ મ્મ અવન્તિ

૨ જુઓ પૃષ્ઠ, અને ૧, સૂ ૫૦ તથા એ ઉપરની ક્ષેમકીર્તિની શ્રુતિ

અવન્તિવર્ધન

ઉજ્જયિનીના પાલક રાજાનો પુત્ર. રાજાએ દીક્ષા લેતા અવન્તિ-વર્ધનને રામ સૌયું હતું અને યોજા પુત્ર રાષ્ટ્રવર્ધન (રામ્યવર્ધન)ને યુવ-રાજ બનાવ્યો હતો. અવન્તિવર્ધનને પોતાના માઈની લીને વશ કરવા માટે માઈને મારી નાખ્યો હતો; પણ પાઠ્ઠથી વધ્યાત્તાપ થઈ માઈના પુત્ર અવન્તિસેનને રામ્ય સાપીને એને દીક્ષા લીધો હતો

મહાવીરના મમકાલીન, ઉજ્જયિનીના રાજા પ્રયોતને બે પુત્રો હતા— પાલક અને મોપાલક. પાલક અને અવન્તિવર્ધન રાજાના ડન્ડેસો પુરા-ણાદિમા પણ છે (જુઓ કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા, વો. ૧, પૃ. ૩૧૧)

જુઓ પાલક, મણિમમ, રાષ્ટ્રવર્ધન

૧ આત્મ, ઉત્તર માગ, પૃ ૧૮૧-૧૦. વલ્લી વદ્, પૃ, ૧૦-૧૧

અવન્તિમુકુમાલ

ઉજ્જયિનીની મદ્રા નામે શેઠાણીનો પુત્ર આર્ય સુહસ્તી વિહાર કરતા અને ચાનશાઝામા આવીને વસ્યા હતા એક વાર સંવ્યાકાઢે અવન્તિમુકુમાલ પોતાની ઘઝીસ પત્નીઓ સાથે રમણ કરતો હતો ત્યારે નટિનીગુન્મ અચ્ચયનનુ આવર્તન કરતા આચાર્યને એને સામઢ્યા. આથી એને જાનિમ્મરણ થયું અને એ આચાર્યનોશિષ્ય થયો પછી અવન્તિ મુકુમાઢે આચાર્ય ૧ અનુજા હર્ડ, સ્મશાનમા જર્ડ અનશનપૂર્વક કાપો-

સર્ગ કર્યો. એના મુકુમાર પગમાંથી લોહી ટપકતું હતું તેની વાસથી પોતાનાં વચ્ચાં સહિત આવેલી એક શિયાળળી અવંતિમુકુમાલનું શરીર સ્લાઈ ગઈ અને પ. કાલધર્મ પામ્યા. એક સગર્ભા પત્ની સિવાય એમની એકત્રીય પત્નીઓ તથા માતાએ દીક્ષા લીધી. સગર્ભા વધુથી જન્મેલા પુત્રે પોતાના પિતાના મરણસ્થાન ઉપર એક દેવમંદિર કરાવ્યું, જે મહાકાલ તરીકે ઓઝસ્વાય છે.’

૧ આવૂ, ઉત્તર માગ, પૃ ૧૫૭. આયમસાહિત્યમાં અન્યથ અવંતિ-મુકુમાલના ઉલ્લેખો માટે જુઓ વ્યમ, પૃ. ૮૦, તથા મસ (ગા. ૪૩૫-૩૮), સપ્ર (ગા. ૬૫-૬૬) અને મપ (ગા. ૧૬૦). હેમચન્દ્રે આ પ્રસંગનું વર્ણન વધુ વિસ્તારથી કર્યું છે; જુઓ ‘પરિશિષ્ટ પર્વ,’ સર્ગ ૧૧, શ્લો. ૧૫૧-૭૭. અવંતિમુકુમાલના મૃત્યુનું સ્થાન આવૂમાં ‘સ્મશાનમાં કધાર-કુડંગ’ અને મસમાં ‘વશકુડંગ’ બતાવેલું છે. આજ પણ એ સ્થળે કુડંગેશ્વરનું સ્થાન છે એમ મસ (ગા. ૪૩૮) નોંધે છે. ‘કુડંગેશ્વર,’ ‘કુડંગેશ્વર’ અથવા ‘કુડંગેશ્વર’ એવાં નામે આ સ્થાનનો નિર્દેશ અનેક પ્રવચનાત્મક મન્યોમાં છે ‘વિવિધતીર્થકમ્પ’ (૧૪મો સૈકો)ની કોઈ કોઈ પ્રતોમાં અને ‘કુડંગેશ્વર’ એવો ષઠ છે (અરા, માગ ૩, પૃ. ૫૭૮). આ ‘કુડંગેશ્વર’ નામ રુદ્રપુરાણના આકન્યુર્લઢમાં પણ છે એ સૂચક છે (પુગ, પૃ. ૩૦). મહા-કાલ અને કુડંગેશ્વરની એકતા સંબંધમાં જુઓ ‘વિક્રમસ્મૃતિમન્થ’માં ડો. શાલોંટિ કાલકેનો લેખ ‘જૈન સાહિત્ય ઔર મહાકાલ મન્દિર.’

અશકટાપિતા

આમીર જાતિના એક સાધુ. એમનું નામ અશકટાપિતા પડ્યું એ વિશે આવી કથા આપનામાં આવે છે. જ્યારે ગૃહસ્થાવસ્થામાં હતા ત્યારે એમને ત્યાં અત્યંત રૂપાતી પુત્રી જન્મી હતી. એ મોટી થયા પછી એને ગાઢાની આગઢ વેસાડીને એમો જતા હતા, તે સમયે એ તરુણીને જોયા માટે પાછઢ આવતા આમીર તરુણોએ આગઢ પઢોંની જવાની સ્પર્શમાં પોતાનાં માઢાં ઉત્પથ ઉપર હઈ જતાં ગાઢાં ભાંગી ગયાં. આથી ડ્રીકોએ એ તરુણીનું નામ ‘અશકટા’ અને એના પિતાનું ‘અશકટાપિતા’

પાહ્યું. આ પ્રસંગથી નિર્વેદ પામી અશકટાપિતાએ પોતાની પુત્રીને પરણાવીને દક્ષિણ લીધી.’

૧ ડચા પૃ ૧૨૧-૨૦ (નિર્ણયિત યા ૧૨૧), મિન્ ડૅ. ૧

અશ્વસેન વાચક

આ કોઈ દાર્શનિક છે, અને ‘વાચક’ પદથી ઉપરથી જૈન હોય એમ અનુમાન થાય છે. વિક્રમના અગિયારમા શતકમાં થયેલા આચાર્ય શાન્તિમૂરિષ પોતાનો ‘ઉત્તરાન્યયન’ ટીકામાં ૮૫મનો મત દાંત્યો છે, ‘एटले तेओ एथी प्राचीनतर छे. अश्वसेन वाचक गिरो फई विशेष जाणवामां नथी.’

૧ ડચાં અશ્વસેનવાચકેન-‘અત્તમપ્રત્યક્ષ અત્માદ’-મિત્યાદિ, અધાવ ન દામોવર ઇતિ નાસ્તીશ્યુચ્યતે, નાગમપ્યંદાત્મી, ચક્રસ્તેનૌકમ્-‘ન ચ નાસ્તીદ્ સત્ સર્વ ચક્ષુષા યમ પૃથક્તે,’ ઇત્યાદિ, ડચા, પૃ ૧૨૨

આનંદપુર

ઉત્તર ગુજગતમાં આવેલું વડનગર. એનું વીંજું નામ અર્કસ્થલી હતું (જુઓ અર્કસ્થલી). જમીન માર્ગે વેપારનું એ મોટું મથક હોવાથી તેને સ્થલપત્તન રાખ્યું છે. આ નગરનો ફિસ્લો ફૈટીનો બનેલો હતો. આનંદપુર જૈન ધર્મનું મોટું કેન્દ્રસ્થાન હોયું જોડે. આનંદપુરથી મથુરા અને મથુરાથી આનંદપુર જતા તેમ જ આનંદપુરમાં વસતા સાધુઓના અનેક ડહેલ્લો મળે છે. વીરનિર્માણ સં. ૯૮૦માં (અથવા ૯૯૩માં) =ઈ. સ. ૪૫૪ (અથવા ૪૬૭)માં પ્રુથ્વેસેન રાજાને પુત્ર વીરસેનના મરણથી થયેલો શોક શમાયરા માટે આનંદપુરમાં સભા સમક્ષ ‘કન્ધ-સુત્ર’ વાચવામા આનંદ હતાં એમ ડહેલ્લ ‘કન્ધસુત્ર’ની વિનિધ ટીકાઓમાં છે.

પુષ્પમય મુરુટ આનંદપુરમાં સારા વનતા હતા તથા ‘વેદિમ’ (જે પ્રાકૃત શબ્દનું ‘વેદિમ’ એવું સંસ્કૃત રૂપ ટીકાકારો આપે છે) એટલે કે વસાદિના ચેદનથી વનાવેલી પૂતળીઓ વગેરે માટે પણ એ

પ્રસ્થાત હતું. ' આનંદપુરમાં થતી ચંદ્રજા જાણીતી હતી. ' આનંદપુરના લોકો શરદઋતુમાં પ્રાચીનવાહિની સરસ્વતીના કિનારે જઈને સંલગ્નિ-ઉજાળી કરતા હતા. ' પ્રાચીનવાહિની સરસ્વતી ઉત્તરગુજરાતમાં સિદ્ધપુર પાસે છે, જ્યાં હજી પણ કાર્તિકી પૂર્ણિમાનો મોટો મેલો ભરાય છે અને આસપાસના પ્રદેશના લોકો એકત્ર થાય છે. ' ચઢી' ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખ વતાવે છે કે આનંદપુર એ પ્રાચીનવાહિની સરસ્વતીથી અદૂરવર્તી હોવું જોઈએ, જે હાલના વડનગર સાથે ઠીક વંચ વેસે છે.

આનંદપુરમાં પ્રચલિત કેટલાંક ધારાધોરણોનો પણ નિર્દેશ મળે છે; જેમ કે કોઈના ઉપર સ્વર્ગનો પ્રહાર થવાથી એ મરી જાય તો માર નારનો ઝેંશી રૂપક દંડ થતો, ' પ્રહાર થાય પણ મરે નહિ તો પાંચ રૂપક, અને મોટો કલહ કરવા માટે સાઢાતેર રૂપક દંડ થતો. ' "

આનંદપુર સંવંષમાં કેટલીક લોકવાર્તાઓ પણ આગમસાહિત્યની ટીકાચૂર્ણિઓમાં સંઘરાઈ છે :

આનંદપુરમાં એક બ્રાહ્મણ પુત્રવધૂનો સહવાસ કરતો હતો અને પછી ઉપાધ્યાયને કહેતો કે— આજે સ્વપ્નમાં મને પુત્રવધૂનો સહવાસ થયો હતો. ' ' આનંદપુરનો ઘોઘો એક ચતુર્વેદી બ્રાહ્મણ કચ્છમાં ગયાનો ઉલ્લેખ છે. ' " આનંદપુર બ્રાહ્મણોનું કેન્દ્રસ્થાન હતું એ વસ્તુ આમાંથી પણ કલિત થાય છે.

આનંદપુરનું 'કાલનગર' એવું પર્યાય નામ એક સ્થળે આપેલું ' " છે.

સેંકડો અને હજારો હાનીઓથી સંકુલ વિન્ધ્ય નામે અરણ્ય આનંદપુરની પાસે આવેલું હતું એવો એક ઉલ્લેખ ' પિંડનિર્યુક્તિ 'ની ટીકામાં છે. ' " આ આનંદપુર એ ઉત્તરગુજરાતનું વડનગર નહિ પણ વિન્ધ્યાટવી પાસેનું ચીજું કાઠું આનંદપુર હોવું જોઈએ.

૧. એના સ્થાન વિષેની સાધારણ સર્ચા માટે જુઓ પુણેમાં આનંદપુર. વિવિધ સાધનો ઉપરથી સંકલિત કરેલા વડનગરના સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ માટે જુઓ ડૉ. કર્નયાલાલ દવેદ્રત પુસ્તિકા 'વડનગર.'

૨ યત્ર તુ સ્થલપત્યેન ચક્રદાદૌ સ્થાપિત ભાષ્ડમાઘાતિ તત્ સ્થલ-
પત્તનમ્, યથા આનન્દપુરમ્ । - છુત્તશે પ્રન્ય ૨, પૃ ૩૪૨; વક્ત્રી નિષ્,
ભાગ ૨, પૃ ૪૧૧

૩ હ્રદયમય ગ્રામો યગાડનન્દપુરે, વૃક્તશે, પ્રન્ય ૨ પૃ ૨૫૧

૪ નિષ્, ભાગ ૨, પૃ. ૪૩૪; વ્યમ, ભાગ ૩, પૃ. ૮૬; એ જ,
(પદે ૦ ૬ ઉપરથી પતિ) પૃ ૪૭; સુક્તૃ, પૃ. ૨૫૩

૫ કસ, પૃ. ૧૧૮-૧૯; વક્ત્રી, પૃ ૧૨૯-૧૩; વક્ત્રી, પૃ. ૧૧૨-
૧૫; કસુ, પૃ. ૩૦૫-૩૮.

૬ વૈષ્ણ, પૃ. ૭૬; અનુદે, પૃ. ૧૩, અનુદે, પૃ ૭

૭ આષ્ટ, પૃ. ૩૩૧

૮ છુત્તશે, પ્રન્ય ૨, પત્ર ૮૮૩-૮૪

૯ અશુદિઓથી અરેલી વ્યમ ની સુદિત પ્રતિમાં (ભાગ ૧, પૃ
૫-૬) 'રૂપકાનામશીતિસહસ્રદંડો' પાઠ છે, પરન્તુ વક્ત્રીથી શીજા દબોના
જે આક્રમ્મા આપ્યા છે તેની સુલનાળ અહીં ૮૦ 'સહસ્ર' ન હોય; આથી
'સહસ્રદંડો' પાઠ સુધારીને 'સાહસ્રદંડો' લીધો છે

૧૦ વ્યમ, ભાગ ૧, પૃ ૫-૬

૧૧ મામ, પૃ ૫૮૫; પાચ, પૃ. ૧૧

૧૨ આષ્ટ ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૨૫૧

૧૩ વક્ત્રી, પૃ ૧૧૯, હુમો કાલનગર

૧૪ આનન્દ મામ પુર તત્ર રિપુમર્દનો મામ રાજા, તમ્ય માર્યા
ધારિણી, તત્ત્વ ચ પુરત્ય પ્રત્યાસન ગજપુલકતત્ત્વદસપુલ વિશ્વમરત્ય ।
વિનિમ, પૃ ૩૧

આમીર

[૧] દક્ષિણપથમાં કૃષ્ણા અને વેળા નદીનો આસપાસનો પ્રદેશ,
જેમાં અચલપુર,^૧ વેળાતટ,^૨ તગરા^૩ ચગેરે નગરો આવેલાં હતાં. આમીર
જાતિ ઉપરથી ત્રેનુ નામ પડેલું છે તેવા આમીર પ્રદેશ માટે જુદાં જુદાં
પુરાણોમાં જે ચ્ચન્નિર્દેશ છે એ જાંતા લાગે છે કે આમીરોનો વસાહતો
ઉત્તરોત્તર દક્ષિણ તરફ અમતી હતો.^૪ એન આગમોમાં આમીરપ્રદેશ
દક્ષિણપથમાં હોવાનો નિર્દેશ છે. આયમમિત અને આયંરત્ર આ
પ્રદેશમાં ગણા હતા.^૫

‘કલ્પસૂત્ર’ની વિવિધ ટીકાઓમાં જુદાં જુદાં રાજ્યો અને દેશોનાં નામોની એક સૂચિ છે તેમાં ‘આમોર’ પણ છે.^૧

[૨] વર્તમાનકાલમાં ‘આમીર’ પ્રદેશનામ તરીકે રહ્યો નથી, ‘આહીર’ જાતિમાં ટકી રહ્યો છે. જુદા જુદા વર્ણો માટે સ્ત્રીજમાં દપ-રાતા શબ્દોનો નિર્દેશ કરતાં ‘સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર’ ઉપરની શીલ્પાંકદેવની શૃત્તિમાં કહ્યું છે કે— વાહ્યણને ‘હોહ,’ વાળકને ‘કિરાટ’ તથા શૂદ્રને ‘આમીર’ કહેવામાં આવે છે.^૨

આમીર જાતિમાં પ્રચલિત દિયરવટાના રિવાજનું સૂચન પણ એક કથાનકમાં કરવામાં આવ્યું છે : સુરગ્રામમાં યશોધરા નામે કોઈ આમીરી હતી, તેનો યોગરાજ નામે પતિ અને વસરાજ નામે દિયર હતા. દિયરની પત્નીનું નામ ચોધની હતું. એક વાર દૈવયોગે ચોધની અને યોગરાજ સમકાલે મરણ પામ્યાં, એટલે યશોધરાએ પોતાના દિયર વસરાજ પાસે યાચના કરી કે ‘હું તમારી પત્ની થાઉં.’ પોતાની પત્ની મરણ પામી હતી એ વિચારીને વસરાજે પણ એનો સ્વીકાર કર્યો.^૩ કુલાચારની વાત કરતાં આમીરોની મંથનિકાશુદ્ધિનો સ્વાસ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, એ વસ્તુ એમની ગોપાલનપ્રધાન જીવનપ્રધાની ઘોતક છે.^૪

કચ્છમાં જૈન ધર્મ પાઠ્યતા આમીરો હતા એમ એક સ્થલે કહ્યું છે. આનંદપુરનો એક દરિદ્ર ચતુર્વેદી બ્રાહ્મણ કચ્છમાં ગયો હતો અને ત્યાંના આમીરોએ એને પ્રતિવોધ પમાડ્યો હતો.^૫

૧ આમીરદેશેઽવલપુરાસન્ને કન્નાબેન્નાનદોર્મધ્યે બ્રહ્મદ્વીપે પચશતી તાપસાનામમૂત્, કહ્યું, પૃ. ૫૧૨, સહેજ જુદા શબ્દોમાં આ જ ઉલ્લેખ માટે જુઓ કલ્કિ, પૃ. ૧૭૧ તથા કદી, પૃ. ૧૪૯.

૨ જુઓ વેણાતટ.

૩ જુઓ તગરા.

૪. જુઓ પુષ્પ મા આમીર.

: ५ आचू, पृ. ३९७. बली जुओ चन्न आर्य तथा समित आर्य.

६ कसु, पृ. ४५७; ककि पृ १५२; कडौ, पृ. १८१-८२.

७ जगदर्थ्या जगदर्थी ये यथा व्यवस्थिता पदार्थास्तानामावितु
शीलमस्थ 'जगदर्थभाषी, 'तद्यथा-त्रादणं टोडमिति वृत्ततथा वणिजं
किराटमिति वृत्तमाभीरमिने भपाकं चाण्डालमिदंवादि तथा कानं काणमिति'
तथा खड्गं कुब्जं वडभमित्यादि तथा कुब्जिनं क्षयिणं यो यस्य दीपस्त तेन
खरपक्ष द्र्यात् य. स जगदर्थभाषी । सूकुशी, पृ. २३४ जुओ
' भारतीय विद्या ' मार्च-एप्रिल १९४७ मां मारो लेख 'ए नोट ओन
धी बडे किराट-ए डिस्सीटफुल मर्वन्ट.' बली जुओ गुजराती साहित्य
परिषद् प्रकाशित मारा बडे अनूदित 'पंचतन्त्र,' पृ. ११-१२, टिप्पण; तथा
एनो उपोदघात, पृ. ४३-४४ टिप्पण.

८ गिनिम पृ ६४.

९ कुलघमय.—कुलाचारो यथा शकानां पितृशुदिः, आभीरवाणा
मन्थनिकाशुदिः, सूकुशी, पृ ११.

१० आचू, उत्तर भाग, पृ. २९९. जुओ कच्छ.

आपादभूति

उज्जयिनीमां आपाद अथवा आपादभूति नामे आचार्य होता.
कालधर्म पामता एक माधुने तेमणे कथुं हतुं के 'तुं देवलोकरमां जाय
तो मने दर्शन आपजे.' आ पठी उन्मार्गे जता आचार्यने देवलोकरमां
गयेला पेला साधुए नम कारपूर्वक प्रनिवेश समाडयो हतो, पवुं
कथानक छे.' -

१ निचू, भाग १, पृ. १९-२०; आपर, पृ. ३०

इक्षुगृह उद्यान

आ उद्यान दशपुरमां आवेलुं हतुं. त्यां गहीने आर्य रक्षिते चातु-
र्मास कयो हतो.'

'इक्षुगृह'नो शब्दार्थ 'शेरडीनुं घर' एवो याय. तो आ प्रदेशमां
ए काळे शेरडीनुं आवेतर थतुं हशे एवी अटक्क करो सकाय !
जुओ दशपुर.

१ वसुस, पृ. ४१-४२

इन्द्रदत्त

चिरकाळप्रतिष्ठित मथुरा नगरीमां इन्द्रदत्त पुरोहित हतो. प्रासाद-
मां बैठेला एणे नीचे थईने जता जैन साधु उपर पग लटकतो राख्यो
अने ए रीते एने माथे पग मूक्यानो संतोष मेळव्यो. एक श्रावक
श्रेष्ठीए आ जोयुं, अने क्रोधायमान थईने एणे पुरोहितनो पग काप-
वानी प्रतिज्ञा करी. ए. माटे ए पुरोहितनां छिटो शोधवा लाग्यो,
पग एमां सफळता नहि मळनां एणे साधुने बात करी. साधुए
कथुं के 'आगां पूछवानुं शुं छे ? सत्कार-पुरस्कार परीपह तो सहन
करवो जोइए.' श्रेष्ठीए कथुं: 'पण में प्रतिज्ञा करी छे.' साधुए पूछ्युं:
'पुरोहितने घेर अत्यारे शुं चाले छे ?' श्रेष्ठीए उत्तर आप्यो: 'प्रासाद
कराव्यो छे; एना प्रवेशमहोत्सव वखते ए राजाने भोजन आपशे.'
आचार्य बोल्या: 'अ्यारे राजा प्रासादमां प्रवेश करतो होय त्यारे तमारे
एने हाथ खेचीने आघो करवो अने कहेवु के-प्रासाद पडे छे. एदळे
ए समये हुं विद्याथी प्रासादने पाडी नाखीश.' पछी श्रेष्ठीए ए प्रमाणे
कथुं अने राजाने कथुं: 'आ पुरोहित तो तमने मारी नाखवा इच्छतो
हतो.' क्रुद्ध थयैला राजाए पुरोहित श्रेष्ठीने सांपी दीधो. श्रेष्ठीए पुरो-
हितनो पग इन्द्रकीर्त्तमां मूक्यो अने पछो कापी नाख्यो.'

विक्रमना तेरमा सैरामां गुजरातमां मंत्री वस्तुपाले एक जैन
साधुनुं अपमान करनार, वीसलदेव राजाना मामानो हाथ कापी
नाख्यो हतो-एवी प्रबन्धोमां मळती अनुश्रुति आ कथानक साथे
सरखाववा जेयी छे.

१ उता, पृ. १२५-२६; उने, पृ. ४९

इन्द्रपुर

मथुरानुं बीजुं नाम जो के मथुराथी मित्र एवं इन्द्रपुर नामे

एक नगर हतु एवो उन्हेख पण अन्यत्र छे.^१ आ बीजुं हन्डपुर ते उत्तर प्रदेशमा बुलंदशहर जिल्लामां डिमाई पासे आवंलें इन्दोर होतुं घटे, ज्याथी स्कन्दगुप्तनुं गुप्त सं. १४६ (ई. स. ४६६)नुं ताम्रपत्र मळेले छे. ए ताम्रपत्रमां ज ए स्थाननुं हन्डपुर नाम आयुं छे (जुआं दिनेशचन्द्र सम्कार, 'सिलेक्ट इन्सक्रिप्शन्स', नं. २७), जेमांथी प्रा. 'इन्दुर' द्वारा 'इन्दो' व्युत्पन्न थाय.

१ एत महुराए चैव बीय नाम इंदुरं ति । थाचू, उत्तर भाग
पृ १५३

२ आचू, पूर्व भाग, पृ. ४४८-५०, आस, પૃ. ૪૫૩-૫૪

उग्रसेन

મોજવૃષ્ણિના પુત્ર અને કંસના પિતા. એમાં બીજાં સંતાનો અતિમુક્તક, રાજીમતી વગેરે હતાં, જેમણે દોશા છીધી હતી. જરાસંઘના મયધી નાસીને એ વૃષ્ણની સાથે દ્વારકામાં આવ્યા હતા. ઉગ્રસેનનો વૃત્તાન્ત અનેક જૈન ચરિત્રપ્રશ્નોમાં આવે છે, પણ આગમસાહિત્યમાં તો તેમને વિશેના કેવળ પ્રકીર્ણ પ્રાસંગિક ઉલ્લેખો જ પ્રાપ્ત થાય છે.^૧

૧ ઉદાહરણ તરીકે જુદ (પૃ ૩૮-૪૧) શાદિમા દ્વારવતીનો વર્ણક; જસૂની વિવિધ ટીકાઓમાં નેમિનાથનો ચરિત્રપ્રસન્ન, इत्यादि.

उज्जयन्त

ગિરનાર પર્વત. તેના સ્થાન અને નામ વિશેની ચર્ચા માટે જુઓ પુગુમા 'ઉજ્જયન્ત'.

જૈન આગમ સાહિત્ય અનુસાર, ઉજ્જયંતનું શિરસ ૨૨મા સ્તોર્ધક નેમિનાથનાં દોશા, કેવલજ્ઞાન અને નિર્વાણથી પવિત્ર થયેલું છે.^૧ નેમિનાથના નિર્વાણના સમાચાર સાંભળીને દક્ષિણની પાટુમધુરા-માંથી મુરાષ્ટ્ર રાજા ગાગેત્ર પાટવં ઉજ્જયન્ત ઉપર આવી, પશું તપ કરીને સિદ્ધિમા ગયા હતા.^૨

· ઉજ્જયંત, ચૈમાર વગેરે પર્વતોને ક્રીડાપર્વત કહેવામાં આવ્યા છે.^૩ ઉજ્જયંત ઉપર ઘર્ણા પ્રપાત-ચ્છઘોષ હતા.^૪ હાલ તો ગિરનાર ઘોષ માટે જાણીતો નથી, પણ ગિરનારની તલેટીમાં અશોકે વંધાવેલું સુદર્શન તલ્લાવ પુષ્કળ પાણી ભરાવાને કારણે વારંવાર ફાટી જતું યમાં જૂનાં કાઢનાં આ ધોધનો પણ હિસ્સો હોય. ·

ઉજ્જયંતાદિ તીર્થોમાં પ્રતિવર્ષ યાત્રાઓ-ઉજાળીઓ થતી હતી.^૫ |

જુઓ ગિરિનગર તથા રૈવત્તક

૧ શાષ, પૃ. ૧૨૬-૨૭; ષટ્. પૃ. ૩૦; જામ, પૃ. ૨૧૪; કમુ, પૃ. ૩૧૯ થી આગળ; કલ્પ, પૃ. ૧૬૯-૭૦, इत्यादि

૨ શાષ, પૃ. ૧૨૬-૨૭

૩ મસૂબ, શતક ૫, કરે. ૬

૪ શ્લોકે, માષ ૩, પૃ. ૮૨૭; માગ ૪, પૃ. ૧૫૭

૫ ઉજ્જૈંત ગાયત્રી સિદ્ધિસિદ્ધાદીના વેવ જતાં છુ ।

અમત્તમાવિષ્ણુ ન હુતિ મિષ્ટસદોસા ઉ ॥૩૧૧૨॥

ઉજ્જયન્તે જ્ઞાતસાધે સિદ્ધિસિદ્ધિયામેવમાદિપુ સ્તીર્થેષુ યા પ્રતિવર્ષ યાત્રાઃ-સદ્ગ્રહયો ભવન્તિ તામુ ગચ્છતો મિષ્ટસદોસીકરણાદયો દોષા ન ભવન્તિ । એ જ, માગ ૩, પૃ. ૮૧૩

ઉજ્જયિની

જાવન્તિ જનપદનું પાટનગર. સમ્રાટ અઝોકે પોતાના પુત્ર કુળાલને ઉજ્જયિની કુમારશુક્તિમાં આપ્યું હતું,^૬ અને કુળાલના પુત્ર સંપ્રતિપ્તિ ત્યાં રહાને આજ્ઞા દક્ષિણાપથ તેમ જ મુરખૂ ઉપર આધિપત્ય જમાવ્યું હતું.^૭

ઉજ્જયિનીમાં જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા હતી, તેને વંદન કરવા માટે આર્ય મુહસ્તી ઉજ્જયિની આવ્યા^૮ હતા. આ સિવાય આર્ય મહાગિરિ,^૯ ચણ્ડરુદ્રાચાર્ય,^{૧૦} આર્ય રક્ષિત,^{૧૧} મદ્ગુમાચાર્ય,^{૧૨} આર્ય આપાદ^{૧૩} વગેરે અનેક આચાર્યો ઉજ્જયિનીમાં આવતા હતા. ઉજ્જયિનીના

गर्दभिनल राजाए कालकाचार्यनी वहेन सरस्वतीनुं हरण कर्युं हतुं, तेथी कालकाचार्य शक लोकोने तेडी लाव्या हता ए ऐतिहासिक अनुश्रुति पण जाणीती छे.^१ उज्जयिनीमां स्नपन नामे उद्यान आवेलुं हतुं, ज्यां साधुओ आश्रम करता.^२ उज्जयिनीमां एरु काले पांचसो उपाश्रयो हता.^३

पण उज्जयिनी केवल जैन धर्मनुं केन्द्र हतुं एम नहि. भारत-वर्षना हृदयभागमां आवेलुं होइ ए जेम एक संस्कृतिकेन्द्र हतुं तेम वेपारनुं पण मोटुं मथक हतुं. दूर दूरना प्रदेशना लोको कार्यवशात् उज्जयिनी आवता. उज्जयिनीना प्रघोत राजानो आण भरुकच्छ उपर पण हती, एटछे लाट अने उज्जयिनीनो संबंध तो स्वाभाविक छे. भरुकच्छमांथी एक आचार्य पोताना विजय नामे शिष्यने प्रयोजन-वशात् उज्जयिनी मोकन्यो हतो.^४ हुष्काळना समयमां सुराष्ट्रनो एक श्रावक उज्जयिनी जवा नीकळचो हतो अने मार्गमां एने रक्तपट (बौद्ध) भिक्षुओनो संगाय भई गयो हतो.^५ आभीर देशना अचलपुर अने उज्जयिनी वच्चे पण एरो ज संबंध हतो अने एक समुदायना साधुओ आभीर देशनां नगरोमां तेम ज उज्जयिनी आस-पासना प्रदेशमां विहरता.^६ उज्जयिनी अने कौशांबी वच्चे पण अग्गजरनो पगो संबंध हतो (जुओ उशा, पृ. १११). जो के मार्गमां गाढ अट्टरीमांथी पसार धगानुं होवाथी प्रशमनां विघ्न धगां हतां एम 'उत्तराव्ययन'नी नेमिबन्धनो वृत्तिमां तथा 'वसुदेवहिंटी'-मां आरता अगडदत्तना प्रवासवर्णन उपरथी जणाय छे.

'कुत्रिक' अर्थात् त्रिभुवननी कोई पण वस्तु जेमां मळे एवा 'आपण' अर्थात् मोटा वस्तुमंडारो—'कुत्रिकाण' प्राचीन भारतनां वे महानगरो—उज्जयिनी तेम ज राजगृहमां हता.^७ राजा प्रघोनना राभ्यकाळ दग्गियाव उज्जयिनीमां नर कुत्रिकापग हता. आ मंडारोमां वस्तुनी स्तीनत ते रखीदनागना सामाजिक दरजा प्रमाणे छेयामां

आवती, जे माणस दीक्षा लेवानो होय ते पोतानां जरूरी उपकरण, पोते सामान्य माणस होय तो कुत्रिकापणमांथी पांच रुपियानी फीमते खरीदी शकतो, जो ते इन्ध (लक्षाधिपति) अथवा सार्धगाह होय तो तेने एक हजार आपवा पडता अने जो ते राजा होय तो तेने एक लाख रुपिया आपवा पडता. एवो कथा छे के तोसलि नगरवासी एरु वणिके उज्जयिनीना कुत्रिकापणमांथी ऋषिपाल नामे एक व्यंतर खरीदो हतो अने पछी तेने प्रसन्न करीने एनी पासे ऋषिपाल नामे एक तळान बंधायुं हतुं.^{१८} ए ज प्रमाणे भरुफच्छ-वासी धीजा एक वणिके कुत्रिकापणमांथी एक मूत खरीदो हतो अने तेनी पासे भूततडाग नामे तळान बंधायुं हतुं.^{१९} त्रिभुवननी कोई पण सजीव के निजांव वस्तु-मूत मुद्रा-कुत्रिकापणमां अलभ्य नहोती एवुं आ कथानको सूचवे छे अने लोकमानसमां उज्जयिनी अने राजगृह जेवां नगरांनी वाणिज्यसमृद्धि केवुं स्थान जमायुं हतुं ए बतावे छे.

प्राचीन भारतना सार्ध मार्गो-‘ट्रेड रूट्स’-ना एक महत्त्वना संगमस्थान उपर उज्जयिनी आवेछें हतुं

एक भोळा पतिने तेनी पुंथली पत्नी कंटनां लौंडां बेचवा माटे उज्जयिनी मोकछे छे अने पछी पोते बिटसेवा करे छे एवुं कथानक पण मळे छे.^{२०}

बैहिक समृद्धि साथे जोडायेला मोजशोख अने मोगविनास पण स्वामादिक रीते ज उज्जयिनीमां प्रवर्तमान हता. ‘बृहत्कल्पसूत्र’-वृत्तिमांना एरु कथानक प्रमाणे-एरु देवीए विधवानुं रूप धारण कर्युं अने दासीओथो वोंटायेली ते उपाश्रयमां आवी साधुने बंदन करीने वेठी. साधुए पूछुं के ‘आविष्ठा ! तुं क्यांथी आवी छे ?’ त्यारे ते बोली के ‘पाटलिपुत्रमां हुं जन्मी छुं अने साकेतना एरु

ઘેટી સાથે મારું લગ્ન થયું હતું. પતિનું મરણ થતાં તીર્થયાત્રાના મિષ્ઠો વડાલોની રજા લઈને ભોગની આકાંક્ષા કરતી હું ઇજ્જયિની જાઉં છું. મેં સાંભળ્યું છે કે ઇજ્જયિનીમાં પરીપહથી પરાજિત થયેલા ઘગા સાવુઓ છે. પણ હવે તમને જોયા પછી મારું મન આગઙ્ગ જવાનો ના પાડે છે. ^{૧૧}

સર્વગણિકાપ્રધાન દેવદત્તા ઇજ્જયિનીની ગણિકા હતી અને પિટોમાં પ્રધાન મૂલદેવ પણ ઇજ્જયિનીમાં વસતો હતો. ^{૧૨}

ઇજ્જયિની, માહેશ્વરી, શ્રીમાલ વગેરે નગરીઓમાં લોકો ઉત્સવ-પ્રસંગોએ એકત્ર થઈને મદિરાપાન કરતા હતા. ^{૧૩} અને એવાં લોકોમાં પ્રાશ્નણોનો પણ સમાવેશ થતો હતો. ^{૧૪}

ઇજ્જયિનીમાં અને તેની આસપાસમાં ગજાઓ અને ધનિકોનું સમારામન કરનારા વર્ગોની પણ વસ્તી હતી ઇજ્જયિનીની પાસે મટોરું એક ગામ હતું. ^{૧૫} ઇજ્જયિનીગાસી અદ્વણમલ્લનું કથાનક પણ આ દષ્ટિએ રસપ્રદ છે. ^{૧૬}

ઇજ્જયિનીમાં એક વાર મોટી આગ લાગી હતી અને નગરનો ઘણો ભાગ વઝી ગયો હતો. આથી જે વેપારીઓએ નગરની બહાર પોતાનો માલ ભર્યો હતો તેમણે અનેકગણા નાગો ઉપજાવ્યાં હતા. ^{૧૭}

માલવ જાતિના આક્રમણકારો ઇજ્જયિની અને આસપાસના પ્રદેશો ઉપર ઘણી વાર હુમલા કરતા અને માણસોનું હરણ કરી જતા તથા તેમને ગુલામ તરીકે વેચી નાસતા. ^{૧૮} સમય જતાં માલવ જાતિના લોકો અર્ધનિજનપદમાં વસ્યા હશે અને તેથી એ પ્રદેશ પણ પાટક્રયી 'માલવ' નામથી ઓઝસ્વાયો હશે સાતમા-આઠમા સૈકાથી અગ્નિ માલવ તરીકે ઓઝસ્વાય છે, ^{૧૯} એવો કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે, પણ 'અનુયોગદ્વારસૂત્ર' માંના એક ટિપ્પણનો વિચાર કરતાં આથી એ જૂના સમયથી અગ્નિ માટે 'માલવ' નામ પ્રચારમાં હોવું જોઈએ. ^{૨૦}

નોંધ:—જુદા જુદા સાપનો ઉપરથી રચાયેલા ઉજ્જયિનીના કાલાનુ-
ક્રમિક ઇતિહાસ માટે જુઓ વિમલાચરણ લોકૃત ‘ઉજ્જયિની દ્વન
એન્સ્યન્ટ લિટરેચર’ જો કે એ ઇતિહાસ મુરચ્ચે બૌદ્ધ અને બીજાં સાધનોને
આધારે લેવાયો છે જેન સાધામ્ન્યો એમના ધ્યાનમાં લેવાનાં બોધા
આવ્યા જણાય છે

૧ બુદ્ધે, માગ ૨, પૃ ૧૧૭, અનુદા, પૃ ૧૦.

૨ એ જ, વલ્લી નિચૂ, માગ ૨, પૃ ૪૩૮

૩ બુદ્ધે, માગ ૨, પૃ ૧૧૮

૪ જુઓ મહાગિરિ આર્ય.

૫ જુઓ ચણ્ડકપ્રાચાર્ય

૬ જુઓ રક્ષિત આર્ય

૭ જુઓ મદ્રગુપ્તાચાર્ય

૮ જુઓ આપાદ્યુતિ.

૯ જુઓ કાલકાચાર્ય.

૧૦ ઉને, પૃ ૪.

૧૧ બાચૂ, ઉત્તર માગ, પૃ ૧૨૬

૧૨ એ જ, પૃ ૨૦૧

૧૩ એ જ, પૃ ૨૭૮

૧૪ ઉણા, પૃ ૧૦૦

૧૫ બુદ્ધમા, મા. ૪૩૧૯, બુદ્ધે માગ ૪, પૃ ૧૧૪૫. આ વિશે જુઓ
સાક્ષી ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સમાં મારો લેક્ચર ‘એ નોટ ઓન ધી કુવિકાપણ’.
એના ગુજરાતી સાર માટે જુઓ ‘ઇતિહાસની વેલી’માં ‘કુવિકાપણ-પ્રાચીન
ભારતના જનરલ સ્ટોર્સ’ એ લેક્ચર, વલ્લી જુઓ કુવિકાપણ.

૧૬ બુદ્ધે, માગ ૪, પૃ. ૧ ૪૫-૪૬,

૧૭ એ જ.

૧૮ દેવેશ, પૃ ૫૭; સ્થાપ્ત્ય, પૃ. ૨૬૧

૧૯ બુદ્ધમા, મા. ૫૭૦૫-૬; બુદ્ધે, માગ ૫, પૃ ૧૫૦૯

૨૦ ઉણા, પૃ. ૨૧૮; જુઓ મૂલદેવ.

૧ આઝુ, પૂર્વ માગ, પૃ. ૨૮૧; જાનિ, ગા. ૪૬૯-૭૧; વૃકશે, માગ ૫, પૃ. ૧૪૮૯; કમ્બ, પૃ. ૩૦૬-૭; કકિ, પૃ. ૧૦૫; કરી પૃ. ૯૦; નિચુ, માગ ૪, પૃ. ૮૨૪ માં આ કથાનક છે, પણ ત્યાં 'કંચલ-સંબલ'નો નામનિર્દેશ નથી.

કસેરુમતી

એ નામની નદી. એ ધળી પ્રસિદ્ધ હતી. એને વિશેના એક માત્ર ઉપલબ્ધ ઉલ્લેખ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે કાં તો એમાં પાણી રહેતું નહોતું અથવા એ પાણી વેસ્વાદ હતું.^૧

આ નદીનો ઉલ્લેખ મરુકજીવાસી વજ્રમૂર્તિ આચાર્યના સંબંધમાં આવે છે.^૨ એથી હાટમાં અથવા આસપાસના પ્રદેશમાં તે આવેલી હશે.

રામશેઝરની 'કાવ્યમીમાંસા' (ગ્રીજી આહુતિ, પૃ. ૯૨ તથા પરિશિષ્ટ પૃ. ૨૮૪)માં તેમ જ અન્યત્ર પૌરાણિક મૂળોઝ ઘર્ણવર્તા મારતઘર્ણના નવ ભાગોમાં એક 'કસેરુમાન્' પ્રદેશનો ઉલ્લેખ છે; પણ એને આ કસેરુમતી નદી સાથે કંઈ સંબંધ હોય એમ જાગતું નથી.

૧ દિદા શિ મવેષ્મતી, પીર્વ તે પાણિય, ધર દુદ નામ ન રંચનય ।
અત્ર કહેદ નામ નદી । તરયા પ્રસિદ્ધિરતીવ । નવર ન પ્રસિદ્ધયનુરુપ
તરયા: પાનીયમિતિ ક્ષેપ. । ધ્યમ (મા. ગા. ૫૮-૫૯ ઉપરની શ્લોક).

૨ જુઓ વજ્રમૂર્તિ આચાર્ય.

કાકિળી

એક નાનો મિકો. ઘીસ કપર્દક-કોડી ચરાચર એક કાકિળી થતો.^૧ એ મિકો તાંબાનો હતો અને દક્ષિણાપથમાં પણ તેનો વ્યવહાર ચાલતો હતો.^૨ એક મિલ્હારીએ રૂપક વટાવીને કાકિળીઓ કરી હતી અને દસરોજ એક-એક કાકિળી તે વાપરતો હતો એવું કથાનક 'ઉત્તરાધ્યયન મૂત્ર'ની શાન્તિસૂત્રીની વૃત્તિમાં છે.^૩ આમ હતાં રાજપુત્રોની વાચતમાં 'કાકિળી' શબ્દનો અર્થ 'રાખ્ય' એવો થતો હતો.^૪ જૈન

માન્યતા પ્રમાણે ચક્રવર્તીનાં રત્નોમાં 'કાકિણી' રત્નનો પણ સમાવેશ થાય છે.

કાકિણીની કીમત રૂપકના ઝેંશીમા ભાગ વરાચર હતી એમ ડૉ. યાકોબોએ કેટલી ટોકાઓને આધારે કહ્યું છે. 'કાકિણી'નું બોજું નામ 'બોડી' હતું એમ સં. ૧૪૪૯-ઈ. સ. ૧૩૯૩ માં પાટણમાં લખાયેલા 'ગણિતસાર'ના ગુજરાતી અનુવાદમાં આપેલાં તોલ, માપ અને નાણાનાં કોષ્ટકો ઉપરથી જણાય છે.^૧ હલકી કીમતના સિક્કા તરીકે આચાર્ય હેમચન્દ્રનાં અષ્ટાંશ અવતરણોમાં 'બોઢિ'નો પ્રયોગ છે.^૨

૧ 'કાકિણિ' વિશતિકર્પર્વકા, ઉશા, પૃ. ૨૫૨

૨ સાધ્મય વા નાણકં યદ્ વ્યવહિયતે યથા દક્ષિણાપયે કાકિણી ।
કુક્ષે, ભાગ ૨ પૃ ૫૭૪

૩ ઉશા, પૃ ૨૭૬

૪ જુઓ કુણાલ.

૫ ડ. બો અંગ્રેજી અનુવાદ (સેક્રેટ ગુપ્ત ઓફ ધ ઇસ્ટ, પ્રગ્ધ ૪૫), પૃ. ૨૮

૬ '૨૦ કડકે કાકિણી તે અખીદ્ બોડી'—વારસું ગુજ. સાહિત્ય-સંમેલન, અહેવાલ, ઇતિહાસ વિભાગ, પૃ. ૪૦

૭ 'કેશરિ ન લહહ બોઢિઅ વિ ગય લક્ષ્તેહિ ચેવ્વિ'—'પ્રાકૃત વ્યાકરણ,' ૪. ૩૩૫

કાનનદ્વીપ

અ્યાં જુદી જુદી દિશાઓમાંથી જલમાર્ગે માલ આવતો હતો એવા જલપત્તન તરીકે કાનનદ્વીપનો નિર્દેશ છે.^૩ એમાં બહારથી નાવદારા આવતું ધાન્ય સ્વતંત્ર હતું.^૪ આ દ્વીપનું 'કાલ્પદ્વીપ' એવું નામ પણ પાઠપેરથી મળે છે.^૫

આ દ્વીપનું સ્થાન નિર્ણય થઈ શક્યું નથી.

૧ આસુ, પૃ ૨૮૧; ઉશા, પૃ. ૧૦૫ ગદ્યમાં આ શાયે સ્પષ્ટપત્તન તરીકે મથુરાનો ઉલ્લેખ છે.

૨ શ્રુતે, આમ ૩, પૃ. ૧૮૩-૮૪

૩ આસુચ, પૃ ૨૮૧

કાન્યકુબ્જ

કનોજ શહેર. કાન્યકુબ્જ નગરના રાજા સાથે એક જૈન મૂરિનો મોટિપ્રવંધ 'આવશ્યક સૂત્ર' ઉપરની મહયગિરિની વૃત્તિમાં છે.' પ્રસ્તુત રાજા તે કાન્યકુબ્જનો પ્રતિહારવંશીય આમ રાજા અથવા નાગમઝ્ઝ બોજો (સં. ૮૬૪-૮૯૦=ઈ. સ. ૮૦૮-૮૩૪)^૧ અને ય. મૂરિ તે વપ્પમદિસૂરિ હોવા ઘટે. મોઢેરાથી કાન્યકુબ્જ અને કાન્યકુબ્જથી મોઢેરાનાં વપ્પમદિસૂરિનાં પર્યટનો તથા આમ રાજા સાથેની તેમની મોટિ ક્ત્યાદિનુ વર્ણન 'પ્રમાચકવરિત'—અંતર્ગત 'વપ્પમદિસૂરિવરિત'માં પ્રાપ્ત થાય છે.

કાન્યકુબ્જ એ નિઃશંક રીતે મધ્યકાલીન ભારતનાં સૌથી સમૃદ્ધ નગરો પૈકી એક હતું. 'સૂત્રકૃતાંગ મૂત્ર' ઉપરની શીઝાચાર્યની વૃત્તિમાં ઉદ્ધૃત કરવામાં આવેલા એક હાઝરદામાં નરુપુર, હસ્તકમ્પ, ગિરિપત્તન, સિદ્ધપુર, કુક્ષિપુર, આયામુલ અને શૌરિપુગ્ની માથે કાન્યકુબ્જનો પણ નિર્દેશ છે. રટતા વાઝકને આ વધાં નગરોના રાજા તરીકે વર્ણવીને ડાનું રાલ્લવાનો પ્રયાસ આમાં છે.^૨

૧ આમ, પૃ. ૧૨-૧૩

૨ મુનશી, 'મ્હોરી થેટ ઓફ ગુર્જર દેશ,' વો ૩, પૃ ૫૧, ૫૫; બોસા, 'રાજપૂતાને કા ક્તિહાસ,' સંડ ૧, પૃ. ૧૮૭

૩ રાત્રાવપુત્રિતા સન્તો શ્દન્તં દારકં ધાત્રીવત્ સંસ્થાપયન્ત્યનેક-પ્રકારેશ્વરપતેઃ તથા—“ચામિઓ સિ નગરસ્સ ચ બદ્ધરસ્સ ચ હત્ય-કપ્પગિરિપટ્ઠણસીદ્ધપુરસ્સ ચ ઉબ્બયસ્સ નિન્નસ્સ ચ કુચ્છિપુરસ્સ ચ વમ્માકુબ્જ-આયામુલસોરિયપુરસ્સે ચ,” સુદ્ધસી, પૃ. ૧૧૧

કાર્તવીર્ય

હસ્તિનાપુરનો રાજા, જે પુરાણો પ્રમાણે માહિષ્મતીના સહસ્રાર્જુન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

જમદગ્નિ ઋષિની પત્ની રેણુકાનું હરણ કાર્તવીર્યનો પિતા અનંતવીર્ય કરી ગયો હતો, એથી જમદગ્નિના પુત્ર રામે-પરશુરામે એને માયો. આથી કાર્તવીર્યે જમદગ્નિનો વધ કર્યો; પરિણામે પરશુરામે સાત વાર પૃથ્વી નક્ષત્રી કરી, જેના बदલામાં કાર્તવીર્યના પુત્ર સુમૂમે एकवीस વાર ब्राह्मणोनो સંહાર કર્યો.^૧

સુમૂમે एकवीस વાર ब्राह्मणोनो સંહાર કર્યો એ વસ્તુ પુરાણોમાં ક્યાંય નથી એ નોંધપાત્ર છે.

૧ સૂક્ષ્મી, પૃ. ૧૭૦

કાલકાચાર્ય-૧

તુરુમિળી નગરીમાં રહેતો મદ્રા નામે બ્રાહ્મણીના તેમો ભાઈ હતા. તેમનો માળેજ-મદ્રાનો પુત્ર દત્ત એ નગરના રાજાને હાંકીને ગાદી પઢાવી પડ્યો હતો. એણે ઘણા યજ્ઞો કર્યા હતા. તેની સમક્ષ કાલકાચાર્યે યજ્ઞોની નિન્દા કરવાથી દત્તે આચાર્યને કેદ કર્યા હતા. આચાર્યની ભવિષ્યવાણી અનુસાર, રાજા પાછલ્લથી મૂંઢે હાલે મરણ પામ્યો હતો.^૧ આ કાલકાચાર્યે હિન્દ સમક્ષ નિગોદના જીવો સંબધી વ્યાખ્યાન કર્યું હોવાનો પણ કથા છે.

આ કાલકાચાર્ય ગર્દભિલ્લનો નાશ કરનાર કાલકાચાર્યથી મિત્ર તેમ જ એમના પૂર્વવર્તી હોવાનો મુનિ કન્યાણવિજયજીનો મત છે.^૨ આ પ્રથમ કાલકાચાર્યનો સમય તેમણે વીરનિર્વાણ સં. ૩૦૦ થી ૩૭૬ (=ઈ. સ. પૂર્વે ૨૨૬ થી ૧૫૦)નો ગણ્યો છે.^૩

૧ બાષ્પ, પૂર્વ માગ, પૃ. ૪૧૫-૧૬; આમ, પૃ. ૪૭૮-૭૯

૨ 'પ્રમાણકવરિત,' પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૩-૨૪

૩ એ જ

કાલકાચાર્ય-૨

ઉજ્જયિનીના વિપરી રાજા ગર્દભિલ્લનો નાશ કરાવનાર તથા પર્યુષણપર્વને માદરવા સુદ પાંચમમે बदले ચોથના દિવસે કરાવનાર

તરીકે આ આચાર્ય જૈન ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. પ્રથમ કાલકાચાર્ય બ્રાહ્મણપુત્ર હતા, ગ્યારે આ દ્વિતીય કાલકાચાર્ય, ‘પ્રભાવકચરિત’ અનુસાર, ધારાવાસનગરના ક્ષત્રિય રાજા બીરસિંહના પુત્ર હતા. એમનો જીવનકાળ મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજીના મત પ્રમાણે, વીરનિર્વાણની પાંચમી શતાબ્દીમાં અર્થાત્ ઈસવી સન પૂર્વે ૧લી સદીના અરસામાં છે.^૨

ઉજ્જયિનીના ગર્દભિલ્લ રાજાએ કાલકાચાર્યની યુવાન વહેન સરસ્વતી જે પળ સાથે હતી તેનું હરણ કરીને એને અંતઃપુરમાં દાખલ કરી હતી. આથી કાલકાચાર્ય પારસકુલ-ઈરાનને કિનારે જઈને શકોને હિન્દુકદેશ-હિન્દ (જુઓ હિન્દુકદેશ) ઉપર આક્રમણ કરવા માટે તેડી લાગ્યા હતા. પહેલાં તો તેઓ વધા મુરાધ્દમાં આવ્યા. ઘરસાદનો સમય હોવાથી ત્યાં રોકાઈ જવું પડ્યું. પછી ચોમાસું પૂરું થતાં કાલકાચાર્યે શકોને ગર્દભિલ્લ ઉપર આક્રમણ કરવા માટે પ્રેર્યા. છાટના રાજાઓ જેમનું ગર્દભિલ્લે અપમાન કર્યું હતું તેઓ પણ સાથે મળ્યા; અને વધાએ મઠી ઉજ્જયિનીને ઘેરો ઘાલ્યો. આ યાજૂ, ગર્દભિલ્લ રાજા ગર્દભીવિધાની સાધના કરતો હતો. ગર્દભીના સ્વરૂપમાં એ વિદ્યા આવીને મોટો જવાજ કરતી, ઘટલે શત્રુસૈન્યમાં જે કોઈ એનો અવાજ સાંભળે તે ઠધિર બોલતો ધરતી ઉપર પડતો. કાલકાચાર્યે આ રહસ્ય જાણીને અનેક યાજૂવઢી યોદ્ધાઓને તૈયાર રહેવો કર્યું કે ‘ગર્દભી પોતાનું મોં પહેઠું કરીને શબ્દ કરે ત્યાર પહેલાં તમારે તે યાજૂવધાથી પૂરી વેઠું.’ તેઓએ તેમ કર્યું, ઘટલે ગર્દભી ક્રોધાયમાન થઈ ગર્દભિલ્લ ઉપર વિદ્યામૂચ્છ કરી, તેને છાત મારીને ચાલી ગઈ. અચ્છ ઘનેલા ગર્દભિલ્લનો નાશ કરીને ઉજ્જયિની કબજે લેવામાં આવી, તથા કાલકાચાર્યે પોતાની વહેનને પાઠી સંયમમાં સ્થાપિત કરી.^૩

પરુપ્પગર્વેના તિથિપરિવર્તન સંવંધમાં આગમોક્ત કથાનક આ પ્રમાણે છે: મરુકચ્છમાં ચલમિત્ર રાજા હતો, અને તેનો માર્દ માનુષિત્ર

યુધરાજ હતો. તેમની વહેન માનુશ્રી નામે હતી, જેનો પુત્ર બલમાનુ હતો. કાલકાચાર્ય એક વાર વિહાર કરતા ત્યાં આવ્યા અને તેમની દેશના સાંમઠી બલમાનુએ દીઠા લીધી. આથી રુદ્ર થયેલા વલમિત્ર—માનુમિત્રે કાલકાચાર્યને નિર્વાસિત કર્યા. વઠ્ઠી વીજી એક પ્રાચીન પરંપરા પ્રમાણે, વલમિત્ર—માનુમિત્ર કાલકાચાર્યના માણેજ હતા. તેમણે પોતાના પુરોહિતનો શિશુવળીથી તેમને નિર્વાસિત કર્યા હતા. ડ્યારે શ્રીજા એક મત પ્રમાણે, રાજાએ આસ્તા શહેરમાં અનેપણા કરાવી હતી—પટલે આચાર્યને ક્યાંયથી મિલ્યા મઠ્ઠતી નહોતી. આથી તેમણે નગર છોડી દીધું. યર્ષાકાઠ્યમાં જ આચાર્ય પ્રતિષ્ઠાન જવા નીકળ્યા અને ત્યાંના સંઘને તથા ગ્રાવક રાજા સાતવાહનને બગાડથી પોતાના આગમનની સ્વર આપી. ત્યાં જઈને આચાર્યે ગાદરવા મુદ પાંચમને દિવસે પર્યુષણ કરવાનું કહ્યું, ત્યારે રાજાએ કહ્યું, ‘તે દિવસે તો મારે લોકરુદ્ધિ અનુસાર ઇન્દ્રમહોસવ કરવાનો હોય છે, માટે પર્વે આપણે છઠને દિવસે કરીએ.’ આચાર્યે બોમ્યા કે ‘પર્વનું અતિક્રમણ ન થઈ શકે.’ આથી રાજાએ ચોથનું સૂચન કર્યું અને તે આચાર્યે સ્વીકાર્યું. ત્યારથી ચોથના દિવસે પર્યુષણની ઉજવણી શરૂ થઈ.’

અવિનીત શિષ્યના પરિત્યાગનું એક કથાનક પણ કાલકાચાર્યના સંબંધમાં છે. એ સમયે કાલકાચાર્યે ઉજ્જયિનીમાં રહેતા હતા. તેમનો કોઈ શિષ્ય ભળવા ઇચ્છતો નહોતો; આથી નારાજ થઈને, એમના વહુ-શ્રુત પ્રશિષ્ય સાગરશ્રમણ સુવર્ણમૂર્તિમાં નિહરતા હતા ત્યાં, કોઈને સ્વર આપ્યા સિવાય તેઓ ચાલ્યા ગયા હતા. સાગરશ્રમણે કાલકાચાર્યને બોલ્યા વિના ગર્વથી વ્યાખ્યાન કરવા માંડ્યું. પાછળથી વીજા સાધુઓ આવી પહોંચતાં રહસ્યસ્ફોટન થયું અને કાલકાચાર્યે સાગર-શ્રમણને પ્રજ્ઞાપરીપદ સહન કરવા—જ્ઞાનનો ગર્વ નહિ કરવા વિશે ઉપદેશ આપ્યા. ‘કાલકાચાર્યે આજોવક્રો પાસે અષ્ટાંગ મહાનિમિત્તનો અભ્યાસ કરવા માટે ગયા હોવાનો ઉલ્લેખ સંગ્રહસંગ્રહિણ ‘પંચકલ્પ’

માપ્યમા છે;” એટલે યીજા અનેક પ્રાચીન જૈન આચાર્યોની જેમ તેઓ નૈમિત્તિક-ઝ્યોતિષી હતા. ઘટ્ટી નિમિત્તશાસ્ત્રમા જૈન આચાર્યો કરતા પણ એ કાલે આજીવકો ચઢિયાતા હતા એમ આ ઉલ્લેખ પુરવાર કરે છે.

કાલકાચાર્ય એક મન્થકાર પણ હતા એનો પુરાવો મળે છે. સુપ્રસિદ્ધ જૈન કથામન્થ ‘વમુદેવ-હિંડો’ના પ્રારંભમાં ‘પ્રથમાનુયોગ’નો આધાર ટાક્યો છે અને ‘વમુદેવ-હિંડો’નો કથાનો સારાંશ ‘પ્રથમાનુયોગ’ મન્થમાથી ઉદ્દત થયો હોવાનું સૂચન ત્યાં કરવામા આવ્યું છે. સંઘદાસગણિના ‘પંચરૂપ’ માપ્ય પ્રમાણે ‘પ્રથમાનુયોગ’ના કર્તા આર્ય કાલક હતા. બારમા બંગ ‘દષ્ટિવાદ’—અર્થાત ‘મૂલ પ્રથમાનુયોગ’ જેનો સચિત્તર ઉલ્લેખ ‘નંદિમૂત્ર’માં શ્રુતજ્ઞાનનું સ્વરૂપ વર્ણવતા કરેલો છે તે મુસંબદ્ધ મન્થરૂપે નષ્ટ થતા તેનો પુનરુદ્ધાર આર્ય કાલકે કર્યો હોય એમ અનુમાન થાય છે પણ આર્ય કાલકનો પુનરુદ્ધત ‘પ્રથમાનુયોગ’ પણ આજે પણ સૈકા થયા નાશ પામી ગયેલો છે.”

કાલકાચાર્ય વિશેના પ્રાસંગિક ઉલ્લેખો પણ આગમ સાહિત્યમાં અનેક રથલે છે.”

આગમોત્તર સાહિત્યમા પણ કાલકાચાર્યની કથા એ સાહિત્યરચના માટે એક खूब જ લોકપ્રિય વિષય રહ્યો છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તેમ જ જૂની ગુજરાતીમા-ગદ્યમા તેમ જ પદ્યમા મોટી સંખ્યામા જુદા જુદા જ્ઞાત તેમ જ અજ્ઞાત છેલ્લકોને હસ્તે કાલકાચાર્યનો કથાઓ રચાઈ છે અને ‘કલ્પસૂત્ર’ તેમ જ ‘ઉત્તરાયન’ જેવા આગમસાહિત્યના પવિત્ર મન્થોની જેમ ‘કાલકાચાર્ય કથા’ની પણ સચિત્ર હસ્તપ્રતો મળે છે.”

‘પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર’ના કર્તા આર્ય સ્યામને કેટલાક વિદ્વાનો કાલકાચાર્યથી અભિન ગણે છે.”

ઉપર્યુક્ત બે કાલકાચાર્ય ઉપરાંત એ જ નામના ત્રીજા એક

આચાર્ય પળ થયા હોવાનું અનુમાન જૈન શાસ્ત્રો અને સ્થવિરાવલીઓ ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો કરે છે.^{૧૨}

૧ પ્રવ, ૪-પ્લો. ૩-૪.

૨ પ્રવ (અનુવાદ), પ્રસ્તાવના પૃ ૧૩-૧૪.

૩ નિષ્, માગ ૩, પૃ ૫૭૧-૭૨

૪ નિષ્ણતી ટાઈપ કરેલી પ્રતમા અહીં મહકચ્છને વફે લગ્ગચિની છે, પણ અન્ય મૂલ પ્રત્યોમા મહકચ્છ છે એટલે નિષ્ણા ૫૭મા કંઈક ભટતા હોવાનું અનુમાન થાય છે.

૫ નિષ્, માગ ૩, પૃ. ૬૩૩

૬ ઉચ્, પૃ. ૮૩-૮૪; ઉચ્, પૃ ૧૨૫ (ચિ. ગા. ૧૨૦);
ઉને, પૃ. ૫૦

૭ પ્રવ (અનુવાદ), પૃ. ૨૩

૮ 'વસુદેવ-દિશી' (અનુવાદ) પૃ. ૩૬

૯ વ્યમ (ઉદે. ૧૦), પૃ. ૯૪; પુકલે, માગ ૫, પૃ ૧૪૦૮
તમા ૧૪૮૦; શુક્લ, માગ ૧, પૃ ૭૩-૭૪; કસુ, પૃ. ૫૧૪-૨૫;
કરી, પૃ ૧૧૩-૧૫, વકિ, પૃ ૧૭૩. ૧૭૬-૭૯; વડી, પૃ. ૩-૫;
ક્તવિ, પૃ ૧૧૮-૧૯, શાપ્ર, પૃ ૭, इत्यादि

૧૦ કાલકાચાર્ય વિશેની જૂની કથાઓ માટે જુઓ સારામાઈ નવાલ-પ્રકાશિત 'શ્રીકાલક-કથાસમહ' એમા નથી સંપર્કાઈ એવી સોઝમા સૈકાની ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલી કથા માટે જુઓ 'પ્રસ્થાવ', કાળ-ચૈત્ર, સ ૧૯૮૮ માં મારો લેખ 'કાલકાચાર્યકથા' કાલકથાની હાથપ્રતોમાં મળતા ચિત્રોના અભ્યાસ માટે જુઓ નોર્મન માઉન્ટફર્ડ 'સ્ટોરી ઓફ કાલક'

૧૧ જુઓ રૂપામ આર્ય.

૧૨ પ્રવ (અનુવાદ), પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૩; 'કાલકકથાસમહ.' પ્રસ્તાવના, પૃ ૫૨-૫૩.

કાલણદ્વીપ

જુઓ કાનનદ્વીપ

કાલનગર

આનંદપુરનું વીજું નાન. ત્યાં ધ્રુવસેન રાજાનો પુત્રમરણનો શોક સમારવા માટે 'કલ્પવૃક્ષ'ની વાવના થઈ હતી.^૧

જુઓ આનંદપુર

૧ ધ્રુવસેનનૃપત્ય પુત્રમરણાર્તેસ્ય સમાધિમાધાતુમાનંદપુરે, સંપ્રતિ કાલનગરમહાસ્થાનામ્યયા સ્થે સમાસમશ્નમય પ્રમ્થો વાવવિતુમારમ્થ સ્તિ । કસંવિ, પૃ. ૧૧૮-૧૧. આ ઉલ્લેખને શબ્દશઃ સ્વીકારીએ તો કસંવિના વર્તા મિત્રમણ્ડરિના સમયમાં (૧૪ મો સૈદ્ધી) આનંદપુર 'કાલનગર' તરીકે જાણીતુ હતું. આ ઉલ્લેખ વિચારણીય એટલા માટે છે કે જૈન કે અન્ય સાહિત્યમાં ઇપ્તલમ્થ વર્તા આનંદપુરનાં અનેક નામોમાં આ નામ નથી.

કાલવેશિક

મથુરાત્રા જિતશત્રુ રાજાના કાત્રા નામે વેશ્યાધી થયેલા પુત્ર. દીક્ષા છીંધા પછી વિહાર કરતા તેઓ મુદ્ગશૈલપુર શ્યાના હત્તશત્રુ રાજા સાથે તેમની ઘઠેન પરણાવી હતી ત્યાં ગયા હતા. ત્યાં પ્રતિમા-કાયો-ત્સર્ગ ધ્યાનમાં^૨ રહેલા હતા ત્યારે એક શિયાલળીએ તેમને ફાઢી લાપા હના.^૩

'ભગવતો સૂત્ર' (શતક ૧, ઉર્દે ૦ '૯)માં પૌર્ણોષ્પત્ય કાલાસ્ય-વેશિપુત્ર અગમરનો વૃત્તાન્ત આવે છે તે આથી મિત્ર છે કે કેમ એ કહેવું મુશ્કેલ છે

૧ આ જૈન પારિમાયિક શબ્દ છે, અને મૂર્તિવાચક સર્વવ્યાપારણ 'પ્રતિમા' શબ્દથી મિત્ર છે.

૨ ઉચ્ચા, પૃ. ૧૨૧; અને, પૃ. ૪૭.

કુઙ્કળ

જુઓ કોઙ્કળ

કુંજરાવર્ત

કુંજરાવર્ત અને રથાવર્ત એ બે પર્વત પાસે પાસે આવેલા હતા.

જુઓ સ્થાવર્ત્તગિરિ

કુડ્ઝેશ્વર

ઉજ્જયિનીમાં અવંતિસુકુમાલના દેહો સર્ગના સ્થાન ઉપર તેના પુત્રે
બંધાવેલું મંદિર.

જુઓ અવન્તિસુકુમાલ

કુળાલ

સમ્રાટ અશોકનો પુત્ર. અશોકે તેને ઉજ્જયિની કુમારમુક્તિમાં
આપ્યું હતું. તે આઠ વર્ષનો થયો ત્યારે અશોકે તેના ઉપર એક પત્ર
પાઠવ્યો અને તેમાં લખ્યું કે—‘અધીયતાં કુમારઃ’ (કુમાર વિદ્યાભ્યાસ
કરે). પણ કુળાલની અપર માતાએ ઉપર અનુસ્વાર મૂકીને ‘અધીયતાં
કુમારઃ’ (કુમારને અંધ બનાવવામાં આવે) એમ કરી દીધું. કુળાલે તો
પિતાની આજ્ઞા શિગેવાર્ય ગળીને તપાવેલી સઢીથી આંસો આંજી અને
અંધ બન્યો. આ વાત જાણીને રાજાએ ઉજ્જયિની અન્ય કુમારને આપી,
અને કુળાલને બીજાં ગામઢાં આપ્યાં. કુળાલ સંગીતવિદ્યામાં નિપુણ
હતો. એક વાર અશોક પાસે આવીને પઢદા પાઢઢથી ગાન કરીને તેણે
અશોકને પ્રસન્ન કર્યો. અશોકે પૂછ્યું, ‘તને શું આપું?’ ત્યારે
કુળાલ બોલ્યો:

ચંદ્રગુપ્તપુત્રો ય ચિંદુસારસ્સ નત્તુઓ ।

અસોગસિરિણો પુત્રો અંધો જાચદ કાકિર્ણિ ॥

(ચંદ્રગુપ્તનો પ્રપૌત્ર, ચિંદુસારનો પૌત્ર અને અશોકગ્રીનો અંધ પુત્ર
કાકિણો માગે છે.)

અશોકે પુત્રને ઓછાંચો અને આલિંગન કર્યું. અમાઢ્યોએ કહ્યું કે
‘રાજપુત્રોની ચાચતમાં કાકિણીનો અર્થ રાજ્ય થાય છે.’ પઢી
કુળાલના પુત્ર સંપ્રતિને રાજ્ય આપવામાં આવ્યું.”

આ ઘટ્તાંતમાંની વધી વ્યક્તિઓ ઐતિહાસિક છે.

જુથો સંપતિ

૧ જુથો કાકિણી. 'કાકિણી' માં રાજ્યનો અર્થ તો કેવળ સમ્રાજ્યાધી જ ધારી શકે

૨ શુકમા. ગા, ૨૯૨-૯૪; શુકમ, માગ ૧, પૃ ૮૮-૮૯; શુક્રો, માગ ૨, પૃ. ૧૧૦; અનુહા, પૃ. ૧૦-૧૧; કકિ, પૃ ૧૬૪-૬૫, इत्यादि.

કુંડલમેઠ

કુંડલમેઠ નામે વ્યંતરની યાત્રામાં મરુકચ્છની આસપાસના ઘણાં છોટાં સંસ્કૃતિ-ઉજાણી કરતા હતા.^૧

૧ કોંડલમેઠ પમાહે. શુકમા, ગા. ૩૧૫૦. તથા કુંડલમેઠનામ્નો યાત્રામંતરસ્ય યાત્રાયાં મરુકચ્છપરિસરવર્તી મૂયાન્ લોકઃ સંસ્કૃતિં કરોતિ । શુક્રો, માગ ૨, પૃ. ૮૮૩-૮૪. વઢી જુથો રથો જ ટિપ્પણમાં આપેલું ચૂર્ણ અને વિશેષચૂર્ણનું । અવતરણ—“અહ્યા કોંડલમેઠે કોંડલમેઠો યાત્રામંતરો । દેવદોળી મહ્યચ્છાહરણીય, તત્ય યાત્રાય બહુજનો સંસ્કૃતિ કરેદ । ...’ इति चूर्णं विशेषचूर्णं च ।

કુત્રિકાપણ

કુત્રિકા પટલે ગ્રણે મુવનની તમામ વસ્તુઓ જેમાં મળે એવો આપણ પટલે દુકાન તે કુત્રિકાપણ.^૧ કુત્રિકાપણમાં વસ્તુનું મૂલ્ય સ્વરીદનારના સામાજિક દરજ્જા પ્રમાણે લેવામાં આવતું. જે માણસ દીક્ષા લેવાનો હોય તે પોતાનાં જરૂરી ઉપકરણ, પોતે સામાન્ય માણસ હોય તો પાંચ રૂપિયાને કીમતે સ્વરીદી શકતો, જો શૂન્ય (લક્ષાધિપતિ) અથવા સાર્ધગ્રાહ હોય તો તેણે એક હજાર આપવા પડતા, અને જો તે રાજા હોય તો તેણે એક લાસ આપવા પડતા.^૨ રાજગૃહમાં શ્રેણિકના રાજ્યકાઠમાં ધનિક શ્રેષ્ઠીપુત્ર શાન્તિમદે દીક્ષા લેતો વસતે પોતાનું રજોહરણ અને પાત્ર કુત્રિકાપણમાંથી દરેક માટે એક લાસ આપીને સ્વરીયાં હતાં.^૩ મહાવીરસ્વામીના જમાઈ ક્ષત્રિયકુમાર જમાલિય દોક્ષા

लोधी त्यारे^१ तेम ज राजा त्रेणिकना पुत्र मेघकुमार दीक्षा लोधी त्यारे^२
पण एटली ज कीमते पात्र अने रजोहरण कुत्रिकापणमाधी खरीदवामां
आव्या हता

राजा चंडप्रघोत ज्यारे अवन्तिजनपद उपर राय करतो हतो
त्यारे उज्जयिनीमा आरा नव कुत्रिकापण हता, तथा राजगृहमा
त्रेणिकना रायकाळमा पण कुत्रिकापण हतो.^३ बळी कुत्रिकापण साथे
केटलीक लोकमार्ताओ पण जोडाई छे, जेमा कुत्रिकापणमा भूत पण
मळता एम कल्लु छे.^४ आ प्रकारनी लोकप्रसिद्ध वार्ताओ कुत्रिकापणना
वृत्तान्त साथे बणाई गई छें ए वस्तु ज बतावे छे के कुत्रिकापण
ज्यारे केवल भूतकाळनी वस्तु बनी गयो हतो त्यारे पण लोकमानसे
एनी स्मृति केरी रीते संघरी राखी हती.

कुत्रिकापण जेम त्रिमुननी सर्व वस्तुओनो भंडार हतो तेम
इच्छित वस्तु संपादित करवानी छत्रिवाळा अववा सकल गुणना
भंडार साधुने 'कुत्तियापणभूआ' ('कुत्रिकापण जेवा') कहा छे^५

[नोट —कुत्रिकापण विशेषा आगमसाहित्यना केदलान प्रातंगिक
उल्लेखो माटे जुमो 'अभिधानरात्रेन्द्र,' ग्रन्थ ३ बनी सातमी अखिछ
भारत प्राच्यविद्या परिषदना अहवालमा मारो लेख 'ए नोट ओन घी
कुत्रिकापण' तथा 'इतिहासनी केडी मा ग्रन्थस्य थयतो लेख
' कुत्रिकापण अर्थात् प्राचीन भारतमा जगरल स्तोत्र ' जोको]

१ बृहमा, गा ४२१४ तथा ते उपरधी क्षमकासिनी वृत्ति;
भसूअ, शतक ९, उद्दे. ३३

२ बृहमा, गा ४२१५ तथा ४२२०-२२, वृक्षशे, माग ४,
पृ ११४४-४६.

३ ए ज

४ भसू, शतक ९, उद्दे. ३३

५ हाथ, पृ ५३

६ बृहमा, गा. ४२२०, वृक्षशे. पृ ११४५-४६. ।

૭ ગુપ્તો ઠગજયિનો

૮ તે જ કાલે જ તે જ સમયે જ પાસાવડિજગા ઘેરા મગવંતો
 કુત્તિપાવળખૂઆ, ચહુસુયા, ચહુરિવારા પચ્ચિ અગગારવણિ સદિ
 સંવરિપુઠા...મમ્. રાજક ૨, ૩૨. ૫. ગુપ્તો ઇમાના અપોરેલિત રાજ
 ઉપરનો અમવદેવસૂરિનો કૃતિ—x x 'કુત્તિપાવળખૂઆ'તિ કુત્રિક
 સ્વર્ગ-માર્ગ-પાતાલલક્ષ્ય મૂમિત્રયં, તત્સમવ વસ્તુ અપિ કુત્રિકમ્, તત્સંગદક
 આત્મો ૬૬. કુત્રિકારગઃ—ઉદમૂતાઃ । સમીહિતાર્થસંગદનભિચયુક્તવેન
 ચકલગુણોપેતાવેન વા તદુપમાઃ ।

કુમારપાલ

ગુજરાતનો પ્રસિદ્ધ ચૌહાન્યવંશીય રાજા (સં. ૧૧૯૯-૧૨૨૯
 =ઈ. સ. ૧૧૪૨-૧૧૭૨). જૈનધર્મ પ્રત્યેનું એનું વલણ જાણીતું છે.
 કુમારપાલનાં ઘદેન અને ઘનેવી એકવાર પૂત રમતાં હતાં તેમા ઘનેવીએ
 'મૂંઢિયાને માર' એમ કહીને જૈન સાધુની મશ્કરી કરી હતી એમાંથી
 ઘોર વેરનાં બીજ વધાયાં હતાં.

૧ ધાત્ર, પૃ. ૧૨૫.

કુંભકારકટ

ચંપાનગરીના (કેટલાકના મત મુજબ, શ્રાવસ્તીના) સ્કન્દક રાજાએ
 પોતાની ઘદેન પુરંદરણા કુંભકારકટના રાજા દંડકી સાથે યુદ્ધવાદી
 હતી. કેટલાક સમય પછી સ્કન્દકે દીક્ષા લીધી અને વિહાર કરતાં તે
 કુંભકારકટ સર્વે પહોંચ્યો, ત્યાં દંડકીના આદેશથી એનો વધ કરવામાં
 આવ્યો. સ્કન્દક મરોને અગ્નિકુમાર દેવ થયો અને તેણે આત્મું એ નગર
 બાઢીને મસ્મ કરી નાલ્યું. આમ કુંભકારકટ નગરને સ્થાને અરણ્ય
 બન્યું અને દંડકના નામ ઉપરથી દંડકારણ્ય તરીકે ઓળખાયું.

દક્ષિણ ગુજરાતમાં ઢાંગથી શરૂ થતા અને મોટાવરી નદીની
 આસપાસ મુધી ત્રિ-અરણ્યને દંડકારણ્ય ગણવામાં આવે છે.
 વડી કુંભકારકટ પાત્ર કુત્રિક તો 'કટ' પદાન્ત નોંધપાત્ર છે. જો કે જૈન
 સ્તરીયા-હતા. મહાવીરસ્વામી પ્રાકૃતમાં એનું 'કટ' એવું રૂપ અપાય

छे, छतां मूळे ते संस्कृत 'कृत'मांथी व्युत्पन्न थयेळ छे. प्राचीन अने मध्यकालीन भारतमां संख्याबंध नगरोनां नामने अंते 'कट' पदान्त मळे छे, जेमके कोपकट,^१ भोगकट,^२ वंशकट,^३ वेणाकटक,^४ इत्यादि. पंचासरना जयशिखरी उपर आक्रमण करनार भुवड कल्याणकटकनो राजा हतो ए जाणीतुं छे. ओरिसाना पाटनगर 'कटक' नुं नाम आवी रीते मूळ कोई आस्ना नामनो संक्षेप हशे—जेम 'अणहिलवाड पाटण'नो संक्षेप 'पाटण' छे तेम. जावा वगैरे भारतनी प्राचीन बसाहतोमां 'जोग्यकर्त', 'जकर्त' वगैरे नगरोमां नामने अंते 'कर्त' पदान्त छे, ए संस्कृत 'कृत'मांथी छे,^५ जेमांथी उपर्युक्त 'कट' पण व्युत्पन्न थयेलो छे. गुजरातनां 'कडुं' 'कडी' वगैरे स्थळनामोनी व्युत्पत्ति आ रीते कृतकम्^७ ७कटकम्^७ कडउं^७ कडुं तथा^७ कृतिका^७ कडिआ^७ कडी एम साधी शकाय. संस्कृतमां 'कटक'नो एक अर्थ 'सैन्यनी छावणी' एवो थाय छे, ए आ साये सरखावी शकाय. जो के त्यां पण ए शब्द प्राकृतमांथी संस्कृतमां लेवामां आब्यो होय ए ज संभवित छे.

जुओ दण्डकारण्य

१ वृक्षमा, गा. ३२७४; उबू, पृ. ७३; उमे, पृ. ३९; उदा, पृ. ११४-१६; निबू, पृ. १११३.

२ कडी, पृ. ११८

३ उदा, पृ. ८५

४ 'गुजरातना इतिहासिक लेखो,' भाग १ न. ५४, ६०, ८८

५ 'संश्लेषाचार्य,' पृ. १२; 'पंचतंत्र' (अनुवाद), उपोद्घात, पृ. ३९.

६ चेटर्जी, 'इन्डो-आर्यन डेन्ट हिन्दी,' पृ. ६९.

कुम्भकारप्रक्षेप

वीतमय नगरनुं वीजुं नाम. ए सिनवल्लीमां आवेळें हवुं. सिन्धु—सौमित्रनो लढायन गजा जे साधु बनी गयो हतो तेजे अहीं एक

૪ નિચૂ, માગ ૧, પૃ ૪૬.

૫ ચુકમા, ગા. ૨૮૫૫; ચુકસો, માગ ૩, પૃ. ૮૦૭ ચૂર્ણ અને
શિષેપચૂર્ણિનુ અવતરણ પણ ત્યાં આપેલ છે.

૬ સ્વાસૂઅ, પૃ ૪૯૦; પાય, પૃ ૫૦.

૭ આહે, પૃ ૫૫; આમ, પૃ ૫૧૨

૮ આશી, પૃ. ૩૭૧.

૯ નિચૂ, પૃ ૮૨૭,

૧૦ તત્ત્વ જો આસાસદીવો સો ડુવિધો-સદીનો અસદીનો ૪, તત્ત્વ
સદીનો નામ જો જટેળ છાદેજ્જતિ, સો ૭ બીવિસત્ત્વસતાનાય, જો પુણ
સો વિચિછળ્ણસત્ત્વેણ ઠસિસત્ત્વેણ ચ જટેળ ૭ છાદેજ્જતિ સો જીવિસત્ત્વીણ
ત્રાનાથ, અસદીનો દીવો જહા કોંકણદીવો, ડચૂ. પૃ ૧૧૪-૧૫.

૧૧ આચૂ, ઉત્તર માગ, પૃ. ૪૭; પાય, પૃ ૫૬; વસુ, પૃ. ૯;
કકિ, પૃ. ૫; કોંકણાર્યના માત્ર સૂચનસ્થ નિર્દેશ માટે શુભો જીકચૂ,
પૃ ૧૦, ૧૪, ૧૫ તથા જીકચૂલ્યા, પૃ ૪૩

૧૨ આચૂ, ઉત્તર માગ, પૃ ૨૮૨-૮૩, આમ, પૃ. ૧૩૬;
ચુકમા, માગ ૧, પૃ ૫૫

કોક્કણક

પરુ અનાર્ય જાતિ, 'કુકુળા' નામથી ઓઝસાતી આદિવાસી
પ્રજા સુરત, થળા, પશ્ચિમ સ્થાનદેશ, વગેરે જિલ્લાઓમા વસે છે તેને જા
આ 'કોંકણક' ગણતી જોઈએ. 'કોંકણ' એ પ્રદેશનામ આ જાતિ
નામ ઉપરથી પડ્યું હશે.

૧ પ્રવ્યા, પૃ. ૧૪.

૨ પ્રસૂ, પૃ. ૫૪.

કોટિપતાકા

કરોડપતિઓ મહોસપ્રસંગે પોતાના મકાન ઉપર સમૃદ્ધિસૂચક
કોટિપતાકા ચઢાવતા.

૧ આચૂ, પૂર્વ માગ, પૃ. ૪૭૭-૪૮; આમ, પૃ. ૪૫૨.

કોટયાચાર્ય

જિનમદ્રગણિકૃત 'નિરોપાવશ્યક માધ્ય'ના વિવરણકાર. એમને 'આચારાંગ,' 'સુત્રવૃતાંગ' આદિ ઉપર ઘૃત્તિઓ લખનાર શીલાચાર્યથી અમિત્ર ગણામાં આવે છે.

જુઓ શીલાચાર્ય

કોરંટક ઉદ્યાન

મરુકચ્છનું એક ઉદ્યાન. ઘોસમા તીર્થંકર મુનિમુદ્રતસ્વામી ત્યા ઘળી વાર સમોસર્ગા' હતા. કોરંટક આદિ ઉદ્યાનોમાં જઈને દેવતાની સમક્ષ અલોચના કરી પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાનું વિધાન છે.^૧ યાદી દેવસૂરિવૃત 'ત્યાદ્વાદરત્નાકર'ના મંગલચરણ ઉપરથી જણાય છે કે આ ઉદ્યાન મરુકચ્છના ઈશાન સ્થળે આવેલું હતું.

કોરંટ અથવા કોરંટક એક વનસ્પતિવિશેષ છે અને પ્રાકૃત સાહિત્યમાં એના ઉલ્લેખો છે (જુઓ 'પાદ્મ સદ મહાવૃત્તો'). હેમચન્દ્રના 'નિર્ઘંટુશેષ'માં ગુલ્મકાંડમાં, નરહરિકૃત 'રાજનિર્ઘંટુ'માં તેમ જ અન્ય નિર્ઘંટુઓમાં તેનો 'કુરંટક' તરીકે ઉલ્લેખ છે. આ 'કોરંટક' કે 'કુરંટક'ને ગુજરાતીમાં 'કાંડાસેરિયો' કહે છે. એની જુદી જુદી ચાર જાતો છે.^૨ 'નિર્ઘંટુ આદર્શ'ના કર્તા શ્રી. ચાપાલાલ ગ. ચૈય એ વિશે તા. ૧૪-૧૨-૫૦ ના પત્રમાં મને લખે છે "આપ કોરંટક નામે ઉદ્યાનની ઘાત કરો છો એ મારે માટે નરો માહિતી છે, પરંતુ આવો ઉદ્યાન હોય તો નવાઈ જેવું ન રહેવાય. આ છોડ અને તેમાં એ એની ચારે જાતો ઉદ્યાનમાં હોય તો એનું દૃશ્ય સ્વેચ્છ રમણીય લાગે તેવું છે જ. પરંતુ આ છોડ છે. વધુ સારું પોષણ મળે તો ગુલ્મની કોરિમાં આવે, પરંતુ વૃક્ષ તો આ નથી જ—સઘન હાયાદાર વૃક્ષ તો નથી જ પરંતુ મરુચના ઈશાન સ્થળામા કોરંટક નામે ઉદ્યાન હતો એ માહિતી મને સ્પષ્ટ જ ગમી છે. ઉદ્યાનમાં ઘોસા વૃક્ષો તો હોય જ, પરંતુ આ

કમનીય છોડોળ ફોર્ડ રસિક કવિ કે ચીજાની દૃષ્ટિ રોંચી છાગે ઠે અને-પટ્ટે જ આ નામ ઉદ્યાનને આપ્યું છાગે છે.”

૧. તીર્થંકરના મહામંચક આગમન માટે પ્રવેશનુ ક્રિયાપદ ‘સમોસરણ’ અને નામ ‘સમોસરણ’ છે. એ જૈન પારિમાયિક શબ્દ છે. એની વ્યુત્પત્તિ સસ્ટત ઇમ્ + અવ + મ્ ઉપરથી છે

૧. વ્યમ, વિમાય ૩, પૃ. ૧૩૭.

૨. ‘નિષદ્ધ આદર્શ,’ ઉત્તરાર્ધ, પૃ. ૨૧૬-૨૪.

કોસુંવારણ્ય --

એક અરણ્ય, ય્યાં જરાકુમારનું-ચાળ વાગવાથી કૃષ્ણ વાસુદેવ મરણ પામ્યા હતા.

દ્વેપાયન નામે પરિનાજક જે સાંચ આદિ સુરામલ્લ યાદવકુમારોને હાથે મરણ પામી અન્નિકુમાર દેવ થયો હતો. તેણે દ્વારકાનું વહન કર્યા પછી ઘલ્લરામ અને કૃષ્ણ સુરાષ્ટ્ર દેશ છોડીને પાંડવો પાસે દક્ષિણ મથુરા તરફ જના હતા. દ્વારકાથી પૂર્વ તરફ નીકળી તેઓ હસ્તિકરૂપ નગરમાં આવ્યા, ત્યાંના રાજા અષ્ટદંતને હરાવી દક્ષિણ તરફ જતાં તેઓ કોસુંવારણ્ય (પ્રા. કોસુંવારન્ન) નામે અરણ્યમાં આવ્યા. ત્યાં કૃષ્ણને તરસ લાગતાં ઘલ્લદેવ પાણી લેવા ગયા. એ સમયે કૃષ્ણના મોટા ભાઈ જરાકુમાર, જેઓ એમને હાથે કૃષ્ણનું મરણ થશે એવી અવિધ્યવાળી નેમિનાથે ખાલી દોગને કારણે દ્વારકાનો ત્યાગ કરીને અરણ્યમાં જઈને રહ્યા હતા તે શિકારીરૂપે આવ્યા અને ઢાંચળા ઉપર એક પગ રાखીને મૂતેલા વાસુદેવને ઘૂગ ધારી તેમના પગ ઉપર મર્મસ્થાને ચાળ-મારી તેમના મૃત્યુનું કારણ બન્યા.

હસ્તિકરૂપ એ માવનગર પાસેનું હાથવ હોવા સંભવ છે. કોસુંવારણ્ય એ ઉપર્યુક્ત વર્ણન પ્રમાણે, સુરાષ્ટ્રમાંથી દક્ષિણ તરફ જતાં આવે છે, અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં આવેલા કોસંવા આસપાસનો વિસ્તાર જે સાજે પૂળ ગુજરાતનો સમૃદ્ધ અરણ્યપ્રદેશ છે તે જ એ હોઈ શકે.

મરુકચ્છથી દક્ષિણપથ જવાના માર્ગમાં 'મહ્લીગૃહ' નામથી બોઝાલાલું એક મંદિર હતું અને એમાં મન્લી-વાળથી ઘોંઘાયેલા પગવાળી કૃષ્ણ વાસુદેવની મૂર્તિ હતી, એમ 'નિશીથચૂર્ણ' નોંધે છે, તેથી આ વિધાનને સવલ્લ અનુમોદન મળે છે.^૧

ઘલી આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય મુહસ્તી એક વાર વિહાર કરતા 'કોસંબાહાર'માં આવ્યા હતા, એમ સંપ્રતિ રાજાના પૂર્વજન્મના વર્ણન-પ્રસંગમાં 'નિશીથચૂર્ણ' (ભાગ ૨, પૃ. ૪૩૭) નોંધે છે.^૨ પણ અહીં 'કોસંબાહાર' એ 'કોસંબી આહાર'—'કૌશાંબી આહાર'નો અપભ્રંશ પાઠ છે, અને ઉપર્યુક્ત ગુજરાતના કોસંબા સાથે એને સંબંધ નથી, એમ 'બૃહત્કલ્પસૂત્ર' (ક્ષેમકૌર્તિની સ્મૃતિ, ભાગ ૩, પૃ. ૧૧૭—૨૧), 'પરિશિષ્ટપર્વ' (સર્ગ ૧૧) આદિ ગ્રંથોમાંના વર્ણનની એની સાથે તુલના કરતાં જણાય છે.

૧ અને, પૃ. ૪૦—૪૧; વર, પૃ. ૬૭—૬૯. ઘલી જુઓ અદ, પૃ. ૧૫—૧૬; સ્યાસૂત્ર, પૃ. ૪૩૩. અદમાં આ સ્થાનનું નામ 'કોસંબવનકાગળ' (= કોસંબવનકાનન) અને સ્યાસૂત્રમાં 'કોસંબકાનન' આવ્યું છે.

૨ જુઓ દક્ષિતકલ્પ.

૩ જુઓ મહ્લીગૃહ.

૪ અન્નમય તે દો ત્રિ વિશ્વરતા કોસંબાહાર ગતા । નિચૂ, 'ભાગ ૨, પૃ. ૪૩૭.

કૌમુદિકા

કૃષ્ણ વાસુદેવની એક મેરી (પ્રા. કૌમુદિકા). સામુદાયિક ઉત્સવોની ઘોષણા કરવાના પ્રસંગે યગાડવાનું એ ઉત્સવવાચ હતું.^૧

પુરાણોમાં ચતુર્ભુજ વિષ્ણુના આયુધો પૈકી એક કૌમોદકી મદા છે, એ અહીં નાધવું ઓઈએ.

૧ શાષ, પૃ. ૧૦૦—૧૦૧; શાષમ, પૃ. ૧૦૧.

ક્ષેમકીર્તિ

શુદ્ધ તપાગચ્છના સ્થાપક વિજયચંદ્રસૂરિના ગ્રંથ શિષ્યો-વજ્રસેન, પદ્મચંદ્ર અને ક્ષેમકીર્તિ નામે આચાર્યો હતા. એ પૈકી ક્ષેમકીર્તિએ ‘વૃહત્ કલ્પસૂત્ર’ ઉપરની વૃત્તિ જે પૂર્વકાલીન આચાર્ય મલયગિરિએ અધૂરી મૂકી હતી તે’ સં ૧૩૩૨ (ઈ. સ. ૧૨૭૬)ના વર્ષમાં પૂર્ણ કરી, એ વૃત્તિનો પ્રથમાદર્શ નયપ્રમ આદિ સાધુઓએ લખ્યો હતો.^૧

૧ ગુપ્ત મલયગિરિ

૨ શુદ્ધ, વિભાગ ૬, પૃ ૧૪૧૦-૧૨, પ્રસસ્તિ

ક્ષેમપુરી

સુરાષ્ટ્રનું એક નગર. ત્યાંના શ્રાવક રાજા તારાચંદ્રના ડુમાર નરદેવની ધર્મકથા ‘વન્દારુવૃત્તિ’માં છે.^૧

ક્ષેમપુરીનો સ્થાનનિર્ણય ધર્મ શાસ્ત્રો નથી.

૧ ક્ષેમપુરી સુરાષ્ટ્રાત્ તારાચંદ્રસ્ય મુજગ્ન ।

પદ્મવ પદ્મનામસ્ય પ્રિયા પદ્માવતીત્યમૂત્ ॥

પ્રનાયેતાં તયો મુત્રી રૂપલાવધ્યતયુતૌ ।

તપ્રાચો નરદેવાલ્યો દેવચંદ્રો દ્વિતીયક ॥ ૧૪, ૩ ૮૬.

સ્વળહકર્ણ

ઉજ્જયિનીના રાજા પ્રહોતનો મંત્રી એક સાહસયોધી મઠ પ્રહોતના દરબારમાં આવ્યો હતો અને પોતાની સેવા બદલ એક હજાર ચોદાઓને અપાયેલ એટલા વેતનની તપે માગણી કરી હતી. સ્વંડકર્ણની સૂચનાનુસાર એના સાહસની પરીક્ષા કર્યા પછી એની માગણી મુજબ વૃત્તિ વાધી આપવામાં આવી હતી.^૧

૧ જ્યમ, વિભાગ ૩, પૃ ૧૩

સ્વપુટાચાર્ય

એક પ્રમાવક આચાર્ય. ‘આવશ્યસ્મૃત્ત’ની વૃત્તિ અને વૃત્તિમાં

प्राप्त होता। एमना वृत्तान्तनो सार आ प्रमाणे छे : स्वपुटाचार्य एक विद्यासिद्ध आचार्य हता. तेमनो एरु भाणेज तेमनो शिष्य हतो. ते सांभज्या मात्रभी विद्याओ शीखी जतो हतो. हवे, गुडशख नगरमां एरु बौद्धाचार्य जैन साधुओ वडे वादमां पराजित थया पछी काळ करीने बुद्धफर नामे व्यंतर थयो हतो, ते साधुओने उपद्रव करतो हतो. आधी स्वपुटाचार्य पोनाना भाणेज शिष्यने भरुकच्छमां बीजा साधुओ पासे राखीने गुडशखमां गया. त्यां यक्षना मन्दिरमां प्रवेशी चन्न ओट्टी सूई गया. पूजारी आव्यो, पण तेओ ऊठ्या नहि. पछी राजानी आज्ञाथी तेमना उपर अनुचरो लकडीओनो प्रहार करवा मंड्या, तो ए प्रहारो ऊचटा अंतपुरमांनी राणीओने बाग्या. आधी राजा आचार्यने करगरवा लावो. पछी आचार्य ऊठ्ठीने चान्या अने यक्ष तथा बीजी मूर्तिओने पोतानी पाठळ चालय कर्तुं, एटले ते पण चालवा मांडी, वे मोटी पापाणनी कुंडीभाने पण ए रीते पाछळ चलावी. गामना सीमाडे आवीने यक्ष अने बीजा व्यंतरोने मुक्त कर्वा, एटले तेमनी मूर्तिओ पोतपोताने स्थाने गई, परन्तु वे कुंडीओ त्यां ज रहेवा दीवी.

बीजी बाजू, आचार्यने स्वपर पडो के तेमनो शिष्य—भाणेज विद्याप्रभावथी थावकोने घेरथी स्वादिष्ठ खोराक आकाशमार्गे ऊडतां पात्रोमां मंगानीने खाव छे तथा बौद्धोमां भज्जी गयो छे. भरुकच्छना संघ तरफथी पण आचार्य उपर संदेशो आव्यो. आचार्य भरुकच्छ गया. पैलां ऊडतां पात्रोनी आगळ तेमणे एक शिल्ल गोठयो, एटले थयां पात्रोनी तेनी साथे अथडाईने मूळो थई गयो, अने शिष्य डरीने नासी गयो. पछी आचार्य बौद्धो पासे गया. बौद्धोए तेमने कर्तुं के 'भगवान बुद्धने पगे पडो.' त्वारे आचार्य बोल्या, 'आव बख्त, बुद्धोदनपुत ! मने वंदन कर !' एटले बुद्धनी मूर्ति तेमने पगे पदी. त्यां द्वार आगळ एक स्तूप हतो तेने पगे पडवा कर्तुं, एटले ते पण नमी

पड्यो पछी बुद्धना मूर्तिने ऊठवा फागु, एटले ते अर्धनत अरस्थामा रही, अने 'निर्ग्रन्थनामित' एवा नामथी प्रसिद्ध गई'

'प्रभावकचरित'ना 'पादलिप्तमूरिचरित'मा खपुटाचार्यनो वृत्ता त आप्यो छे त्या तेमने भृगुकल्हना राजा वन्मित्र-भानुमित्र तथा कालकाचार्यना समकालीन कथा छे^१ ए उल्लेखने जो भैतिहासिक वस्तुसूचक गणोए तो, कालकाचार्य विशेषो मुनि कन्याण-विजयनो समय निर्णय ध्यानमा लेता, तेओ वीरनिर्माण पछी चोथा सैकामा धयैला गणाय 'प्रभावकचरित' अनुसार, बौद्धोए भृगुकल्हना अश्वामोघ तीर्थनो कवजो लई लोपो हतो ते तार्थ खपुटाचार्य 'विलाडा पासेथी दूध मुकावचामा आवे तेम' छोडाव्यु हतु^२ 'आवश्यकमूत्र'नी चूर्णि अने वृत्तिमा बौद्धोना खपुटाचार्य करेला पराजयनो जे निर्देश छे ते अश्वामोघतीर्थ विशेषो हशे^३ वळी 'प्रभावकचरित' कहे छे के आर्य खपुटनी पाट तेमना शिष्य उपाध्याय महेन्द्र वेठा हता, अन अश्वामोघतीर्थमा तेमनी परपरा हजी पण (एटले के 'प्रभावकचरित'ना रचनाकळ, स १३३४=ई स १२७८ मा) विद्यमान छे^४

उपर्युक्त परपरागत वृत्तान्तोमाथी चम कारनु तत्त्व वाद कराए तो एटलु स्पष्ट छ के खपुटाचार्यनो विहारप्रदेश मुख्यवे लाट आसपासनो हतो, भरूचमा ए काले बौद्धो अने जैनोनी मोटो बसती हती तथा तेमनी बच्चे स्पर्धा चालती हता, एक बौद्ध स्तूप पण भरूचमा हतो, खपुटाचार्यनो एक शिष्य बौद्धो साथे मळी गयो हतो, बौद्धोए आचार्यनी गेरहाजरीमा जैनोना अश्वामोघ तीर्थनो कवजो लई लोपो हसो, पण, आचार्यने युक्तिप्रयुक्तिथी बौद्धोने दूर कार्य हला अने पराजयो पटपरपरा त्या पुन स्थापित करी हती ।

(યા ૫૫૧૨) તથા શુક્લે (માગ ૫, પૃ. ૧૪૮૦) માં 'વિચાર્તી' તરીકે રસુદાનાર્યનો સ્પલેષ છે.

૨ પ્રષ, ૫-ઓ. ૧૪૩-૪૬. જુઓ ઘલમિત્ર-ભાનુમિત્ર અને કાલકાચાર્ય.

૩ પ્રષ, ૫-ઓ. ૨૨૪.

૪ શકુનિકાવિહાર, જેના ઉપર વસ્તુપાલ-તેજપાલે સુવર્ણના પ્થગ્દંડો કાળ્યા હતા તે, અશ્વાવયોધતીર્થમાં હતી (જુઓ એ પ્રસંગના સ્મારકરૂપે રચાયેલી ચર્યસિંહસૂરિની 'વસ્તુપાલ-તેજપાલપ્રશસ્તિ'), શકુનિકાવિહારની પાછલ્લથી મદિચ્છદ વધી ગઈ છે, પણ એનું આલેખન કરતાં સિલ્પો આસુ ઉપરના તેજપાલના મંદિરમાં છે. (અશ્વાવયોધતીર્થ તથા શકુનિકાવિહારના પરપરાગત શિલ્પકૃત તથા એ સિલ્પનાં ચિત્ર માટે જુઓ મુનિ જયગત-વિજયજીકૃત 'આસુ,' પૃ. ૧૦૫-૧૫. વળી 'ત્રિપરિણામકાપુર-પ્રશસ્તિ' પર્વ ૭, તથા 'વિવિધતીર્થકલ્પ' માં 'અશ્વાવયોધરૂપ.')

૫ ટિ. ૪ માં નિર્દિષ્ટ જયસિંહસૂરિ (ઇ. સ નો હેરમો સેકો), જેઓ આ તીર્થમાં આવેલા મુનિ સુવ્રતચૈત્યના અધિષ્ઠાત્વક હતા તેઓ જપુદાધાર્યની વર્ણનામાં થયેલા હોવા જોઈએ.

સેટ

[૧] જેની આસપાસ ધૂલ્લનો પ્રાક્તર હોય એવા ગામને સેટ અથવા સેડ કહેવામાં આવે છે.

[૨] સમય જતાં 'સેટ' એ સામાન્ય નામમાંથી વિશેષ નામ વધી ગયું. સંહ્યાર્થક ટીકાપ્રત્યોમાં મળતા એક કથાનક પ્રમાણે, સેડનો ચત્તની રુદ્ર નામે બ્રાહ્મણ સેટર સેડતો હતો ત્યારે તેનો એક ચત્તદ ગલિયો ચઢી જવાથી તેણે ત્વડદને નિર્દયપણે માર માર્યો અને પરિણામે ત્વડદ મરણ પામ્યો, આથી તેની-જ્ઞાતિએ તેને પંકિ બહાર ફર્યો હતો."

-આ સેટઅથવા તેનો તદ્ભવ શબ્દ જેના નામમાં અંગમૂત હોય એવાં ગામો અનેક સ્થલે છે, જેમકે ગુજરાતનાં સેડા, સેડત્રલા, સંસેડા, ચાનસેડા,

આદિ; મહાપ્રાપ્તનાં સેડેગાવ, આદિ. આથી સ્પર્ધુક કથામાંનું 'સેટ' કયું ગામ હશે એ કહી શકાય નહિ. 'ડઝડ સેહે શામ્યો ઢોલ' એ અસ્થાનો પંક્તિમાં તથા 'ડઝડ સેડાં ફરી વસે નિર્ધનિયાં ધન હોય' એ સુમાપિતમાં 'સેટું' શબ્દ 'ગામડા'ના અર્થમાં છે. મરાઠી 'સેટ', તથા હિન્દી-પંજાબી 'સેડા' પણ આ જ અર્થમાં છે.

૧ પાશુપતકારવદ સેડ, આથી, પૃ ૨૫૮; ધૂલપ્રાસારોપેત સેટ એવ, પૃ. ૨૯૯. આ પ્રકારના બીજા ઉલ્લેખો માટે જુઓ ડશા, પૃ ૬૦૫; શાપમ, પૃ ૫૫, ૧૪૦; ચુકમા તથા ચુકમે, भाग ૨, પૃ. ૧૪૨, इत्यादि.

૨ કમુ, પૃ ૫૦૫-૮૬; કકિ, પૃ. ૧૯૯; કઠી, પૃ. ૨૨; કઠી, પૃ. ૨૩૪.

૩ સેડા માટે જુઓ પુણી માં સેટક.

સેટ આહાર

સેટઆહારનો ઉલ્લેખ વલ્મીકીનાં દાનપરોમાં અનેક વાર આવે છે.^૧ ગુજરાતના સેડા આસપાસનો એ પ્રદેશ હતો. આહાર એ એક વહીનટી એકમ છે. વઝી વલમીના લેણોમાં આહાર અથવા આહરણીનો ઉલ્લેખ પર્યાય તરીકે કર્યો જણાય છે. (જુઓ હસ્તકૃત્ત્વ ટિ. ૬) 'આવચકૃષ્ણિ' ઉત્તર ભાગ પૃ. ૧૫૨-૫૩ માં મરુકચ્છ 'આહરણી'નો નિર્દેશ છે તે આ દૃષ્ટિએ રસપ્રદ છે. મહાન મહ્તનો સહાયક ફલહી મહા મરુકચ્છ આહરણીના એક ગામનો ('મરુકચ્છાહરણીએ ગામે') હતો એમ ત્યાં કહ્યું છે. 'ઉત્તરાધ્યયન'ની શાન્તિસૂરિની (પૃ. ૧૯૨) તથા નેમિચન્દ્રની વૃત્તિ (પૃ ૭૯)માં 'મરુકચ્છાહરણીગામે' એવો પાઠ છે તે દેસીતિ અશુદ્ધિ છે.

ધાન્ય, શુન્ધનાદિ પૂર્ણ પાકવા વહે છે પ્રદેશ જે નગરને મા ઉપમોગ્ય વને તે એનો આહાર ગણાય એવો નિર્દેશ આગમસાહિત્ય:

છે. આહારનાં ઉદાહરણ તરીકે મથુરાહાર, મોઢેરકાહાર, સેટાહાર વગેરે આપેલાં છે.^૨

૧ પુષ્ટ, પૃ. ૭૧.

૨ ક્ષેત્રાહારસ્તુ યસ્મિન્ ક્ષેત્રે આહારઃ ક્રિયતે ઉપશ્યતે વ્યાખ્યાયતે (!) યદિ વા મયસ્ય ચો દેશો ધાન્યેન્ધનાદિનોપમોઽયઃ ॥ ક્ષેત્રાહારઃ, તથા —મથુરાયાઃ સમાસન્નો દેશઃ પરિભ્રોગ્યો મથુરાહારો મોઢેરકાહારઃ ક્ષેટ્ટાહાર ઇત્યાદિ, સૂક્રી, પૃ. ૩૪૩; ક્ષેટ્ટાહારો જો જસ્ય નગરસ્ય આહારો, આહાર્યત ઇત્યાહારઃ, વિસમો આહારોત્તિ હુચ્ચતિ, જહ્ય મથુરાહારો ક્ષેટ્ટાહારો, સુક્રી, પૃ. ૩૭૬. સુક્રીમાં ‘આહાર’ અને ‘વિપય’ ને પર્યાય ગણ્યા છે એ સૂચક છે.

ગજસુકુમાલ

કૃષ્ણ વાસુદેવના નાના માઈ. તેમનાં લગ્ન ઢારકાના સોમિલ નામે એક બ્રાહ્મણનો પુત્રી સાથે નક્કી થયાં હતાં, પણ ગજસુકુમાલે તીર્થંકર નેમિનાથનો ઉપદેશ સાંભળીને દીક્ષા લીધી, અને રાત્રે સ્મશાનમાં જઈ કાંયોસર્ગ ધ્યાનમાં રહ્યા. આ વાતની સોમિલ બ્રાહ્મણને સ્વર પહતાં તેને ગજસુકુમાલ ઉપર ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો અને રાત્રે સ્મશાનમાં જઈ ગજસુકુમાલના માથા ઉપર ચઢતાં છાક્રહાં મૂકીને તેણે તેમનો વધ કર્યો. એ સમયે જીવલ ધ્યાનમાં રહેલા ગજસુકુમાલને કેવલ જ્ઞાન થયું. શ્રીકૃષ્ણને આ વાતની સ્વર પહતાં તેમણે સોમિલ બ્રાહ્મણને દેહાન્ત દંડ કર્યો.^૩

૧ ઔદ પૃ. ૫-૧૪, આત્મ, પૂર્વ ભાગ, પૃ. ૩૫૫-૫૬; ભાગ, પૃ. ૩૫૬-૫૯. ગજસુકુમાલ વિશેના પ્રાચીનક સત્કેશો માટે જુઓ ચૂકમાં, ગા. ૬૧૨૬ તથા ચૂકશે, ભાગ ૬, પૃ. ૧૬૩૭, વ્યય, વિભાગ ૪, પેટા વિભાગ ૧, પૃ. ૨૮, ઇત્યાદિ.

ગજાગ્રપદ

દશાર્ણપુર પાસેના દશાર્ણકૂટ પર્વતનું આ બીજું નામ છે. એક વાર ત્યાં મહાવીર સ્વામી સમોસર્યા ત્યારે રૂદ્રે ઐરાવત ઉપર વેસીને,

મારે સમૃદ્ધિપૂર્વક ત્યાં આવીને તેમને વંદન કર્યા હતાં. એ સમયે દશાર્ણકૂટ ઉપર ઐરાવતનાં પગલાં પડવાથી તે પર્વત ગજામપદ નામથી ઓઝસાયો.^૧ આર્ય મહાગિરિ ત્રિદિશામાં જિનપ્રતિમાને વંદન કરીને ગજામપદ તીર્થનાં યાત્રા માટે ઇલકચ્છ (દશાર્ણપુર) ગયા હતા.^૨

જુઓ ઇલકચ્છ, દશાર્ણપુર

૧ લામ, પૃ. ૪૬૮.

૨ આચૂ, ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૧૫૬-૫૭.

ગંધહસ્તી

એક પ્રાચીન આચાર્ય. ‘આચારાંગ સૂત્ર’ના ‘શસ્ત્રપરિજ્ઞા’ અધ્યયન ઉપરના તેમના વિવરણનો ડબ્બેલ્સ એ સૂત્ર ઉપરની શીલાચાર્યની ટીકામાં છે.^૧ ‘તત્ત્વાર્થમૂત્ર’ના ટીકાકાર તરોકે પણ અન્યત્ર તેમનો ડબ્બેલ્સ છે.^૨ ‘જીતરૂપમાખ્ય’માં ગંધહસ્તીનો શ્રુતધર તરીકે નિર્દેશ છે.^૩ ‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’ ઉપરની શાન્તિસૂરિની વૃત્તિમાં તથા ‘આવશ્યક’ ઉપરના મલધારી હેમચન્દ્રના ટિપ્પણમાં પણ ગંધહસ્તીનો મત ટાંકેલો છે.^૪

ગંધહસ્તી કોણ એ વિશે કેટલોક મતમેદ છે. પ્રસિદ્ધ સ્તુતિકાર રશ્મી સમંતભદ્ર એ ગંધહસ્તી અને તેમણે ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ ઉપર રચેલ માખ્ય એ જ ગંધહસ્તિમહામાખ્ય એવી માન્યતા દિગંબર સંપ્રદાયમાં સામાન્ય રીતે છે, જ્યારે વૃદ્ધવાદિશિષ્ય સિદ્ધસેન દિવાકર એ ગંધહસ્તી અને ‘તત્ત્વાર્થમૂત્ર’ ઉપર તેમણે વ્યાખ્યા લખી હતી એવી માન્યતા સામાન્ય રીતે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં છે.^૫ પણ પં. સુસ્થાલજી અને પં. વેચરદાસે ‘સન્મતિતર્ક’ની તેમનો પ્રસ્તાવનામાં સપ્રમાણ ચતાવ્યું છે કે ગંધહસ્તી એ સિદ્ધસૂરિના પ્રશિષ્ય અને માસ્વામીના શિષ્ય, ‘તત્ત્વાર્થ-માખ્ય’ની વૃત્તિના કર્તા સિદ્ધસેન છે.^૬ આ વૃત્તિમાં સિદ્ધસેને અક્લંકના ‘સિદ્ધિવિનિશ્ચય’માંથી અવતરણો આપ્યાં છે, ઇટલે તેઓ ઈસવી સનના સાતમા સૈકાથી તો અર્વાંચીન છે.

- ૧ શાસ્ત્રપ્રતિષ્ઠાવિવરણમતિગદ્યમિતીવ કિલ પૂર્વ પૂજ્ય- ૧ , . . . ;
ધીમન્મહરિતમિર્ધિવિવૃષોમિ સ્તોત્રમ્ ॥ બાણી, પૃ ૭૪.
- ૨ ચદાહ સરસ્વત્યમૂલટીકાકૃદ ગન્ધહસ્તી, જપ્તશા, પૃ. ૩૦૬.
- ૩ જીકમા, પૃ. ૧૧
- ૪ હશા, પૃ ૫૧૯; બાહે, પૃ. ૧૧૧
- ૫ 'સન્મતિતર્ક', પ્રસ્તાવના, પૃ. ૫૯.
- ૬ એ જ, પૃ. ૫૯-૬૦.

ગમ્ભૂતા

ઉત્તર ગુજરાતમાં પાટણ પાસેનું ગાંધી ગામ. ત્યાં રહીને શીલાચાર્યે
'આચારાંગસૂત્ર'ની વૃત્તિ રચી હતી

જુઓ શીલાચાર્ય

૧ બાણી, પૃ ૨૮૮

ગર્દભ

ઉજ્જયિનીના યવ રાજાનો યુવરાજ. એણે પોતાનો વહેન અઢોલિ-
કાને વિષયસેવન માટે ઓંચરામાં પૂરી હતી.

કાલકાચાર્યની વહેન સરસ્વતીનું અપહરણ કરનાર ઉજ્જયિનીના
રાજા ગર્દભિલ્લનું આ સ્મરણ કરાવે છે. ગર્દભ અને ગર્દભિલ્લ એક જ
જણાય છે.

જુઓ કાલકાચાર્ય અને ગર્દભિલ્લ

૧ શુક્લે, ભાગ ૨, પૃ ૩૫૯

ગર્દભિલ્લ

ઉજ્જયિનીનો રાજા. એણે કાલકાચાર્યની વહેન સરસ્વતીનું અપ-
હરણ કર્યું હતું, તેથી કાલકાચાર્યે શકોને બોલાવી ગર્દભિલ્લનો ઉચ્છેદ
કર્યો હતો.

જુઓ કાલકાચાર્ય અને ગર્દભ

ગિરિનગર

જૂનાગઢ, ગિરિની તહેટીમાં આવેલું હોવાથી તે 'ગિરિનગર' કહેવાય છે.

ગિરિનગરમાં એક અગ્નિપૂજક વણિક દરવર્ષે એક ઘરમાં રત્નો ભરીને પછી એ ઘર સઢગાવી અગ્નિનું સંતર્પણ કરતો હતો. એક વાર તેણે ઘર સઢગાવ્યું, એ સમયે સ્વૂચ પગલ વાયો, તેથી આસુ નગર વઢી ગયું. બીજા એક નગરમાં એક વણિક આ પ્રમાણે અગ્નિનું સંતર્પણ કરવાની તૈયારી કરે છે એમ ત્યાંના રાજાએ સાંભળ્યું, એટલે ગિરિનગરની આગનો પ્રસંગ યાદ કરીને તેણે એનું સર્વસ્વ હરો લાંધું. ગિરિનગરનો ત્રણ નવ-પ્રસૂતા સ્ત્રીઓ સ્વયંત્ર ઉપર ગઈ હતો ત્યારે ચોગે તેમનું હરણ કરી ગયા હતા અને પારસકુલ-ઈરાની અસ્થાતના કિનારા ઉપર તેમને વેચી દીધી હતી એવું પણ એક કથાનક છે.^૧

'સૂત્રતાંગ'ની શીઝાચાર્યની શ્રુતિમાં સ્મૃતિમાં સ્મૃતિમાં એક હાલરડામા રડતા ધાઢકને ગિરિનગર આદિ નગરોનો રાજા કહીને છાનું રાલવાનો પ્રયાસ છે.^૨

વિશિષ્ટ પર્વતગાલો 'ગિરનાર' શબ્દ ગિરિનગર/ગિરિનભર/ગિરનાર એ ક્રમે વ્યુત્પન્ન થયેલો છે. ગુજરાતમાં 'નાર' પદાન્તવાઢાં ઘોઢાં પણ સ્થલનામો છે, જે આ સાથે સરસાવી શકાય, ઢા. ત. નગર-નભર-નાર (પેટલાદ પાસેનું), કોટિનગર-કોટિનભર-કોટિનાર, હયાદિ.^૩ 'ગિરનાર'ની આવતમાં, 'નગર' પદાન્તવાઢું નામ પર્વત માટે રૂઢ થયું એટલું જ નહિ પણ 'સ્વયંત્ર', 'રૈવતક' આદિ પર્યાયોને તેણે સ્થાનભ્રષ્ટ કરી દીધા એ વસ્તુ શબ્દોની અર્થસક્રાન્તિની દષ્ટિએ નોધ-રાત્ર છે.^૪

જુઓ સ્વયંત્ર અને રૈવતક

^૧ આવ, પૂર્વ માળ, પૃ ૭૧; જામ, પૃ. ૮૮, વિકો, પૃ. ૨૭૮; અનુદા, પૃ. ૧૮; અનુદે, પૃ ૨૭.

૨ બાવુ, ઉત્તર ભાગ ૫ ૨૮૯

૧ જુઓ કાન્યકુબ્જ થીના વેટલક ઉલ્લેખો માટે જુઓ અમુ,
૫ ૧૫૯, બાવુ, ૫. ૩૩૯, જીમ, ૫ ૫૬, કાવ્યાદિ

૪ જુઓ 'ઇતિહાસની કેડી માં પ્રન્યસ્થ થયેલો 'ગુજરાતનાં સ્થાન-
નામો' ૫ માસે લેખ

ગિરિનાર

સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલો પર્વત, જેને પ્રાચીનતર સાધનપ્રત્યોમાં 'ઉજ્જયત'
કહ્યો છે ૫ માટે 'ગિરિનાર' એવું તુલનાપ અર્વાચીન નામ 'કલ્પ-
સૂત્ર' ની 'કૌસુદી' ટીકામાં મળે છે.

જુઓ ઉજ્જયન્ત અને ગિરિનગર.

૧ તત પ્રમુખ્યત્વે વિદ્યુત્તુનરપિ ગિરિનારે સમવદત, તદા
સ્થાનેવિદીક્ષો જમાહ । કકી, ૫ ૧૬૬

હિશસ્ત્ર નગર

આ નગર છાત્રદેશમાં મરુઠ-ઝથી વહુ દૂર નહિ એવે સ્થાને આવ્યું
[શ, કેમકે સ્વપુટાચાર્ય પોતાના શિષ્યને મરુઠમાં રાખીને વૃદ્ધકર
ચતરનો ઉપદ્રવ શમાવ્યા માટે ગુહશસ્ત્રમાં ગયા હતા, અને પોતાનો
શિષ્ય શિથિલાચારી થઈને બૌદ્ધોમાં ભઝી ગયા હોવાના સમાચાર મળતાં
પાછા મરુઠમાં આવ્યા હતા

વહુ માટે જુઓ સ્વપુટાચાર્ય

૧ બાવુ, પૂર્વ ભાગ ૫ ૫૪૨, બામ, ૫ ૫૧૪

ગુર્જર

ગુજરાતનો વાસો

જુદા જુદા પ્રકારના વૈપરીત્યના ઉદાહરણ આપતા ગુર્જરો મધ્ય
દેશની માણ વીઝે અને માણવૈપરીય કહ્યું છે આવા વૈપરીયથી
હાસ્યસ્થ નિષ્પન્ન થાય છે 'કલ્પસૂત્ર' ની ટીકાઓમાં 'રાગ્યદેશ

નામ ' આપ્યાં છે તેમાં અંગ, વંગ, કલિંગ, ગોડ, ચૌડ, કર્ણાટ, લાટ, સોરાષ્ટ્ર, કાશ્મીર, સૌરાષ્ટ્ર, આમીર, ચીન, મહાચીન, વંગાલ, શ્રીમાલ, નેપાલ, જહાલ (કકોનો પાઠ સૂચવે છે કે 'ઢાહલ' જોડે), કૌશલ, માલવ, સિંહલ અને મેરુસ્થલની સાથે ગુર્જર પણ આવ્યું છે. "

૧ સ્વયોદેવમાયાણાં હાસ્યોદ્ગાદનાયં વૈપરીયેન ચા વિઢમ્ના-
નિર્પત્તેઃ તથામુપ્પન્નો હાસ્યો રસો મનઃકીર્તિ સયોગ', સ્વપુરુષાદેવોપિદાદિ-
સ્વકરણ સ્વવૈપરીય, તદનાદેર્વદ્વાદિમાવાપાદનં વયોવૈપરીય, રાજપુત્રાદેર્વણિ
પાદિયેષધારણં ચેરાવૈપરીય, ગુર્જરાદેવે મપ્યદેશાદિમાગમિધાનં પ્રાપ્તવૈપરીય,
અગ્રુદે. પૃ ૧૩૫. અર્થાન્ અહીં 'વૈપરીય' ને હાસ્યોદ્ગાદનનુ એક નિમિત્ત
કાલુ છે. એને માટેનો સમુચિત અંગ્રેજી શબ્દ Incongruency છે,
જે વર્તમાન સહિતવિવેચનમા પણ હસ્યનું એક નિમિત્ત ગણાય છે.

૨ કસુ, પૃ. ૪૫૭; કલિ, પૃ ૧૫૨. કલો (પૃ. ૧૮૧-૮૨) મા
'મોટ' નામ વધારાનું છે.

ગોપાલગિરિ

વસતિવાલ્યા પર્વતોમાં ગોપાલગિરિ, ચિત્રકૂટ આદિનો ઉન્નેસ છે. '
'પ્રવચ્ચકોશ' અનુસાર ગોપાલગિરિ કાન્યકુબ્જ દેશમાં આવેલો છે. '
પણ વિશેષ પુરાવાને અભાવે એનો ચોક્કસ સ્થાનનિર્ણય થઈ શકે
એમ નથી.

૧ મૃજ્જિતિ ઇન્દ્રાવ્યન્તે જનનિનસમૂત્તવેનેતિ મિત્રય ગોપાલગિરિ-
ચિત્રકૂટપદ્મતપઃ । મમૂઝ, શ્લોક ૭, ઉદ્દે. ૬ ઉપરની વૃત્તિ.

૨ કન્યકુબ્જદેશે ગોપાલગિરિર્દિર્ગનગરે વલ્લોર્વર્મમૃષ્ટે 'સુવશાદેવીકુશિ-
અન્મા મન્દનોઽહમ્ । 'પ્રવચ્ચકોશ', પૃ. ૨૭.

ગોવિન્દાચાર્ય

ગોવિન્દ નામે એક વૌદ્ધ મિશ્રુ હતો તેને. એક જૈન આચાર્ય
વાદમાં અરાઢ વાર પરાજિત કર્યો હતો. આથી તેણે વિચાર કર્યો કે
'જ્યાંમુઘી હું જૈન સિદ્ધાન્તનું સ્વરૂપ નહિ સમજું ત્યાંમુઘી જૈન
આચાર્યને પરાજિત કરી શકીશ નહિ.' આમ વિચારી, તેણે, પ જ

આચાર્ય પાસે દીક્ષા લીધી. ત્યાં અભ્યાસ કરતાં એને, સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું. ગુરુ પાસેથી વ્રતો લીધાં અને વધી વાત નિસ્વાલસપ્ને કરી. પછી તેણે એકેન્દ્રિય જીવની સિદ્ધિ કરતો ‘ગોવિન્દનિર્યુક્તિ’ નામે પ્રન્થ રચ્યો.

‘ગોવિન્દનિર્યુક્તિ’ ઉપલબ્ધ નથી. ‘બૃહત્કાન્ધસૂત્ર’ ના ધૃતિકાર આચાર્ય ક્ષેમકોત્તિએ શાસ્ત્ર તરીકે ‘સન્મતિતર્ક’ અને ‘તત્ત્વાર્થ’ ની સાથે ‘ગોવિન્દનિર્યુક્તિ’ નો સમુદુમાન ડાલેલ કયો છે. ‘આવશ્યક-ચુર્ણિ’ માં પણ ‘ગોવિન્દનિર્યુક્તિ’ ને દર્શનપ્રમાણક શાસ્ત્ર કહ્યું છે. ‘ગોવિન્દનિર્યુક્તિ’ ની રચના ‘આચારાંગસૂત્ર’ ના ‘શલ્યપરિજ્ઞા’ અધ્યયનના વિવરણરૂપે થઈ હોવી જોઈએ તથા ગોવિન્દાચાર્ય વિક્રમના પાંચમા સૈકામાં વિદ્યમાન હતા એમ પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યશિખરજીએ સાધાર રીતે પ્રતિ-પાદન કર્યું છે.

૧ નિષ્ક, ડૅ. ૦ ૧૧, ધાપર, પૃ. ૨૭. ધાપર માં ગોવિન્દને ‘વાચક’ કહ્યા છે.

૨ શુદ્ધો, માગ ૩, પૃ ૮૧૬; માગ ૫, પૃ. ૧૪૫૨.

૩ આત્મ, પૂર્વ માગ, પૃ ૩૫૩. ‘ગોવિન્દનિર્યુક્તિ’ માંની કેટલીક દાર્શનિક ચર્ચાના સક્ષિપ્ત નિર્દેશ માટે જુઓ એચ, પૃ ૩૧.

૪ ‘મહાવીર’ જન વિશાલય રચત મહોત્સવ પ્રન્થ, પૃ. ૧૧૧-૨૦૧.

ગોષ્ઠામાહિલ

આર્ય રક્ષિતસૂરિના મામા તેમ જ તેમના પરિવારના એક સાધુ. એમણે મયુરામાં એક અક્રિયાવાદીને વાદમાં પરાજિત કર્યો હતો. આચાર્યે ગચ્છાધિપતિ તરીકે તેમને બદલે દુર્બલ પુષ્પમિત્રનો અભિપેક્ષ કર્યો તેથી વિરુદ્ધ પડો તે સાતમા નિહનવ-સાચા ધર્મના સંઘર્ષમાં તડ પડાવનાર મિથ્યાવાદી બન્યા. ‘વીર નિર્વાણ સં. ૫૮૪=ઈ. સ. ૫૮માં દશપુરમાં આ નિહનવ ઉપજી ગયો.’ એમનો મત ‘અધેદિક’ તરીકે જાણીતો છે. ‘કર્મોનો આત્મા સાથે સ્પર્શ જ થાય છે, અને યૌ આત્મા કર્મથી બંધાતો નથી’ એમ માનનારો એ મત છે.

જુઓ રસિત આર્ય

૧ આચૂ, પૂર્વ માગ, પૃ. ૪૧૧; આમ, પૃ. ૩૯૬-૪૦૧; ઉશા, પૃ. ૧૭૨-૮૮.

૨ વિભા, મા. ૩૦૦૧.

૩ એજ, મા. ૩૦૦૧-૫૦ તપા વિકો, પૃ. ૫૨-૨૧૪; આચૂ, પૂર્વ માગ, પૃ. ૪૧૩-૧૫; આમ, પૃ. ૪૧૫-૧૮.

૪ એજ. ઘડી અશ્વિન મતના સરલ ગુજરાતી નિરૂપણ માટે જુઓ મુનિ શુરપરવિજયજીકૃત 'નિહનવવાદ', પૃ. ૧૬૫-૮૨.

ગૌરીપુત્ર

‘ગૌરીપુત્રો’ તરીકે ‘મિલાકો’ પ્રસિદ્ધ છે. એવો ટન્ડેલ ‘કન્પસૂત્ર’ના ટીકાકારો કરે છે; એટલે ‘ગૌરીપુત્ર’ તરીકે તેઓને સમાજનો કોઈ ચોક્કસ ધર્મ ઉદિષ્ટ છે. ‘કન્પસૂત્ર’ની ટીકાઓના રચયિતાઓ ચૌદમા સૈકાથી માંડી ગુજરાતમાં થયા છે. ગુજરાતમાં મધ્યકાલથી ભાટચારગો ‘દેવીપુત્ર’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તે ટિકાકારોએ નોંધેલ ‘ગૌરીપુત્રો’ માટ-ચારણો કેમ ન હોય !

૧ મિલાકા ગૌરીપુત્રકા રૂતિ પ્રસિદ્ધાઃ. કવં, પૃ. ૮૫; કવી, પૃ. ૭૨.

ચંડમધ્યોત

જુઓ મધ્યોત

ચંડરુદ્રાચાર્ય

અમને વિશેનું કથાનક નીચે પ્રમાણે છે : ટન્ડેલિનોમાં સ્નપન સ્થાનમાં એક વાર સાધુઓ સમોસયાં હતા. એક સ્વામીએ પુત્રને મિત્રો સહિત ત્યાં આવ્યાને પોતાને દીક્ષા આપવા માગની કરી. ‘આ અમરો પરિહાસ કરે છે’ એમ ધાર્યાને સાધુઓએ તેને ચંડરુદ્રાચાર્ય નામના કોપશીલ આચાર્ય પાસે મોકલ્યો. ચંડરુદ્રાચાર્યે મત્તમ મંગાવી, હોત કરી તેને દીક્ષા આપી. મિત્રો પાછા ગયા. પછી પરીક્ષામાં વિહાર કરતાં આચાર્યે શિષ્યને આગળ ચાલવા કહ્યું. માર્ગમાં

एक ठूँठा उपर आचार्य पड़ी गया; आधी क्रोध करीने तेमणे शिष्यना माथा उपर दंडनो प्रहार कयो पोतानुं माथुं फूटी जवा छनां शिष्ये सम्यक्पणे ते सहन कर्युं प्रमातमां शिष्यनुं लोहोथो खरडायेलुं मायुं जोईने आचार्यने पोताना दुर्वर्तननुं भान धयुं, अने क्षपकश्रेणि उपर आरूढ यतां तेमने केवल ज्ञान धयुं^१

कोपशील गुरुने पण विनयशील शिष्य प्रसन्न करी शके ए त्रिपथमां चंडमद्राचार्यनुं दृष्टान्त आपवामां आवे छे. आ आचार्यनुं खरुं नान रुद्र हरो, पण चंड प्रकृतिना होवाथी तेओ चंडरुद्र तरीके ओळखाया हरो—जेम अवंतिनो राजा प्रघोस्त चंडप्रघोस्त फहेवायो हतो तेम.

१ भाषू, उत्तर भाग, पृ. ७७-७८; उषू, पृ. ३१; उहा, पृ. ४९-५०; उने, पृ. ४-५; मुकभा, गा. ६१०३-४; इकसे, पृ. १६१२-१३; पाव, पृ. ५६-५७.

चित्रकूट

आ मेवाडनो चितोडगढ होवा संभव छे. चित्रकूटमां सपक्षयां फरता मुकोशल मुनिने एक वाघणे पाडी खाधा हता.^१ वसतिवाळा पर्यतोमां गोपालगिरि, चित्रकूट आदिनो उल्लेख करेलो छे.^२ आगमोना पहेला संस्कृत टीकाकार याकिनी महत्तरासूनु हरिभद्रसूरि चित्रकूटना विद्वान् ब्राह्मण हता^३

१ मस, गा. ४६६

२ गृणन्ति क्षुब्धावन्ते जानिवासभूतत्वेनेति गिरवः गोपालगिरि—चित्रकूटप्रवृत्तयः । अस्तु, वातक ७, उदै- ६ उपरनी

३ जुषो हरिभद्रसूरि.

चौलुक्य

एक क्षत्रिय जाति. कुलकथाना उदाहरण तरीके ए विशेष नीचेना

આશયનો એક છોકરો ઉદ્વૃત્ત કરવામા આવે છે—‘અહો ! ચૌલક્ય પુત્રીઓનું સાહસ જગતમા સૌથી નિરોપ છે, કેમ કે પ્રેમરહિત હોય તો પણ તેઓ પતિનું મૃત્યુ થતા અગ્નિમા પ્રવેશે છે.’^૧

૧ એવ ઉપાદિકુલોત્પન્નાનામન્યતમાયા ચત્ પ્રથસાદિ સા કુલકયા, યથા—“અહો ચૌલક્યપુત્રીણા સાહસ જગતોઽધિકમ્ । પત્યુર્મૃત્યૌ વિશન્ત્યગ્નો યા પ્રેમરહિતા અપિ ॥” સ્યામૂઝ, પૃ ૨૧૦, વલ્લી પુત્રો પ્રવ્યામ, પૃ ૧૧૯ તથા પાઠ, પૃ ૪૮

જહણ

જુઓ યવન

જયવિજય

તપાગચ્છના વિજયાનંદમૂરિના શિષ્ય વાચક વિમલહર્ષના શિષ્ય તેમણે સં ૧૬૭૭=ઈ સ ૧૬૨૧ મા ‘કલ્પસૂત્ર’ ઉપર ‘દીપિકા’ નામે ટીકા રચી હતી આ ટીકાનું સંશોધન માવવિજય-ગણિય કર્યું હતું, અને તેનો પ્રથમાદર્શ કર્તાણ પોતે પોતાના શિષ્ય વૃદ્ધિવિજયની પ્રાર્થનાથી તૈયાર રૂયો હતો^૧

૧ કદી, પ્રચરિત

જિનદત્ત

સોપારકવાસી શ્રાવજ તેની પત્નીનું નામ ઈશ્વરી હતું ચઞ્જરવામીના શિષ્ય વઞ્જસેન સોપારકમા આવ્યા ત્યારે જિનદત્ત અને ઈશ્વરી બન્નેણ પોતાના ચાર પુત્રો નામે ડ્ર, ચ ડ્ર, નિર્વૃત્તિ અને વિદ્યાધરની સાથે દીક્ષા લીધી હતી નામે ડ્ર ચ ડ્ર, નિર્વૃત્તિ અને વિદ્યાધર એ પ્રમાણે સાધુઓની ચાર શાસ્ત્રાઓ આ ચારથી પ્રવર્તી^૧

જુઓ વઞ્જસેન

૧ કદુ પૃ ૫૧૩, કલિક પૃ ૧૦૧, કદી, પૃ ૧૫૧

‘જિનદાસ

મથુગનો ગ્રાવક, એની પત્નીનું નામ સાધુદાસી હતું. તેમની પાસે કંચલ-સંચલ નામે એ ઉત્તમ વઢ્ઢો હતા. એક વાર મથુરામાં મંડીર ચંદની યાત્રા હતી ત્યારે જિનદાસનો એક મિત્ર એ વઢ્ઢોને ગાઢે જોડી લઈ ગયો, અને તેણે વઢ્ઢી ચીજાને આપ્યા. ઝારે પાછા લાવવામાં આવ્યા ત્યારે કંચલ-સંચલ ખૂબ થાકી ગયા હતા, અને થોડા સમય પછી તેઓ અનશન કરીને મરણ પામ્યા, એવી કથા અનેક ટીકા-પ્રત્યોમાં છે.

જુઓ કામ્બલ-સમ્બલ

૧ બાપૂ, પૂર્વ ભાગ, પૃ ૨૮૧; આનિ, ગા. ૪૬૧-૭૧; શ્લોકે, માધ ૫, પૃ ૧૪૮૧; કમ્બ. પૃ ૩૦૬-૭; કલ્કિ, પૃ. ૧૦૫; કંઈ, પૃ. ૧૦.

જિનદાસગણિ મહત્તર

પરંપરા પ્રમાણે, આગમો ઉપરની ‘જૂર્ણિ’ નામથી પ્રસિદ્ધ સંખ્યાબંધ પ્રાકૃત ટીકાઓના કર્તા. ‘નંદિસૂત્ર’ ઉપરની તેમની ‘જૂર્ણિ’ શક સં. ૫૯૮-૬૬ સ. ૬૭૬ માં રચાયેલી છે, ‘પટલે’ તેમનો સમય ઈસવી સનના સાતમા સૈકામાં નિશ્ચિત છે. ‘નિશીઘસૂત્ર’ ઉપરની વિરોપ નામે જૂર્ણિ પણ તેમની કૃતિ છે. ‘અનુયોગદ્વારસૂત્ર’ જૂર્ણિની પ્રતોને અંતે જિનદાસગણિનો કર્તા તરીકે નામોલ્લેખ છે. આ ઉપરાંત ‘આવશ્યક’ અને ‘ઉત્તરાધ્યયન’ની જૂર્ણિઓ પણ તેમની કૃતિઓ ગણાય છે. ‘ઉત્તરાધ્યયન’ જૂર્ણિને અંતે કર્તા પોતાનું નામ આપ્યું નથી, પણ પોતાના શુરુ તરીકે મોવાલિય મહત્તરનો નામોલ્લેખ કર્યો છે. ‘ઉત્તરાધ્યયન’ જૂર્ણિના કર્તા મોવાલિય મહત્તરના શિષ્ય જિનદાસગણિ મહત્તર છે. એમ સ્વીકારીએ તો, જૂર્ણિમાંના ઉલ્લેખ અનુસાર તેઓ વાણિજ્ય કુંડ, કોટિક ગણ અને વજ્રશાસ્ત્રના સાધુ હતા એમ માનવું પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉપર્યુક્ત ચૂર્ણિભોનુ નર્તવ્ય જિનદાસગણિ ઉપર આરોપિત કરવા માટેના પ્રમાણ અહીં જણાવ્યા છે, પણ એ સિવાયનો ચૂર્ણિયો જેમા કર્તાના નામે નથી, તે પૈકા કેટલીના તઓ સંગ્રહ કર્તા છે યના પુરાના તપાસ-ધ્વાનો જરૂર છે અહીં એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે કેટલીક ચૂર્ણિ ભોમા કર્તા તરીકે 'અય પ્રસિદ્ધ ઇન્ધ્રકારોનો ડચ્છેલ છે ટા ત સિદ્ધસેનગણિ ' જીતરૂપસૂત્ર ' ઉપર ચૂર્ણિ રચી છે (જુઓ સિદ્ધસેન ગણિ), અને 'શાદ્દપ્રતિક્રમણ સુત્ર' ઉપરની વિજયમિહસૂત્રિની ચૂર્ણિનો ડચ્છેલ રત્નસેતરસૂત્રિયે કર્યો છે (જુઓ વિજયપરિહસૂત્રિ)

પછીના સમયમા થયેલા સંસ્કૃત ટીકાકારોએ ચૂર્ણિભોનો ઉપયોગ વ્યાપક પ્રમાણમા કર્યો છે અને પ્રાકૃત કથાનકો તો યળો વાર ચૂર્ણિ-માથી જ 'શબ્દશ' ઉદ્ધૃત કર્યા છે

૧ શકરાગ પચ્છુ વ્યવસાદેષુ વ્યતિક્રાન્તેષુ અટનવતિષુ મન્યામ્યન-
ચૂર્ણિ ઇમાસા । નચ્, અતમાગ

૨ 'અન્નતિત્તે,' પ્રસ્તાવના, પૃ ૩૫-૩૬

૩ इति श्रीचैतान्यभार्याजिनदासगणिमहत्तस्पृज्वपादानामनुयोग
द्वाराणां चूर्णि ॥ अनुष, પૃ ૯૧

✓ वाणिजकुलमभूओ कोटिचयगणिओ उ वपरसादीओ ।

गोवादिदमहत्तरओ विख्याओ आसि लोगमि ॥

ससमयपरसममदिक ओवसी दितिम सुवभीरो ।

सीसगणचपरिकुडी वपद्यापरतिप्पओ आसी ॥

तेसि सीसेण इम उत्तरअयणण सुणिखट ॥

इय णणुगहस्य सीसाण मदुद्धीण ॥ उच, પૃ ૨૦૨

જિનપ્રટાચાર્ય

'વિશેષાવસ્યક માન્ય' ઉપરની કોટચાચાર્યની વૃત્તિમા જિનમટા-ચાર્યનો મત વહુમાનપૂર્વક ટાકેલો છે 'ચકિની મહત્તરાત્મનુ હરિમટ સૂત્રિ જે મચ્છમા જૈન દીક્ષા લીધી હતી તેના અધિપતિ આચાર્યનુ નામ પિનમટ હતુ' છતાં જ નહિ, હરિમટસૂત્રિયે 'આવસ્યક મૂન'નો

ટીકાને અંતે સ્પષ્ટ કહું છે કે પોતે એની રચનામાં જિનમદના અભિ-
પ્રાયને અનુસર્યા છે.^૧ આનો અર્થ એ થયો કે જિનમદાચાર્યે 'આવશ્યક
સૂત્ર' ઉપર એક ટીકા રચી હતી, જે અત્યારે સ્પષ્ટ નથી. 'વિશેષા-
વશ્યક માપ્ય' ઉપરની કોટ્યાચાર્યનો વૃત્તિમા સ્થલે સ્થલે 'મૂલ-
ટીકા' અને 'આવશ્યક મૂલટીકા'માંથી ઉદ્ધરણો આપ્યા છે^૨ તે
જિનમદાચાર્યની ટીકામાંથી હોવા જોઈએ.

૧ વિક્રો (મા ગા ૪૬૮ ઉપરની શ્લોક), પૃ ૧૮૬.

૨ પ્રથમ, ૧-૪૦ ૨, ૨૦, ૧૮૧

૩ સમાપ્ત ચેય શિષ્યહિતા નામ આવશ્યકવૃત્તિટીકા । શ્લોકઃ
સિતામ્બરાચાર્યજિનમદનિમદાનુસારિણો વિદ્યાધરકુલતિલકાચાર્યજિનવર્ત્તન-
શિષ્યધર્મતોયાકિનીમહત્તરસૂનોસ્તમાનુસાર્યહરિમદસ્ય । આહ, અત્તમાગ. ૧

૪ આશ્લોક, પૃ ૬૦૬, ૬૦૪, ૬૦૫, ૭૨૨, ૮૪૬, ૮૫૫
શ્લોકાદિ. જુઓ ૫ મળવાનદાસની પ્રસ્તાવના, પૃ, ૧-૪

જિનમદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ

'આવશ્યક સૂત્ર'ના સામાયિક અધ્યયનની શરૂઆતની નિર્યુક્તિ
ઉપર ગાથાશ્લોક 'વિશેષાવશ્યક માપ્ય' તથા બીજા અનેક પ્રૌઢ પ્રશ્નો-
રચનાર આચાર્ય, એ મહાન માધ્યમસ્થાને અનુલક્ષીને આચાર્ય મલયગિરિ
જિનમદ્રગણિને 'દુષ્યમાન્ધકારનિમગ્નજિનમચનપ્રવીણ' કહ્યા છે.^૩
જેસલમેર મંદારની એક પ્રાચીન તાલપત્રીય પ્રતને આધારે આચાર્ય
જિનમિત્રવ્રજીએ 'વિશેષાવશ્યક માપ્ય'નો રચનાકાલ શકાબ્દ ૫૨૧=ઈ.
સ ૬૦૯ હોવાનું નિશ્ચિતપણે પુરવાર કર્યું છે.^૪

જિનમદ્રગણિએ પોતે 'વિશેષાવશ્યક માપ્ય' ઉપર એક ટીકા
રચી હતી. એ અત્યારે સ્પષ્ટ નથી, પણ કોટ્યાચાર્યે તથા મલયારી
દેવચંદ્રે^૫ પોતાનાં સ્વરણોમાં એનો નિર્દેશ કર્યો છે. પત્રોના સમયમાં
થયેલા આગમસાહિત્યના અનેક ટીકાકારોએ જિનમદ્રગણિના અભિપ્રાયો

ટાંક્યા છે અથવા, તેમની રચનાઓમાંથી માનપૂર્વક. અવતરણો આપ્યાં છે.”

હરિમદ્, હેમચન્દ્ર અને અમરદેવની જેમ જિનમદ્ નામ પણ જૈન સાધુઓમાં વ્યાપક પ્રચાર પામ્યું હતું, અને જિનમદ્-નામધારી અનેક પ્રત્યક્ષકારો આપણે જોઈએ છીએ.”

૧ આદિ ચ કુળમાન્ધકારનિમગ્નજિનવક્ષનપ્રદીપો જિનમદ્ગણિ-ક્ષમાશ્રમણ : ■ x x નમ, પૃ. ૮૭.

૨ ‘ભારતીય વિદ્યા’, ભાગ ૩, વિંધી સ્મૃતિ અથવા ‘ધીજિનમદ્-ગણિ ક્ષમાશ્રમણનો સુનિશ્ચિત સમય’ એ લેખ.

૩ ક્ષમાશ્રમણદીકાર્યા, „ત્રિવિદ્ય...વિકો,“ પૃ ૨૬૫; ક્ષમાશ્રમણ દીકાર્ડપીઠ, ૧ જ, પૃ ૩૭૩ નહીં પુગ્યાસ્ત્ર વ્યાચક્ષતે (પૃ. ૮૫૯) એ પ્રમાણે જિનમદ્નો મોષમ.ડાલેખ પણ છે.

૪ હુઓ વિવો ની ૫. મગવાનદાસની પ્રસ્તાવના.

૫ ઉદાહરણ તરીકે-મસૂમ, ભાગ, ૧, પૃ ૧૨૯; નહા, પૃ ૫૨; શુક્લે, ભાગ ૧, પૃ. ૨૫૬; ભાગ ૨, પૃ ૪૦૦; શ્રીકૃષ્ણ, પૃ. ૧, ૩૦, ૬૭, પૃ ૧૧૫; ધાર, પૃ ૧, ૨૮, इत्यादि

૬ જૈસાદ, પૃ. ૮૪૬.

દિમ્બરેલક

મહિરાવણનાં પૂર આવે ત્યારે દિમ્બરેલક પ્રદેશમાં ધાન્ય વચાવ છે, એવો ઉલ્લેખ છે.”

દિમ્બરેલક કોંઠાનાં અથવા આસપાસના પ્રદેશમાં, ધાન્યું હરો, કેમ કે ‘પુરાતન પ્રવચનસંગ્રહ’માં કોંઠાના રાજા મન્નિકાર્જુનને ‘મહિરાવણાધિપતિ’ કહ્યો છે.”

૧ ધવન્નિવતિપૂર્વકે, યથા ક્ષમાશ્રમણ પૂરાદ્વરિચ્છમાનામાં તત્પૂર-પાનીયમાવિતામાં દોષગ્રસ્તો ધાન્યાનિ પ્રકીર્ત્તે, યથા દિમ્બરેલકે મહિરાવણ-પૂરે ધાન્યાનિ, વૃષ્ણિ !, શુક્લા, મા. ૧, ૧૨૩૯ ના વિવરણમાં શુક્લે, માગ ૧, પૃ. ૨૮૩-૬૪.

તગરા.]

૨ અન્યદા કુટુંબે જાલપતને શ્રુત્વા મહિરાવળાચિપતિ મહિરાજીને
પ્રતિ દૂત પ્રાહિણોત્ । 'પુરાતનપ્રવચ્ચસમ્મદ,' પૃ ૩૯

દંડણકુમાર

કૃષ્ણ વાસુદેવનો દંડણા નામે રાજીથી થયેલો પુત્ર. એને વિશે
આ પ્રમાણે કથાત્મક મઠે, છે: તેણે તીર્થંકર નેમિનાથનો ઉપદેશ,
સાંભળીને, દોશા સીધી હતી, પણ પૂર્વકર્મના-ઉદ્વેગને કારણે એમને
આહાર પ્રાપ્ત થતો નહોતો. આથી પોતાની સ્થિતિથી આહાર મળે તો,
જ સ્વીકારવો એવો અભિપ્રાય તેમણે સીધો હતો. હવે, એક વાર દંડણ
મુનિ દ્વારકામાં ગોચરી માટે નીકળ્યા ત્યારે માર્ગમાં કૃષ્ણે તેમને વંદન
કર્યું, આથી 'આ કોઈ પ્રભાવશાળી મુનિ છે' એમ ધારીને એક ગૃહસ્થે
તેમને લાડુ ઘહોરાખ્યા. પછી દંડણ મુનિએ નેમિનાથ પાસે જઈને પોતાની
સ્થિતિથી લાડુ મળ્યાની વાત કરી, ત્યારે નેમિનાથે કહ્યું કે 'એ આહાર
તો વાસુદેવની સ્થિતિનો છે.' આથી કયા પૂર્વકર્મને કારણે પોતાને
આહારપ્રાપ્તિ થતી નથી એ વિશે દંડણ મુનિએ નેમિનાથને પ્રશ્ન કરતાં,
તીર્થંકરે તેમનો પૂર્વભવ કહ્યો અને અનેક સંસ્કૃતો અને વલ્લભોને તેમણે
આહારનો અંતરાય પાડ્યો હતો એ વાત કરી. આ સાંભળી દંડણમુનિએ
લાડુને પરઠવી દીધા અને પદ્યાત્મકની માયના માયતાં તેમને કેયલ-
જ્ઞાન થયું.

૧ ઉગ્રા, પૃ. ૧૧૮-૧૨.

તગરા

'અનુયોગદ્વાર સૂત્ર'માં: 'સમીપત્યામત્તનાં ઉદાહરણ આપતાં
કહ્યું છે કે ગિતિ પાસેનું નગર તે ગિરિનગર, વિદિશાની પાસેનું નગર તે
વૈદિશનગર (વિદિશા), વેળા પાસેનું નગર તે વેળાતટ અને તગરા
પાસેનું નગર તે તગરાતટ.' આમ તગરાતટ નગર તગરા-નદીને કિનારે
આવેલું હતું. ટીકાઓમાં એનો સંક્ષેપ કર્યામાત્ર 'તગરા' તરીકે
ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. રાજ આચાર્ય વિહાર-દ્વરતા તગરામાં

આઝ્યા હતા અને તેમના શિષ્યો ઉન્નયિનીધી તગરામા તેમની પાસે આત્રી પહાંચ્યા હતા^૧ અરહમિત્ર નામે વીજા એક ધ્વચાર્ય પણ તગરામા રહેતા હતા^૨ એક તગરાવાસી આચાર્ય પાસે સોઢ શિષ્યો હતા, જેમાના આઠ વ્યવહારી (વ્યવહારક્રિયા-પ્રવર્તક) અને આઠ અવ્યવહારી હતા એ આઠ વ્યવહારી શિષ્યોના નામ પુષ્યમિત્ર, વીર, શિવ-કોટ્ટક, આર્ષાસ, અર્હતક, ચર્માન્વગ, સ્કન્દિલ અને ગોપેન્દ્રદત્ત એ પ્રમાણે હતા^૩

તગરા નગર જામીર દેશમા આવેલું હતું વિ સ ૧૮૧=ઈ સ ૧૩૩ મા નદવાળામાં રત્નાયેલા, દિગર આચાર્ય હરિપેળદત્ત 'બૃહત્ કથાકોશ'મા 'તરા' (તગરા-તથરા-તદરા-તેરા) નગરને 'આમો-રાણ્ય મહાદેશ'મા મતાવેલું છે^૪ દિગર કવિ કનકામરે જગિયારમા શતકમાં રચેલા અપભ્રંશ કાવ્ય 'કરકડચરિત' (૪-૫)મા તેરાપુરનું તમ ત્યાનાં મુક્કામદિરનું વર્ણન છે, તથા એ જ કાવ્ય જૈન ધાર્મિક દષ્ટિ તેરાપુરનો કેટલોક ઇતિહાસ પણ આપે છે

હૈદરાબાદ રાજ્યના ઉસ્માનાગાદ જિલ્લામા તીર્ણા નદીના કિનારે આવેલું તેરા નામનું ગામડું વ્યા બૈતિહાસિક તગરા નગરીનો અવશેષ છે એમ માનવામા આવે છે અત્યારે પણ ત્યાં પ્રાચીન જૈન મુદ્રાઓના અવશેષ વિદ્યમાન છે^૫

જુઓ આમીર

૧ છે કિં ૥ સમાવનામે ૪ ૨ ગિરિસમીવે જયર ગિરિણયદ વિદિષાસમીવે જયર બેદિસ જયર બેન્નાણ સમીવે જયર બેન્નાયડ તગરાણ સમીવે જયર તગરાયડ, છે ત સમાવનામે ૧ બનુ, પૃ ૧૪૧

૨ ૨ ડશા, પૃ ૨૦૦ ,

૩ ડનિ, ષ ૧૨, ડશા, પૃ ૧૦

૪ ઇયમ, વિમાગ ૪, પટા વિમાગ ૨, પૃ ૬૮-૭૦

૫ આમીરાહ્યમહાદેશે તેરાહ્યનગર પરમ્ ।

તદા નીલમહાનીલૌ પ્રયાતૌ વિજિગીપયા ॥

‘પૂહત્-કલાકાશ,’ ૫૬. ૫૨

૬ ‘કરપદ્ધચરિત્ર,’ પ્રતાપના, પૃ. ૪૧-૪૮.

તરફરતી કથા

પારલિપ્તાચાર્યકૃત એક ધર્મકથા.

જુઓ પાદલિપ્તાચાર્ય

તામ્રલિપ્તિ

તામ્રલિપિને ‘દ્રોણમુખ’ કહેવામાં આવ્યું છે. જલ અને સ્થૂળ એમ બન્ને માગોંએ જ્યાં જઈ શકાય તે દ્રોણમુખ. એના ઉદાહરણ તરીકે મરુફચ્છ અને તામ્રલિપિનાં નામ આપવામાં આવે છે. ‘સિન્ધુ, તામ્રલિપિ આદિ પ્રદેશોમાં મચ્છર પુષ્કળ હોય છે એવો સ્ત્રોત્ર ‘સૂત્ર-જ્ઞતાંગ સૂત્ર’ની વૃણિમાં છે.”

તામ્રલિપિને સાધારણ રીતે બંગાળનું તામ્રલુક ગણવાનો મત પુરાનિદોમાં છે, પણ ગુજરાતના સ્તંભતીર્થ-સ્તંભાતને પણ પ્રાચીન કાલથી તામ્રલિપિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે એના મજબૂત પુરાવા છે, અને જૈન આગમપ્રન્થો ઉપરની ટીકાવૃણિઓ ગુર્જર દેશમાં રચાયેલી હોઈ એમાં બંગાળના તામ્રલિપિ કરતાં ગુજરાતના જ મોટા વેપારી મથક તામ્રલિપિ (સ્તંભાત)નો દ્રોણમુખ તરીકે નિર્દેશ હોય એમ માનવું ઘણે સમુક્તિરૂ છે.

પ્રમાચન્દ્રસૂરિના ‘પ્રભાવકચરિત’ (ઈ. સ. ૧૨૭૮)ના ‘દેમા-ચાર્યચરિત’ (શ્લો. ૩૨-૪૧) માં ‘સ્તંભતીર્થ’ અને ‘તામ્રલિપિ’ એ બન્ને નામો પર્યાયો તરીકે વાપરેલાં છે એ વસ્તુ પણ અહીં નોંધવી જોઈએ.

જુઓ સિન્ધુ

૧ દોઈ ગમ્મતિ જલેય વિ થલેય વિ દોણમુદં અદ્દા મધ્યચ્છ .
તામ્રલિપી એવાદિ, બાસુધ, પૃ. ૨૮૨.

द्रोणो-नावो मुखमस्येति द्रोणमुख-जलस्थलेनिर्गम-प्रवेशं यथा
भृशकच्छं ताम्रलिप्तिर्वा, १८५, पृ. ६६५.

१ द्रोणमुरा जलस्थलेनिर्गमप्रवेश, यथा भृशकच्छं ताम्रलिप्तिर्वा, भागी,
पृ. २५८. बळी जुओ प्रम, १८५८.

जुओ भृशकच्छ.

२ सूचू. पृ. १०१

३ ज्योति, पृ. २०३.

४ 'खभातनो इतिहास,' पृ. १८-१९; तथा पुगुमां क्तम्भतीर्थ.

तुम्बवनग्राम

अवन्ति जनपदमां तुम्बवनग्राममां धनगिरि-क्षेत्रे सुनंदा ए
दंपतीना, पुत्र तरीके वज्रत्यामी जन्म्या-हता.^१

१ जुओ-वज्र-आर्य

१ आचू, पूर्व भाग, पृ. ३९०; आम, १८७.

तोसलिपुत्राचार्य

“तोसलिपुत्राचार्य दक्षपुरमां आढ्या स्यारे तेमनो पांसे आर्यः रक्षिते
दीक्षा लीधी हती. रक्षित विद्वानः होई राजाना प्रीतिपात्र-हता; तेथी
राजा कदाच दीक्षा-नहि लेवा दे एम-घारीने आचार्य तेमने लईने
अ-यत्र-चा-या गया हता. जैन अनुश्रुति प्रमाणे आ पहेळी शिष्यचौरी
(‘पदमा सेहनिष्केदिआ’) हती.^१

१ आम, पृ. ३९४-९५; उगे, पृ. २४; ककि पृ. १०२-०३; इत्यादि.

थावच्चापुत्र

एने विशेषी कथा आ प्रमाणे छे: द्वारका नगरनी सपृद्ध-सार्थ-
वाही-थावच्चानो म. पुत्र-हतो युवावस्थामा आवतां-इम्यकुळनी वगोस
कन्याओ साये तेनुं लग्न थयुं हतुं. एक बार अरिष्टनेमि तीर्थकर
द्वारकामां सुरप्रिय उद्यानमां-समोमर्या हता. कृष्ण चामुदेव प्रजाजनो
साये तेमने वंदन करवा माटे आया. तेमनो उपदेश-सांमज्जनि

થાવન્નાપુત્રને પ્રવચ્ચા લેવાની ઇચ્છા થઈ. માતાએ તથા વાસુદેવે ઘણું સમજાવ્યા છતાં ધ્યારે એનો નિશ્ચય ચઢાયમાન થયો નહિ ત્યારે વાસુદેવે ઘોષણા કરાવી કે ‘જેઓ મૃત્યુભયનો નાશ કરવા ઇચ્છતા હોય છતાં સંવંધીઓના યોગક્ષેમની ચિન્તાથી તેમ કરી શકતા ન હોય તેઓ થાવન્નાપુત્રની સાથે દીક્ષા લે; એમના સંવંધીઓનો નિર્વાહ હું કરીશ.’ આથી કેટલાક વિચારક યુવાનોએ થાવન્નાપુત્રની સાથે દીક્ષા લીધી. પછી થાવન્નાપુત્રે તીર્થકરના સ્થતિરો પાસે ચૌદ પૂર્ણાંનું અપ્યયન કર્યું. પોતાના અંતેવાસી વધા યુવાનોને તીર્થકરે થાવન્નાપુત્રને એમના શિષ્ય તરીકે સોંપી દીધા. પછી વિહાર કરતાં થાવન્નાપુત્રે શૈલકપુરના શૈલક રાજાને ઉપદેશ આપ્યો અને ૫૦૦ મંત્રીઓ સહિત તેને શ્રમણો પાસક બનાવ્યો. સૌમંથિકા નગરીનો નગરશેઠ સુદર્શન શુક નામે પરિવાજકના ઉપદેશથી તેના શૌચમૂલક પ્રવચનમાં માનતો હતો તેને પણ થાવન્નાપુત્રે શ્રમણોપાસક બનાવ્યો, ષટ્કું જ નદિ, સુદર્શનનો શુરુ શુક પણ થાવન્નાપુત્રની વાણી સાંભળી પોતાના હજાર તાપસો સહિત તેમનો શિષ્ય થયો. છેલ્લે થાવન્નાપુત્ર પોતાના પરિવાર સહિત પુંડરીક (કાણ્વજય) પર્વત ઉપર ગયા અને અતશન કરીને સિદ્ધ, બુદ્ધ અને સુક્ત થયા.’

૧ શાષ, શ્રુ. ૧, અધ્ય ૫ (શૈલકશાલ)

વળકારણ્ય

જુઓ કુસ્મકારકટ

દશપુર

• માઝવામાં આવેલું મંદસોર.’

દશપુરનો સ્થાપના કેવી રીતે થઈ એનો પરંપરાગત ઇતિહાસ આમ આવવામાં આવે છે: ચીતમય નગરના રાજા હ્રદાયન પાસે જીવંતસ્થામી મહાવીરની મોક્ષોર્ષ્વંદનની મુન્દર કાષ્ઠપ્રતિમા હતી તે ડજયિનીનો

राजा प्रद्योत उठात्री गयो हतो. ते पाछी मेळववा माटे उदायने दश राजाओने साथे लई प्रद्योत उपर आक्रमण कर्यु. प्रतिमा तो एने स्थानेथी ऊखडी नहि, पण प्रद्योतने केद पकडीने उदायन पाछो वळयो. वर्षाकळुने कारणे मार्गमां तेओ पडाव नाखोने रखा. कोई शक्य आक्रमणनो प्रतिकार थई शके ए माटे दश राजाओए छावणीनी आसपास घूलनो प्राकार बांध्यो. वर्षाकाळ पुरो थया पछी उदायन त्यांथी गयो, पण एना सैन्य साथे जे घणिऊवर्ग आन्यो हतो ते त्यां ज वर्यो. दश राजाओए प्राकार बांध्यो होराने कारणे नगरनुं नाम दशपुर पड्यु.^१

आर्य रक्षितसूरि दशपुरना पुगेहित सोमदेवना पुत्र हना. दीक्षा पहेलां ग्राहण शाखोनो विशेष अभ्यास करवा माटे तेओ दशपुरथी पाटलिपुत्र गया हता अने दीक्षा छौधा पछी पूर्वोनो अभ्यास करवा माटे आर्य वज्र पासे उज्जयिनी गया हता.^२ सातमो निहन्न गोष्टा-माहिल दशपुरमां धयो हतो^३

१ ज्योति, पृ. ५४.

२ आचू, पूर्व भाग, पृ. ३९७-४०१; आन, पृ. ३९२-९४; निभा, गा. ३१७३; निचू, भाग २, पृ. ६४६; उने, पृ. २३; इत्यादि.

३ जुओ उपर्युक्त आचू, आन

४ स्पामू, पृ. ४१०. जुओ गोष्ठामाहिल. वळी दशपुर गिरीना प्रदीपे उक्तेओ माटे जुओ करी, पृ. २३४; ककि पृ. १७२-७३, १९९; करी, पृ. २३; कसू, पृ. ५८७-८८.

दशार्णपुर

दशार्णपुर एलकच्छपुर तरीके पण ओळखातुं हतुं, तथा गजाम-पद तीर्थे एनी पासेना दशार्णकूट पर्वत उपर हतुं. दशार्णपुरमां दशार्णमठ राजा राव करतो हतो.^१

जुओ एलकच्छपुर, गजाग्रपद

૧ ઇત્ય, પૂર્વ મામ, પૃ. ૪૭૧; આમ, પૃ. ૪૬૮.

દશાદ્

અંધકૃષ્ણિના દશ પુત્રો, જેમાં નેમિનાથના પિતા સમુદ્રવિજય સૌથી મોટા હતા તેઓ દશાદ્ અથવા દસાર રાજાઓ તરોકે જાણીતા છે. ૧ દશાદ્નો પૈકી સૌથી નાના વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણ વાસુદેવ હતા. એમનાં નામ—સમુદ્રવિજય, અક્ષોમ, સ્તિમિત, સાગર, હિમવાન, અનલ, ધરણ, પૂરણ, અભિચંદ્ર, વસુદેવ. ૨ કુન્તી અને ગાંધી એ દશાદ્નો બહેનો હતી.

૧ દર્શન, પૃ. ૪૧.

૨ અંદ, વર્ગ ૧-૨.

દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ

દૂષ્યગણિના શિષ્ય. ૧ પરંપરાનુસાર તેઓ 'નંદિમૂત્ર'ના કર્તા છે. યોરનિયોન સ. ૯૮૦=ઈ. સ. ૪૫૪ (વિ. સં. ૫૧૦) અથવા ૯૯૩=ઈ. સ. ૪૬૭ (વિ. સં. ૫૨૩)માં તેમની અધ્યક્ષતા નીચે વલ્લભીમાં એક પરિપદ મળી હતી અને તેમાં જૈન શ્રુતની છેવટની સંકલ્પના કરવામાં આગે હતી. એમાં આર્ય સ્કન્દિલે તૈયાર કરેલી જૈન શ્રુતની માથુરી વાચના દેવર્ધિગણિનું મુદ્દય વાચના તરોકે સર્વ-સંમતિથી ચાલુ રાખી હતી, અને આર્ય નાગાર્જુનની વલ્લભી વાચનાના મુખ્ય પાઠમેદો 'વાયનંતરે' અથવા એવા અર્થની નોંધ સાથે સ્વીકાર્યા હતા. વલ્લભી વાચનાના વિશેષ મેદો ટીકાકારોએ 'નાગાર્જુનીયાસ્તુ પટન્તિ' એવા ટિપ્પણ સાથે ટાંચ્યા છે, એટલે અધ્યયન-અધ્યાપનમાં વલ્લભી વાચનાનું મહત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવતું હતું એ નિશ્ચિત છે. ૨ દેવર્ધિગણિનું જૈન શ્રુતની એક નવી વાચના તૈયાર કરી એમ ન કહેવાય, પણ તેમણે એક પૂર્વકાલીન વાચનાને સર્વમાન્ય વાચનાનું તેમ જ ગોંઝી વાચનાના મુદ્દય પાઠમેદો સાચવી રાખવાનું મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું. વલ્લો

तमाम उपलब्ध आगमग्रन्थोने तेमना नेतृत्व नीचे एक चोक्रम पढनि अनुसार एक साथे लिपिवद्ध करवामां आग्या ए पण जैन इतिहासमां एक घणा महत्वनो बनाव गणाय.

‘ नंदिसूत्र ’ना प्रारंभमां देवर्षिगणिनी गुरुपरंपरा आपणामां आरी छे. ए प्रमाणे तेओ महावीरधी चरीसमा युगप्रधान आचार्य छे. ए पद्यावलि नीचे प्रमाणे छे : महावीर पछी आर्य सुधर्मा, जंजुस्वामी, प्रभवस्वामी, शय्यंभव, यशोभद्र, संभूतिविजय, भद्रबाहु, स्थूलभद्र, महागिरि, सुहस्ती, बलिस्सह, स्वाति, श्यामार्य, शांढिन्य, समुद्र, मंगू, आर्य धर्म, भद्रगुप्त, वज्र, रक्षित, नंदिल, नागहन्ती, रघुत्तिनक्षत्र, ममद्वीपक सिंह, स्कन्दिलाचार्य, हिमवंत, नागार्जुन, गोविन्द, मृतदिन्न, लोहित्य, दूम्यगणि, देवर्षिगणि.^१ ‘ कम्पसूत्र ’ अंतर्गत स्थविरावली अनुसार देवर्षिगणि महावीरधी ३२मा नहि, पण ३४मा पुरुष हता.^२ त्यां देवर्षिगणिनी गुरुपरंपरा नीचे मुख्य आपेली छे—महावीर पछी सुधर्मा, जंजु, प्रभर, शय्यंभव, यशोभद्र, संभूतिविजय—भद्रबाहु, स्थूलभद्र, सुहस्ती, सुरिधत—सुप्रनिबुद्ध, इन्द्रदिन्न, दिन्न, सिंहगिरि, वज्र, रथ, पुष्यगिरि, कर्णुमित्र, घनगिरि, शिवभूति, भद्र, नक्षत्र, रक्ष, नाग, जेहिल, विष्णु, कालक, संपलित—भद्र, वृद्ध, संधर्षान्धित, हस्ती, धर्म, सिंह, धर्म, शांढिन्य, देवर्षि.

जुओ नागार्जुन, महि आचार्य, मथुरा, बलभी

१ नम, पृ. ६५.

२ कठ, पृ. ११८-१९; ककि, पृ. १२९-३२; कसू, ३७५-७८; कठो, पृ. १५६; कही, पृ. ११३-१५; इत्यादि.

३ नैसू, स्थविरावली, भा. १-४१.

४ विविध पद्यावलीओमा प्राप्त देवर्षिगणिनी गुरुपरंपरानी तुलनामक चर्चा माटे जुओ मुनि—कल्याणविजयजीकृत ‘ वीरनिर्वाण सवत् ओर

‘જેન કાલગણના,’ પૃ. ૧૧૧ થી આગળ.

દેવિલામુત

રઝવિનીનો રાજા. એની કથા આ પ્રમાણે છે: પોતાના કેશમાં પલ્લિયા જોઈને તેણે રાગીની સાથે તાપસ તરીકે દીક્ષા લીધી હતી. રાણી એ સમયે સગર્ભા હતી. યથાસમયે તેણે પુત્રીને જન્મ આપ્યો, પણ પ્રમૂતિ-કાળે તે મરણ પામી. પુત્રીને વીજી તાપસીઓએ ડહેરી. પછી સમય જતાં યુગ્મસ્થામાં આવેલી પુત્રીને જોઈને દેવિલામુત મોહિત થયો અને તેને આશ્લેષ કરવા જતાં ભોંય ઉપર પડી ગયો. પોતાના દુર્ધર્તનનું ફળ અહીં જ પ્રાપ્ત થયું છે, એમ સમજીને તેણે પુત્રી સાધ્વીએને આપી અને પોને વિરક્ત થઈને સિદ્ધિમાં ગયો.^૧

૧ આચૂ, ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૨૦૨-૩.

દેવેન્દ્રસૂરિ

તપાગચ્છના સ્થાપક જગન્નંદ્રસૂરિના શિષ્ય અને પદધર. તેમણે ‘શાસ્ત્રપ્રતિષ્ઠાન સૂત્ર’ ઉપર ધૃત્તિ લખી છે, જે ‘વૈદારુટ્તિ’ નામે પ્રસિદ્ધ છે.^૨

દેવેન્દ્રસૂરિ મંત્રી વસ્તુપાલના સમકાલીન હોઈ ર્. સ. ના તેરમા શતકમાં વિષયમાન હતા. સંભાતમાં તેમનું વ્યાસ્યાન સાંભળનાર શ્રોતાઓમાં વસ્તુપાલ પણ એક હતો. દેવેન્દ્રસૂરિ, પ્રાચીન કર્મગ્રન્થોનો સ્ફાર કરીને ‘કર્મવિપાક,’ ‘કર્મસ્તર,’ ‘વૈષ્ણવામિત્વ,’ ‘પદ્ધતિ’ અને ‘શતક્ર’ નામે ગમ્ય કર્મગ્રન્થો તથા તે ઉપરની સ્વોપજ ટીકાઓ રચી, આ સિવાય પણ વીજા કેટલાક ગ્રન્થો તેમણે રચેલા છે, જે પૈકી પ્રાકૃત ‘સુદર્શનાચરિત્ર’ના સહકર્તા તેમના ગુરુમાર્દિ વિજયેન્દ્રસૂરિ હતા. દેવેન્દ્રસૂરિનું અગસાન સં. ૧૩૨૭=ઈ. સ. ૧૨૭૧માં થયું હતું.^૩

૧ ધટ, પૃ. ૧૬.

૨ જૈસાદ, પૃ. ૪૦૭-૮.

દ્રોણાચાર્ય

‘ઓપનિર્યુક્તિ’ના ટીકાકાર. નવાંગીરૂત્તિકાર. અમયદેવમૂરિ-
 શ્વત ધૃતિઓનું સંશોધન દ્રોણાચાર્ય જેમાં મુદ્ય હતા એવી એક
 પટિતપરિપદે ‘કર્યુ હતું.’ દ્રોણાચાર્ય પૂર્વાગ્રનમા ધાત્રિય હતા તથા
 અગદિલપાટના ચૌદ્રમ્મ રાજા ભીમદેવ પહેલાના મામા હતા.^૧
 તેમનો સમય વિક્રમના ૧૨મા શતકના પૂર્વાર્ધમાં અર્થાત્ ૬. સ. ના
 ૧૧મા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં નિધિત છે. એમનું મુદ્ય પ્રવૃત્તિક્ષેત્ર
 અણહિત્રગાઢ હતું.^૨

૧ જુઓ અમયદેવસૂરિ.

૨ પ્રતાપાક્ષન્તરાત્રન્યચક્રક્રેધરોવમ્ ।

ધીમીમભૂતિન્ત્રામવદ્ દુ શામનાર્દનઃ ॥

શામશિક્ષાગુરોર્દ્રોણાચાર્ય- સત્યાસતયતઃ ।

અસ્તિ હાશ્રિત્યોત્પન્નો નરેન્દ્રસ્વાસ્ય માતુલ ॥

પ્રષ, ૧૮-શ્લો. ૫-૬.

૩ જુઓ અણહિલપાટક.

દ્વારકા-દ્વારવતી

દ્વારકાના સ્થાન વિશે સાગર ચર્ચા માટે જુઓ પુગુ માં દ્વારકા.

સાહોપચોસ આર્ય દેશો પૈકી મુરપટની રાવધાની તરીકે દ્વારવતીનો
 ઉલ્લેખ છે.^૧ આ નગરને નવ યોજન પહોળું અને ચાર યોજન લાંબું
 વર્ણવવામાં આવેલું છે.^૨ એની આસપાસ પથ્થરનો પ્રકાર હતો^૩ ।
 દર્શાવતો ઉલ્લેખ વસ્તુસ્થિતિનો સૂચક છે, જો કે અન્યથા એને મુવર્ણન
 પ્રાકાસવાઝી વર્ણવે છે.^૪ એનાથી રૂંદાનમાં રૈવતક નામે પર્વત હતો
 એમાં નંદનવન,^૫ નામે સ્થાન હતું અને ત્યાં મુરપ્રિય યશ્વંત્
 આયતન હતું.^૬

જુદે જુદે પ્રસંગે અંધકૃત્વિગ્નિ, કૃષ્ણ વામુદેવ તથા બલદેવને
 દ્વારકાના રાજા તરીકે વર્ણવેલા છે.^૭ વઝી દ્વારકાના વિસ્થાપ

નિરાસીઓમાં સમુદ્રવિજય પ્રમુખ દશ દશારો, ચન્દ્રદેવ પ્રમુખ પાંચ મહારીઓ, ડાંગેસેન પ્રમુખ સોઠ હજાર રાજાઓ, પ્રહુન્ન પ્રમુખ સાઢાથળ ફરોડ કુમારો, માંવ પ્રમુખ સાઠ હજાર હુર્દાંત પુરુષો, વીરસેન પ્રમુખ ઇકરોસ હજાર વીર પુરુષો, રક્ષિમળી પ્રમુખ સોઠ હજાર દેવોઓ, બનેંગસેના પ્રમુખ અનેક ગણિકાઓ તથા ઘીજા અનેક સાર્થકારો આરિ હતા. આ ઉપરથી યાદવોની રાજવશતિ વચ્ચી, લિન્દથી આદની જેમ ગણસત્તાક હતી અને તેમાં અનેક યાદવ-વિશેષો રાજા નામ ધારણ કરી શક્તા હતા એમ અનુમાન થાય છે.”

પ્રતિયાનુદેવ જરાસંધના મયથી યાદવોનો સમૂહ મધુરાથી દારકા બાન્ધો હતો.” દારકાના નાશ માટે આગમસાહિયમાં નીચે પ્રમાણે કથા આપવામાં આવે છે. યાદવકુમારોદ દારૂ પીને દ્વૈપાયન કવિને માર્યા હતા. આથી બાલતપ કરીને, દારવતીવિનાશનું નિદાન કરીને મરણ પામી દ્વૈપાયન અગ્નિકુમાર દેવ તરીકે રૂપાન્ન થયા હતા. અગ્નિકુમાર દારવતી બાઝીને મસ્મ કરી લીધી હતી. માત્ર ધલરામ અને કૃષ્ણ એ જ જળ વચ્ચીને નીકળ્યા હતા.”

૧ પ્ર, પૃ. ૫૫; સુદની, પૃ. ૧૨૩; વૃષ્ટે, આગ ૩, પૃ. ૧૧૩-૧૪.

૨ શાપ, પૃ. ૧૧ તથા ૧૦૧; ૧૬, પૃ. ૩૮-૪૧; ૧૭, પૃ. ૧૧૩.

૩ પાપાનમયઃ પ્રાકારો વધ દારિકાવામ્, વૃષ્ટે, આગ ૧, પૃ. ૧૫૧.

૪ દા ત. ધારવર્હ નામ નગરી શેત્પા...આમીયરવરવાગારગાના-મણિપદ્યન્નકવિસીરાકસોદિયા, શાપ, પૃ. ૧૧.

૫ અદ, પૃ. ૧, ૧૬, પૃ. ૩૮-૪૧, શાપ, પૃ. ૧૧; બામ, પૃ. ૩૫૬; ૧૭, પૃ. ૧૧૩.

૬ દા ત. તથા જ ધારવતીનયરીષ કથે નામ વાસુદેવે રાયા પરિવર્તિ, અદ, પૃ. ૨.

૭ તથા જ ધારવતીષ નયરીષ અધમ્વળ્લી નામ રાયા પરિવર્તિ, ૧૭, પૃ. ૨.

ગોષ્ઠિમાં મોજને વિનોદ કામગ્વાપૂર્વક ઉપદેશ આપોને તેની પાસે
મૃગયા તથા યજ્ઞમાં પશુવધનો ત્યાગ કરા યો હતો.^૨

૧ આપ્ર, પૃ ૧૧૮

૨ એજ, પૃ. ૪૧. ધનપાલ તથા તેની કૃતિઓ માટે જુઓ 'જૈન
ચાહિય સસોધર,' ગદ્ય ૩, અંક ૩ તથા જૈસાદ, પૃ ૨૦૦-૨૦૬

ધનમિત્ર

આ વિશેનો કથા નીચે પ્રમાણે છે : ડઝાયિનીના ધનમિત્ર નામે
વળિજે પુત્ર ધનશર્મા સાથે દીક્ષા લીધી હતી. તેમણે એક વાર મધ્યા-
હનકાળે બિહાર કર્યો હતો. કુહુરુ (ચાટ્ટસાધુ) ધનશર્મા તૃપાતુર
થતાં પિતાજી માર્ગમાં આવતી એક નદીમાંથી પાણી પીવા કહ્યું ધન-
શર્માજી પાણીની અંજલિ ઝૂંઘી કરી, પળ વિનાર કરીને પાણીને સનિત્ત
જાણીને ન પોધું અને પિપાસા પરીત્રહ સહન કરીને મરણ પામ્યો.^૩

૧ ઉદ્યા, પૃ ૮૭; ઉને, પૃ ૧૧. આ સીસીકૃતિના કથાનો કેટલોક
અનુવાદવર્ણ વિસ્તાર આપવામાં આવ્યો છે.

ધન્યન્તરિ

દ્વારકામાં કૃષ્ણ ચામુદેવના વે વૈષ્ણો હતા—ધન્યન્તરિ અને વૈતરણિ.
એમાંનો ધન્યન્તરિ અભવ્ય—મુક્તિને અયોગ્ય હતો, ગ્યારે વૈતરણિ અભવ્ય—
મુક્તિયોગ્ય હતો, ધન્યન્તરિ સાધુઓને સાતથ ઔપચ ચતાવતો, ગ્યારે
વૈતરણિ પ્રામુક—નિર્દોષ ઔપચ સુવચતો ધન્યન્તરિને બાનું કારણ
રૂઢનામાં આવે ત્યારે તે કહેતો કે—‘ મેં કંઈ શ્રમણોને માટે વૈશકશાસ્ત્રનું
અધ્યયન કર્યું નથી ’^૪

૧ બાનુ, પૂર્વ ભાગ, પૃ ૪૬-૪૭; આમ, પૃ ૪૬૧

ધર્મસાગર લપાટ્યાય

તપાગચ્છાચાર્ય હીરપ્રિયસૂરિના શિષ્ય. એમણે સં. ૧૬૨૮=ઈ.
સ. ૧૫૭૨ માં રાજપ્ર-ચતુર—ગધનપુરમાં ‘ કન્થસૂત્ર ’ ઉપર ‘ કિરગા
વધી ’ નામે પ્રમણમૃત ટીકા રચી હતી અમદાવાદનિગ્રાસી સંઘવી

કુંઝરજીળ. એ રીઠાની સૈંઠહો પ્રતો સસ્તાવી હતો.^૧

૧ કઠિ, પ્રાસિત, પૃ. ૨૦૩-૪. ધર્મસાગરે ઘીજા પણ ઘણેક પ્રયો રચેલા છે. એમની ચંડનપ્રશન શૈલીએ તત્કાલીન જેન સમાજમાં મોટો ચલમઝાટ મચાવ્યો હતો. એમનો રચનાઓ માટે જુઓ જેસાઈ, પૃ ૫૮૨-૮૩.

ધ્રુવસેન

ધ્રુવસેન રાજાને પુત્રપ્રમરણથી ચયેલો શોક સમાધવા માટે આનંદપુરમાં સમા સમક્ષ 'કન્થમૂત્ર' ઘાંચવામાં આવ્યું હતું.^૧

જુઓ આનન્દપુર

૧ કમ, પૃ ૧૧૮-૧૯, કમુ, પૃ. ૧૫-૧૬, ૩૭૫-૭૮; કઠિ, પૃ ૧, ૧૬, ૧૧૦; ઘટ્ટી, પૃ ૧૧૩-૧૫; વક્તો, પૃ. ૧.

નટપિટક

મરુકન્ઠથી ડઝાયિનો જવાના માર્ગમાં આવેલું એક ગામ.

મરુકન્ઠથી એક આચાર્યે પોતાના વિજય નામે શિષ્યને ડઝાયિની ગોરુઓ હતો, પણ માર્ગમાં કોઈ માંદા સાધુનો સારસાર માટે પૂને ડેરાવું પડ્યું હતું, અને એમ સમય વોતી જતાં તેણે નટપિટક (પ્રા. નટપિટક) ગામમાં નામગૃહમાં ચાતુર્માસ કર્યો હતો.^૧

૧ આષૂ, ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૧૦૧

નન્દન ઉઘાન

દ્વારકાના ર્ઠશાન સ્થૂળે રૈવતકની પાસે આવેલું ઉઘાન.

જુઓ દ્વારકા, દ્વારવતી અને રૈવતક

નમોવાહન

મરુકન્ઠનો નમોવાહન રાજા કૌંશસમૃદ્ધ હતો. પ્રતિષ્ઠાનનો સાલગ્રાહન ચલસમૃદ્ધ હતો. દર વર્ષે સાલગ્રાહન રાજા મરુકન્ઠને ઘેરો ઘાલતો અને ર્ષાક્રતુ વેસે પડેલે પોતાના નગરમાં પાડી જતો. નમોવાહન કોશ્યમસૃદ્ધ હતા, પડેલે ઘેરા

વસતે જે કોઈ સાલગ્રાહનના સૈનિકોના હાથ અથવા માથાં કાપી લાવે તેને હજારોનાં ઇનામ આપતો હતો. સાલગ્રાહન પોતાના માગસોને પરાક્રમના બદલામાં કશું આપતો નહોતો. આથી તેનું સૈન્ય ક્ષીણ થતું અને તેને પ્રતિષ્ઠાન પાછા પાડવું પડતું. ઘોડે વર્ષે ફરી પાછો તે સૈન્ય સાથે આગ્રીને ઘેરો ઘાલતો. આ પ્રમાણે સમય વીતતો હતો. એમ કરતાં યુક્તિથી વિજય મેળવવા માટે એકવાર સાલગ્રાહનને તેના અમાયે કહ્યું કે 'મારો અપરાધ થયો છે એમ જાહેર કરોને મને દેશવટો આપો.' સાલગ્રાહને એમ કહ્યું, ઇટલે મંત્રી મરુકચ્છ ગયો અને એક દેવકુલમાં રહ્યો. સાલગ્રાહનનો એ નિર્વોસિત મંત્રી છે એ વાત સમય જતાં જાહેર થઈ. નમોવાહને માળસે મોઢાંને એને બોલાવ્યો, પણ અચરે એ આવ્યો નહિ ત્યારે રાજા પોને ત્યાં આવ્યો અને પોતાના મંત્રી તરીકે એની નિમણૂક કરી. પછી મંત્રીએ નમોવાહનને સલાહ આપી કે 'પુણ્યથી રાગ્ય મરું છે, માટે બોજા ભર માટે પુણ્ય સચિત કરો.' પછી નમોવાહને એના કહેવા પ્રમાણે દેવકુળો અને સ્તૂપો, તજાગો અને શાવો બંધાવ્યાં તથા 'નમોવાહન સ્વાઈ' નામનો સ્વાઈ સોદારી. એમ ક્રમ વધારી ગયું. ઇટલે મંત્રીએ પોતાના રાજા સાલગ્રાહનને બોલાવ્યો. એક વારના કોશસમૃદ્ધ નમોવાહન પાસે હવે પોતાના માગસોને પ્રીતિદાન-રૂપે આપવા ત્રેલું કંઈ નહોતું, આથી તેને નાસી જવું પડ્યું અને મરુકચ્છનો કબજો સાલગ્રાહને લીધો.'

નમોવાહનની રાણીનું નામ પદ્માવતી હતું. વજ્રમૂર્તિ આચાર્યની કવિ તરીકેની લ્યાતિથી આકર્ષાઈને એ આચાર્યને મઝરા ગઈ હતી.

પશ્ચિમ માગસનો સ્વરૂપવંશીય શક-શત્રુપ નહવાન તે જ આ નમોવાહન (પ્રા. બહવાહન, બધવાહન) હોઈ શકે. એનો સમય ઈસવી સનના વીજા શતકના પૂર્વાર્ધમાં હોય એ સૌથી વધુ સંભવિત છે. એ સમયે મદ્રાગપ્તમાં સાલગ્રાહન વંશના મૌનમૌપુત્ર ગાનકર્ણિ

राज्य करतो हतो," ए च आगमसाहित्यमां जेनो 'सातवाहन-सात-
वाहन' एवो नामनिर्देश क्यो छे ए संगवे. सातवाहनो अने पश्चिम
भारतना शक-क्षत्रपो वच्चे शत्रुघट चाली आवती हती. ए इतिहास-
सिद्ध छे. शातकर्णिना उत्तराधिकारी वासिष्ठीपुत्र पुळुमार्याना एंरु
लेखमां^१ शातकर्णिने माटे 'खखरात-यस-निरवसेस-करस सातवाहन-
कुल-यस-पतिथापन-करस' (= सं. क्षहरातवंश-निरवशेषकस्थ शात-
वाहनकुल्यशःप्रतिष्ठापनकरस्य) एवा शब्दो वापगीने एने क्षहरात-
वंशानो उच्छेद करनार तरीके वर्णन्यो छे ए घणुं सूचक छे.

जुओ सातवाहन, सालिवाहन

१ आचू, उत्तर भाग, पृ. २००-२०१.

२ जुओ वसभूति आचार्य.

३ राजवौधरी, 'पोलिटिकल हिस्टरी ओफ अन्डियन्ट इन्डिया,'
पृ. २२१ थी भागळ.

४ 'विलेक्ट इन्सक्रिप्शन्स,' न. ५८, टिप्पण १.

५ ए ज, न. ८३-८४.

६ ए ज, न. ८६.

नर्मदा

नर्मदा नदी. 'आवश्यक सूत्र'नो चूर्णिनो एक कथामां लो-
चरिप्रविपयक एक प्राकृत श्लोकनो पूर्वार्ध नीचे प्रमाणे छे :

दिया कागाण वीर्भास रत्ति तरसि नंगदं ।^१

'निशेषावश्यक भाष्य' उपरनो कोट्याचार्यनी वृत्तिमां नर्मदाना
पूरनो टन्लेस छे.^२

१ आचू, उत्तर भाग, पृ. ६१. एक सुप्रसिद्ध संस्कृत श्लोकार्ध-
"दिवा काकावाद् भीता रामो तरति नर्मदाम्"-नु आ प्राकृत छे. अथवा
जनसमाजमां गहेती प्राकृत कहेवत उपरयी ज आ श्लोक बनाववामां
भाष्यो होय.

२ विद्यो, पृ. १०८

મુનિચન્દ્રના વચનથી સં. ૧૧૨૯-૩. સ. ૧૦૭૩ માં અણહિલ-
પાટકમાં દોહડિ શ્રેણીનાં વસનિમાં રહીને 'ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર' ઉપર
વૃત્તિ રચી.^૧ ઇ. જ નગરમાં અને ઇ. જ વસન્તિનાં રહીને તેમણે સં
૧૧૪૧-૩. સ. ૧૦૮૫ માં પ્રાકૃત 'મહાવીરચરિત' રચ્યું હતું.^૨

નેમિચન્દ્રનું મૂરિપદની પ્રાપ્તિ પહેલાંનું નામ દેવેન્દ્રમગિ હતું.^૩

૧ ઉને, પ્રસરિત.

૨ ઉને, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨

૩ જિલ્લો, પૃ. ૪૩; ઉને, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧.

નેમિનાથ

ચાલીસમા તીર્થંકર. દશ ઢશારો પૈકી સૌથી મોટા સમુદ્રવિજય
અને તેમની રાણી શિવાદેવીના પુત્ર. તેમના જન્મ પૂર્વે માતાએ ચક્રની
રિપ્પ-રત્નમય નેમિ આકાશમાં જોઈ હતી, તેથી તેઓ 'અગ્નિનેમિ'
કહેવાયા.^૧ કૃષ્ણે તેમનો વિવાહ ઉપસેન રાજાની પુત્રી રાજિમતી સાથે
નક્કી કર્યો હતો, પણ લગ્નમંડપમાં નંતરેલા માણસોને માંસનો સ્વોરાક
આપવા માટે બાંધેલાં પશુઓનો આત્મનાદ સાંભળીને નેમિનાથે વૈરાગ્ય
પામીને રૈવતક ઉપાનમાં દીક્ષા લીધી હતી.^૨ યાદવકુળના અનેક
યુવાનોએ નેમિનાથ પાસે દીક્ષા લીધી હતી.^૩ નેમિનાથ ગિરનાર ઉપર
નિર્વાણ પામ્યા હતા.

ચોતીસ તીર્થંકરો પૈકી ઋષભદેવ, શાન્તિનાથ, પાર્શ્વનાથ,
નેમિનાથ અને મહાવીરનાં ચરિત્રો સાહિત્યિક દ્રષ્ટિએ સૌથી વધારે લોક
પ્રિય ગ્રન્થો છે. આગમેતર સાહિત્યમાં નેમિનાથનાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત
ચરિત્રો, સ્તોત્રો, જમના જીવન વિશેનાં કાવ્યો વગેરે મઝીને કુટુંબેષ
કૃતિઓ ગણવામાં આવે છે.

३ अंद, वर्ग १-५

४ ब्रिस्को, पृ. २१६-१९

पत्तन

वेपारनुं केन्द्र होय एतुं नगर. पत्तन वे प्रकारनां होय छे: जलपत्तन अने स्थलपत्तन. ज्यां जलमार्गे माल आवे ते जलपत्तन अने स्थलमार्गे आवे ते स्थलपत्तन. जलपत्तनना उदाहरण सरोके द्वीप (दीव) अने फाननद्वीपनां नाम अपाय छे, ज्यारे स्थलपत्तन तरकिं मथुरा अने आनंदपुर आपचामां आवे छे.^१ केटलाक टीकाकारेण प्राकृत ‘पट्टण’ शब्दनां ‘पट्टन’ अने ‘पत्तन’ एवां वे संस्कृत रूपो स्वीकारिने वेना जुदा अर्थ आप्पा छे. खेम के ज्यां नौकाको मारफत जवाय ते पट्टन अने ज्यां गाढांमां के घोडे वेसीने तेम ज नौका मारफत जवाय ते पत्तन^२.

कालक्रमे ‘पत्तन’ सामान्य नाममांथी विशेष नाम ब.युं. अने गुजरातनुं मध्यकालीन पाटनगर ‘अणहिलपत्तन’ मात्र ‘पत्तन’ एवां हेका नामे जाणीतुं थयुं. ‘कल्पसूत्र’नी ‘कौमुदी’ नामे टीकाना फलां शाशितसागर पोते ए टीका ‘पत्तनपत्तन’मा^३—एटले के पाटन-नगरमां लखो होवानुं जणावे छे.

१ उवा, पृ. ६०५; आशी, पृ. ३५८; बृकभा, गा १०९०;
बृकभा, नाम २, पृ. ३४२; बळी जुमो आप्पम, पृ. ५५, १४०.^४

२ जुमो भदकच्छ.

३ कळी, प्रशस्ति, ओ. ४.

पाण्डुमथुरा

जुमो मथुरा

पादलिप्ताचार्य

एक प्रभावक आचार्य, जेमनुं नाम सौराष्ट्रना प्रसिद्ध जैन सौर्ध

પાદલિપુર-પાર્લતાણા સાથે જોડાયેલું છે.

પાદલિપાચાર્ય પાટલિપુત્રમાં મુરુંડ રાજાના દરવારમાં હતા. એક વાર મુરુંડ રાજા ઉપર યનૌએ મીળવાનું સૂતર, કાપીને સરસી કોરંડો લાકડી તથા મુંવાઝી મુદિત દાવડી મોકલી અને સાથે સંદેશો કહાન્યો કે ‘સૂનૌ અંત, લાકડીનો આદિમાગ અને સમુદગદનું દાર વતારો.’ પણ આ કાર્ય કોઈ કરી શક્યું નહિ. છેવટે પાટલિપ્તે સૂનૌ ક્તના પાળોમાં નાસ્યું, પટલે મીંગ ઓગઝી ગયું અને છેડા દેસાયા: લાકડી પણ પાળોમાં નાસી, પટલે મૂઝનો માગ મારે હોવાથી અંદર ઢૂંચ્યો અને દાવડી ઉપર લાસ્ર હતી તે ગરમ પાળોમાં ચોઝીને ઉસાડી.’

મુરુંડ રાજાની શિરોવેદના વૈયો મટાડી શક્યા નહોતા, તે પાદલિપાચાર્યે મંત્રશક્તિથી મટાટી હતી એવું કથાનક મળે છે.’

પાદલિપાચાર્ય યંત્રપ્રિયામાં પણ કુશલ હતા. તેમણે એક વાર રાજાની વહેનને વરાવર મઝની યંત્રપ્રિયા બનાવી હતી. એ પ્રિયા ઉન્મેષનિમેષ કરતી હાથમાં પંસી ઇર્દને ઝમેલી હતી.’

પાદલિપાચાર્યે ‘તરંગવતી’ નામનો એક નિષ્પાત્ત પ્રાકૃત ધર્મે કથા રચી હતી, જેના ટુન્ડેસો આગમસાહિયમાં તેમજ અન્યત્ર અનેક સ્થલે પ્રાન થાય છે. મૂળ કથા તો સૈરાઓ પહેલાં નાશ પામી ગઈ છે, પણ પાદલિપત્રની પઠી થયેલા પરંતુ જેનો ચોક્કસ મમય અનિધિત છે એવા આચાર્ય વીગમદ કે વીગમદના ગ્રિય નેમિચંદ્રે ૧૯૦૦ પ્રાકૃત ગાથાઓમાં ફરંલો તેનો સંક્ષેપ માત્ર હાલમાં ઉપલબ્ધ છે.’

પાદલિપાચાર્યે ‘વ્યોત્તિષ્કરંડક’ ઉપર ઘૃતિ લખી હતી એમ આગમ-સાહિયના મુપ્રસિદ્ધ ટીકાકાર આચાર્ય મહાયગિરિના કથન ઉપરથી સ્પષ્ટ છે.’ આ ઘૃતિ નટ થઈ ગઈ હોવાનું માનવામાં આવતું હતું, પણ એની હસ્તલિખિત પ્રતિ પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ જેસલમેરના પ્રમ્થ-મંડાપમાંથી શોધી કાઢી છે.

પાદલિપ્તે દીક્ષા અને પ્રતિષ્ઠાવિધિ વિશે ' નિર્વાણફલિકા ' નામે જાણીતો ગ્રન્થ રચ્યો છે. આ ઉપરાંત ' પ્રભાવકચરિત 'ના ' પાદલિપ્ત-સૂરિચરિત 'મા તેમણે ' પ્રથમપ્રકાશ ' નામે ય્યોતિષગ્રન્થનું નિર્માણ કર્યું હોવાનો ઉલ્લેખ છે.^૧ વૃર્ણિઓગા ' કાલજ્ઞાન ' નામે એક રચનાનું કર્યું; પણ પાદલિપ્ત ઉપર આરોપિત કરેલું છે.^૨ પાદલિપ્તની પ્રાકૃત ગાથાઓ હાલકૃત પ્રાકૃત સુમાપિતસપ્રહ ' ગાથાસનગતી 'મા ઉદ્ધૃત કરેલી છે.

' પ્રભાવકચરિત ' નોંધે છે કે પાદલિપ્તનાચાર્ય એક વાર તીર્થયાત્રા કરતા સૌરાષ્ટ્રમા ઢાકાપુરી (ઢાક)મા ગયા હતા. ત્યાં એમને સિદ્ધ નાગાર્જુનનો સમાગમ થયો પછી નાગાર્જુને પોતાના એ ગુરુના સ્મરણરૂપે શત્રુંજયની તલેટીમા પાદલિપ્તપુર નામનું નગર વસાવ્યું, શત્રુંજય ઉપર ' જિનચૈત્ય ' કરાવી ત્યાં મહાવીરની પ્રતિમા સ્થાપિત કરી અને ત્યાં જ પાદલિપ્તસૂરિની મૂર્તિ પણ સ્થાપિત કરી.^૩

પાદલિપ્તનાચાર્યનો સમય વિક્રમ સંવતની પ્રારંભિક શતાબ્દીઓમા નિશ્ચિત કરવામા અશક્યો છે.^૪ એમનું પરંપરાગત વિસ્તૃત ચરિત ' પ્રભાવકચરિત 'ના ' પાદલિપ્તસૂરિચરિત 'મા મળે છે.

૧ આશુ, પૂર્વ માગ, પૃ ૫૫૪, આમ, પૃ ૫૨૪-૨૫; નમ, પૃ ૧૬૨

૨ નિષુ, માગ ૪, પૃ ૮૭૨, પિનિમ, પૃ ૧૪૧-૪૨ પિનિમ માં મુશ્કેલી પ્રતિષ્ઠાનપુરનો રાજા કણો છે, એ મુદ્રણદોષ હોવો જોઈએ, કેમ કે એ જ કર્ણ એ રચેલી અન્ય વૃત્તિઓમાં સ્પષ્ટ રીતે પાદલિપ્તનો ઉલ્લેખ છે (જુઓ ઉપર ટિપ્પણ ૧)

૩ શુકમા ગા ૮૧૧૫; શુકમે, માગ ૫, પૃ ૧૩૧૫-૧૬ આ પ્રકારનાં ' સ્ત્રીક્ષ્ણો ' યવનવિષય ' માં પુષ્કળ વન છે એમ અહીં ટીકાકાર નોંધે છે

૪ નિષુ, માગ ૩, પૃ ૪૭૯, માગ ૫, પૃ ૧૦૨૯, વિવો, પૃ ૪૩૩, શુકમ, પૃ ૧૬૪-૧૬૫, શુકમે માગ ૩, પૃ ૭૨૨ માગ

૫, પૃ ૧૪૮૧; વ્યસ (૩૬૦ ૫ ઉપરની શ્રુતિ) પૃ ૬, આગમેતર સાહિત્યમાં 'વર્ણવતી' ના સંલેખો માટે જુઓ 'નિર્વાણકલિકા,' પ્રસ્તાવના, પૃ ૧૫-૧૬

૫. આ સંલેખનો અર્થન અનુવાદ પ્રો ત્યુમને કર્યો છે એના મુજરાથી ભાષાન્તર માટે જુઓ 'જેન સાહિત્ય સંશોધક,' પ્ર-૪ ૨

૬ x x જ્યોતિષ્કાન્ડકમૂલટીકાયા ધીપાદલિપ્તસૂત્રિભિ, ૩૯, સૂત્રમ, પૃ ૭૩

તથા આસ્ત્રેન જ્યોતિષ્કાન્ડકસ્ય ટીકાકાર પાદલિપ્તસૂત્રિરાહ— અથ ૩ મુસમાવયો અદ્વિવિસેસા જગદ્ધ્યા સદ પવસત, જુગેતેણ સદ સમપ્પતિ " તિ । પચોક્કમ, પૃ ૫૨

૭ પ્રચ, ૫-૪૦ ૧૪૭

૮ પ્રચ મુજ. અનુવાદ, પ્રસ્તાવના, પૃ ૩૨, વટ્ટી જુઓ વ્યસ (મા મા ૨૬૩ ઉપરની શ્રુતિ)—અથ પાદલિપ્તહતવિવરણ કાલજ્ઞાને

૯ પ્રચ, ૫-૫૦ ૨૪૫-૩૦૬

૧૦ ' નિર્વાણકલિકા ' પ્રસ્તાવના, પૃ ૧૬

પાલક

ઉજ્જયિનીના પ્રધોત રાજાના બે પુત્રો હતા—પાલક અને ગોપાલક. તેમાંથી ગોપાલકે લીધી, પટ્ટે પાલક રાજા થયો અને બે પુત્રો હતા—રાષ્ટ્રવર્ધન (રા-યર્ધન) અને અવંતિવર્ધન તેમાંથી અવંતિવર્ધનને રાજપદે અને રામ્યવર્ધનન મુરરાજપદે રથાપીને પાલકે પણ રા મોગવીને દીક્ષા લીધી હતી ^૧

' સિંચોગાલી ' પ્રકીર્ણકમાં જણાવ્યા પ્રમાણ—જે રાત્રિષ્ ભગવા મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા હતા તે જ રાત્રિષ્ અવંતિમાં પાલક રાજા અમિષેક થયો હતો. ^૨

જુઓ અવંતિવર્ધન

૧ આનુ. યત્તર માળ, પૃ ૧૮૧, ૫૩, ક્ર ૧૦ ૧૨

પ્રયોત]

૨ જ રચણિ સિદ્ધિગચો ગરહા તત્ત્વકરા મહાવારા ।

૩ રચણિમર્મતીણ અદિસિતો પાલ્લવો રાયા ॥

‘અભિધાન-રાજેન્દ્ર,’ માગ ૧, પૃ. ૪૧૪

પ્રતિષ્ઠાન

મહારાષ્ટ્રમાં ગોદાવરીને કિનારે આવેલું પૈટણ,

પ્રતિષ્ઠાન ગોદાવરી નદીના તટ ઉપર આવેલું હતું. ત્યાં સાલવાહન રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એનો અમાત્ય સ્વરક નામે હતો. સાલવાહન દર વર્ષે મરુકષ્ઠ, જ્યાં નમોગહન રાજ્ય કરતો હતો ત્યાં આક્રમણ કરતો હતો.^૧

પ્રતિષ્ઠાનમાં જૈનોની મોટી વસ્તી હતી તથા રાજાનું વલ્લભ પણ જૈનધર્મને અનુકૂળ હતું. આ નગરના સંઘ તથા રાજાના ‘અનુમોદનથી કાલકાચાર્યે પર્યુગણ માદરવા મુદ્દ પાંચમને વદલે ચોથે પ્રવર્તાવ્યું હતું’^૨ નિર્યુત્તિકાર મદ્રવાહુસ્વામી અને તેમના માઈ વરાહમિહિર આ નગરના પ્રાક્ષણકુમારો હતા.^૩

૧ શુકલે, માગ ૬, પૃ. ૧૬૪૭

૨ જુઓ નમોગાહન

૩ જુઓ કાલકાચાર્ય.

૪ ‘અભિધાન-રાજેન્દ્ર,’ માગ ૫, પૃ. ૧૩૬૧



પ્રયોત

ઝઝયિનીનો રાજા. તે ઊપ સ્વભાવનો હોવાથી ચંડપ્રયોત તરીકે ઓઝસાતો હતો.

તેને આઠ રાણીઓ હતી, જેમાંની શિવાદેવી વૈશાલોના રાજા ચેટકર્ની પુત્રી હતી અને અંગારવતી સુસુમારપુરના રાજા ધુંધુમારની પુત્રી હતી. એના મંત્રીનું નામ સંડકર્ણ હતું (જુઓ સ્વષ્ઠકર્ણ). શકુન્ત નામે એનો એક અંબ મંત્રી પણ હતો (જુઓ શકુન્ત). પ્રયોતના સમયનું

ઝંઝયિનો ભારતનાં સૌથી સમૃદ્ધ નગરો પૈકી એક હતું એના સમયમાં ઝંઝયિનોમાં નવ કુત્રિકાપણ-ત્રિશુવનની સર્વ વસ્તુ જેમાં મળે એવા વસ્તુભંડારો હતા.”

પ્રચોતના જીવનનો ઘગો મામ પોતાના પડોશી રાજાઆ જે એના સાહુઓ થતા હતા એમની સાથે લડવામાં ગયો હતો. પડોશી રાજ્યો સાથેના આ કલ્હના પરંપરાગત વૃત્તાન્તો આગમસહિત્યમાં મળે છે:

એક વાર પ્રચોતે રાજગૃહ નગર ધેર્યું. રાજગૃહના રાજા શ્રેણિકનો નંદા રાણીથી થયેલો પુત્ર અમયકુમાર જે એનો મંત્રી પણ હતો તેણે પ્રચોત આજ્યો તે પહેલાં એના રક્ષાગારનિવેશની જગ્યા જાણી લીધી હતી અને ત્યાં ઘણું ધન ઢટાંચું હતું. પછી પ્રચોતે આવીને પડાવ નાખ્યો એટલે અમયકુમારે કહેવાયું કે “તમારું આજ્યું સૈન્ય મારા પિતાએ પોટી નાખ્યું છે; આ વાત ઉપર વિશ્વાસ ન પડતો હોય તો છાવણીમાં સ્વોદાને જુઓ.” આ પ્રમાણે સ્વોદતાં દ્રવ્ય નીકળ્યું, એટલે પ્રચોત ડહાંને નાસી ગયો. પણ પાડ્યથી વસ્તુસ્થિતિ જાણનામાં આવતાં પ્રચોતે અમયકુમાર ઉપર રોષે મરાઈ તેને કેદ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે એક ગણિકાને રાજગૃહ મોકલી અને સહાયક તરીકે બોલી કેટલોક ગણિકાઓ આપી. ગણિકાએ એક ધર્મપ્રેમી જૈન સિંધરાનો વેશ ધારણ કર્યો. જૈવપરિપાટીમાં સૌ અમયને ઘેર ગયાં ત્યાં તેણે ધર્મપ્રેમી અમયને પોતાને ઘેર જમવાનું નિમંત્રણ આપ્યું અને મોઢવીને મધપાન કરાવી, કેદ કરીને અવંતિ મેગો કર્યો. ત્યાં અમયકુમારે ચાતુર્યથી પ્રચોતને પ્રસન્ન કર્યો, એટલે પ્રચોતે એને છોડી મૂક્યો. પણ એ સમયે અમયકુમારે પ્રચોતને કહ્યું કે “તમે મને કષ્ટથી પકડી આપ્યો હતો, પણ હું તો તમે પોકારો પાડતા દ્રશ્યો અને અહીંથી તમને ઉપાડો જઈશ.” થોડા સમય પછી અમયકુમાર રાજગૃહથી બે ગણિકાઓ લઈને આજ્યો અને વેપારીને વેશે ઝંઝયિનીમાં રહેવા છામ્યો. તેણે

પોતાના છઠ્ઠા દાસને ગાઢાનો વેશ ધારણ કરાવ્યો હતો અને તેને પ્રથોત નામ આપ્યું હતું. અને દરરોજ સ્નાત્યામાં વાણીને વૈદ્ય પાસે લઈ જવામાં આવતો ત્યારે તે 'હુ પ્રથોત છું' એવી વૂમો પાડતો હતો. હવે, પેલી વે ગણિકાઓ જે અમયકુમાર સાથે રહેતી હતી તેમના સૌ દર્યથી આકર્ષાઈને એમની કામના કરતો પ્રથોત સંકેત અનુસાર ત્યાં આવ્યો, એટલે તેને અમયકુમારની સૂચનાથી પકડી લેવામાં આવ્યો, અને 'હુ પ્રથોત છું' એવી વૂમો ને પાડતો રહ્યો અને એને ડાકયિની વચ્ચેથી સ્નાત્યામાં વાણીને ડાકી જવામાં આવ્યો. નગરજનોએ તેની વૂમો સાંભળીને માયુકે પેલા પ્રથોતનામધારી ગાઢાને દરરોજની જેમ વૈદ્યને ત્યાં લઈ જવામાં આવે છે. રાજગૃહમાં શ્રેણિકે પ્રથોતનો રથ કરવાનો નિર્ધાર કર્યો, પણ અમયકુમારે તેને એમ કરતા અટકાવ્યો પાડીને પ્રથોતને મુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો."

સિંધુ-સૌવીરના રાજા ઉદાયન સાથે પણ પ્રથોતને યુદ્ધનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. ઉદાયન પાસે જીવનસ્વામી મહાવીરની એક સુન્દર કાષ્ઠ પ્રતિમા હતી અને ઉદાયનની દેવદત્તા નામે એક કુત્તરાવાસી એ પ્રતિમાનું સંગોપન કરતી હતી. પ્રતિમાને વૈદન કરવા માટે ગાધારથી આવેલા એક શ્રાવકે આપેલી ગુટિકા લેવાથી એ દાસીનો કાયા કાચન ઘર્ણી બની ગઈ હતી અને તે મુવર્ણગુલિકા તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. નલગિરિ દ્વારો ઉપર આવીને પ્રથોતે એ વામાનું હરણ કર્યું હતું અને આના અપ્રહરણે કારણે પેલો કાષ્ઠપ્રતિમા પણ સાથે છોડી દીધો. આ પંચ પછી ઉદાયન દશ રાજાઓને સહાયતા લઈને ડાકયિની ઉપર ચઢી આવ્યા અને પ્રથોતને પરાજિત કર્યો, પ્રથોત કેદ પકડાયો અને ઉદાયને આના રૂપાલ્લ પર 'દાસીપતિ' શબ્દ અક્ષિત કર્યો. પ્રતિમાને લેવા માટે ઉદાયને ઘણો પ્રયાસ કર્યો, પણ એ સૌ બંના સ્થાનેથી ચલિત થઈ નહિ. એટલે પ્રથોતને લઈને ઉદાયન પાછો સિંધુ-સૌવીર તરફ ચાલ્યો. માર્ગમાં ચાલતા પર્યુષણનો સમય આવ્યો અને તેમાં પ્રથોતે ઉપવાસ કરવાનો

સ્કન્દ અને રુદ્રને નમસ્કાર કરવા લાગ્યા, ત્યારે આ બે વહેનો પોતાની જાતને સંયમમાં જોડી. છેવટે વહાણ માંથી ગયું અને બને જળીઓ કાલધર્મ પામી મોક્ષે ગઈ. સ્વર્ણસમુદ્રના અધિપતિ સુદિવત દેવે તેમનો મહિમા કર્યો ત્યાં દેવોચોત થયો, અને ત્યારથી પ્રભાસતીર્થ થયું.

મરત ચક્રવર્તીના દિગ્વિજયવર્ણનમાં પશ્ચિમમાં પ્રભાસતીર્થનો ઉલ્લેખ છે, 'વહત્કન્પસૂત્ર'નાં માધ્યે, ચૂર્ણિ અને વૃત્તિમાં પ્રભાસ-તીર્થમાં યાત્રામા થતી સંસ્લહી-ઉજાળીનો નિર્દેશ છે.

૧ આશ્વ, ડસાર માગ, પૃ ૧૯૭.

૨ આમ, પૃ. ૧૩૦. વલ્લી જુઓ 'વસુદેવદિહી,' અનુવાદ, પૃ ૨૪૧

૩ વૃક્ષમા, મા. ૩૧૫૦, વૃક્ષે. માગ ૩, પૃ. ૮૮૩-૮૪

પ્રિયમર્થસૂરિ

'સુરિયત-સુપ્રતિવુદના શિષ્ય પ્રિયમર્થસૂરિષ અજમેર પાસે આવેલા હર્ષપુરમાં પોતાના વિષાચમત્કારથી યજ્ઞમાં ધતો પશુવધ અટકાવ્યો હતો.'

જુઓ અજમેર

૧ કલ્કિ, પૃ. ૧૬૧ વસુ, પૃ ૫૦૧-૧૦, શ્લોક, પૃ ૧૪૮-૪૯.

ફલહી.

સોનારકના માલિક મહાને પરાજિત કરવા માટે ઉજાળીનીવાસી અટ્ટળમલ્હે મરુફચ્છ પાસેના એક સેહતને તાલીમ આપી સૈયાર કર્યો હતો, જે ફલહી નામે પ્રસિદ્ધ થયો હતો

જુઓ અટ્ટળ

વન્નાસા

ઉત્તર ગુજરાતનો વનામ નદી

'વહત્ કન્પસૂત્ર'ના વૃત્તિકાર કહે છે કે કોઈ સ્થળે અતિ-

पूरथी पण धान्य पाके छे, जेम के बजासामां ज्यारे खूब पूर आवे त्यारे ए पूरथी भावित थयेली क्षेत्रभूमिमां चीज बेरवासां आवे छे.'

१ वृत्ते, भाग २. पृ. ३८३.

बलभद्र

कृष्ण बामुदेवना मोटा भाई अने नवमा बलदेव. तेओ आर्यंत स्वरूपमान हता. द्वारका नगरीनुं दहन थयुं त्यारे बन्ने भाईओ जलद्रीथी त्यांथी नीकलीने दक्षिण तरफ जसा हता त्यारे कौसुमारण्य-मां कृष्णनुं मरण थयुं अने कृष्णना शरीरने अग्निसंस्कार करीने बलभद्रे, दीक्षा लीथी. सुमुख, दुर्मुख, कृपदारक, निषद, दंड. यगोरे बलभद्रना पुत्रो हता.

बलभद्रनुं संपूर्ण चरित्र आगमसाहित्यमां नथी, पण निषद आदि; तेमना बार पुत्रोए नेमिनाथ पासे दीक्षा लीथी हती तेनो वृत्तान्त^१ तथा बलभद्रना जीवनना केटछाक प्रसंगो अने तेमने विशेषा उल्लेखो मळे छे.^२ कृष्णनी जेम बलभद्रनुं चरित्र पण नेमिनाथचरित्र साये संरुद्धा, येळुं छे^३ अने 'त्रिपट्टि'^४—अंतर्गत तथा विविध लेखकोए रचैलां 'नेमिनाथचरित्रो'मा ते उपलब्ध थई शके.

१ जुओ कौसुमारण्य.

२ वृद, तथा अद, वर्मे ४

३ उदाहरण तरीके—उद्या, पृ. ११७; मध, भा. ४९६-९७; कहु, पृ. ३९९-४२४, ककि, पृ. १३७-४२; इत्यादि.

बलमित्र-भानुमित्र

भरुकण्डना राजकर्ताओ. तेओ बे भाईओ हता. तेमना भाणेज बलमानुने कालकाचार्ये दीक्षा आपी होमने कारणे आचार्येने/भद्रकण्ड^१ छोदीने प्रतिष्ठान चान्या जवुं पड्युं हतुं. एरु पंडिता पमाजे बलमित्र-भानुमित्र कालकाचार्येना भाणेज हता.

एमने माटे जुओ कालकाचार्ये—२

बोधिक

एक अनायै जाति, जे द्रुंफाटे करी त्रास वर्तावते हती. आगम-
साहित्यमां बोधिकोंने मालश्री अमिन्न गणया छे. जुओ मान्य-१

बन्नी जुओ दज्जयिनी, मथुरा

५१०७

ब्रह्मदीप

आभीर देशमां कृष्ण अने बेणा नदीना संगम आगळ आवेलो
एक द्वीप. त्यां वसता पांचसो सापसोने आर्य वज्रना मामा आर्य-
समितसूरि ए प्रतिबोध पमाट्यो हतो. ए प्रतिबोध पामेला साधुमोधी.
जैन साधुमांनी ब्रह्मदीपक शास्त्रानो प्रारंभ थयो हतो. 'नंदिमून'ना
प्रारंभ आपलो देवर्दिगणिनी गुरुपरंपरामां सिंहसूरिने ब्रह्मदीपक
सिंह' कथा छे.

१ भावू, एव आग, पृ. ५४३; आम, पृ. ५१५; कर्ण, पृ. १३२;
कडु, पृ. १३४; कर्क, पृ. १०१; करी, पृ. १४८-१५०; नमू, पृ.
५१; शिनिम, पृ. १४४.

२ जुओ देवर्दिगणि क्षमाभ्रमण.

भट्टि आचार्य

दूष्यगणि क्षमाभ्रमणना शिष्य भट्टि आचार्यना मत- 'सूत्रहतांग
सूत्र'नी चूर्णिमां टांकिलो छे. जैन परंपरा अनुसार, मूळ आगमोनां
संकलित रूपे लिपिबद्ध करावनार देवर्दिगणि दूष्यगणिना शिष्य छे.
भट्टि आचार्य ए देवर्दिगणिनुं जीजुं नाम हतुं के तेमने मानार्थे भट्टि
(स. मर्त.) आचार्य एटले मुख्य आचार्य कहेवामां आवता 'हता के'
पठ्ठी भट्टि आचार्य दूष्यगणिना बीजा व'कोई शिष्य जेमने विशे
अथग सुधीमां कंडे जाणवामां आयुं नथी मरुनुं नाम हतो ए
निश्चितपणे नहेतुं मुक्तेउ छे.

सुप्रसिद्ध संस्कृत व्याकरणकाव्य 'रावणवध' जे सागान्य रीते 'भट्टिकाव्य' तरीके ओळखाय छे तेनो, कर्ता 'महानाक्षण महावैयाकरण स्वामिपुत्र भट्टि' बलमीनो हउओ, गूढले, वज्रभीमां भट्टि नाम प्रचलित हउओ; अने देवर्धिगणिनो निवास पण चन्मभोमा हउओ, गूढले भट्टि ए देवर्धिगणिनुं अपर नाम हउय ए रुद्राचित् संभव छे.

१ भद्र इपगणितमाभ्रमणशिव्या भट्टियाचार्या प्रवते...सूक्त; पृ १०५

२ नम, पृ. ६५. जुओ देवर्धिगणि क्षमाभ्रमण.

भण्डीरवन

मथुरानी पासे आवेलुं एक उर्वान. त्या भण्डीर यक्षनुं आर्यतन हउं. लोको बल्लदगोडां जोडीने एनी यात्राए जाता.

जुओ कम्बल-सम्बल, मथुरा

भद्रगुप्ताचार्य

उज्जयिनीवासी एक आचार्य.

आर्य रक्षित दशपुरमा पाताना गुरु तोसलिपुत्राचार्य पासे अगियार अंग अने जेटलो दृष्टिवाद तेमने अगगत हता तेदजो शीत्या. पछो उज्जयिनीमां दृष्टिवादाना जाना आर्य बन्न छे एम सांभळीने तेओ उज्जयिनी गया त्यां भद्रगुप्त नामे एक बृद्ध आचार्यनी संलेखना प्रसंगे आर्य रक्षित निर्धामक तरीके रेखा अनं तेमनो उत्तम शुश्रूषा फरी. भद्रगुप्ताचार्य कालधर्म पाध्या पछो रक्षिते वज्रस्वामी पासे साढानव पूर्वोनो अग्यास क्यो पोताना अंनकाळे भद्रगुप्ताचार्य आर्य रक्षितने कयुं हउं के " तमारे आर्य वज्रनी साथे रहेलुं नहि, कारण के जे तेमनी साथे रहेशे ते तेमनो साथे ज मरण पामशे. " आधो आर्य रक्षित वज्रस्वामीधी अलग रेखा हता.

१ भाष्य, पूर्वभाग, पृ. ४०१-४; उने, पृ. २३; कवि, पृ.

१००-१०३; कवि, पृ. १४५.

મરુકચ્છ

‘મરુચ્છ’, ગુજરાતનું પ્રાચીન વંદર. આગમસાહિત્યના પ્રાચીનતર અંશોમાં મોટે ભાગે આ નગરનું ‘મરુકચ્છ’ નામ છે, ‘મૃગુકચ્છ’નો પ્રયોગ મુકાબલે પાછલ્લની સંસ્કૃત ટીકાઓમાં છે. ‘મરુચ્છ’ની વ્યુત્પત્તિ મરુકચ્છ 7 મરુઅચ્છ 7 મરુચ્છ એ પ્રમાણે સાધી શકાય, જે ‘મૃગુ-’ રુચ્છ’માંથી શક્ય નથી, એ વસ્તુ પણ મૂળ નામ ‘મરુકચ્છ’ હોવાના પક્ષમાં છે.

કેટલેક સ્થળે મરુકચ્છને ‘દ્રોણમુલ’ કહ્યું છે. જલ અને સ્થલ એમ બંને માગોંએ વ્યાંથી જઈ શકાય તે દ્રોણમુલ. પના ઉદા-હરણમા તરીકે મરુકચ્છ અને તાપ્રલિપ્તિનાં નામ આપવામાં આવે છે. વચ્ચે કેટલાક ટીકાકારોએ પ્રાકૃત ‘પટ્ટણ’ શબ્દના ‘પટ્ટન’ અને ‘પત્તન’ એવાં બે સંસ્કૃત રૂપો સ્વીકારીને વચ્ચેનાં જુદા અર્થો આપ્યા છે: ‘વ્યાં નીકાઓ મારફત જવાય તે ‘પટ્ટન’, અને ડયાં ગાડાંમાં કે ઘોડે બેસીને તેમ જ ગૌકાઓ દ્વારા જવાય તે ‘પત્તન,’ જેમકે ‘મરુકચ્છ.’

‘આવશ્યકચૂર્ણિ’ (ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૧૫૨-૫૩)માં એક સ્થળે ‘મરુકચ્છને’ ‘આહરણી’ અર્થાત્ ‘અહાર’ જેવું વર્ણોદ્ગી એકમ કહેલ છે (જુઓ સ્વેદ આહાર).

મરુકચ્છના ઈશાન સ્થળે કોરટક નામે ઉદ્યાન હતું અને તેમાં મુનિ મુવતસ્વામીનું ચૈત્ય હતું. મરુકચ્છમાં જૈનો તેમ જ બૌદ્ધોની મોટી વસ્તી હતી અને વચ્ચે વચ્ચે ઘણી વાર પરસ્પર સ્પર્ધા ચાલતી હતી. મરુકચ્છમાં જિનદેવ નામે જૈન આચાર્ય મદંતમિત્ર અને કુણાલ નામે બૌદ્ધ સાધુઓ જેઓ બે માર્ગો હતા તેમને વાદમાં પરાજિત કર્યા હતા અને તે બે જણ ગોવિન્દાચાર્યની જેમ જિનદેવના શિષ્યો થયા હતા એવો પણ ઉલ્લેખ છે. મરુકચ્છની પાસે કુંદલમેષ્ઠ નામે વ્યંતરનું,

સ્થાનક હતું અને પૂની યાત્રામાં આસપાસના પ્રદેશના ઘણા લોકો એકત્ર થઈને સંભરિ-ઉજાણી કરતા હતા.”

વિક્રમ પૂર્વે પાંચમી શતાબ્દીમાં મરુકચ્છ સર્વેતિના રાજા પ્રયોત અથવા ચંદ્રપ્રયોતના આધિપત્યમાં હતું. પ્રયોતનો દૂત લોહજંઘ એક દિવસમાં પચોસ યોજનની સફર કરી શકતો હતો અને તે પ્રયોતના હુકમો લઈને ચારંચાર મરુકચ્છ-આવતો હતો આ પ્રમાણે નવા નવા હુકમો લાવતો અને વૈધ કરવાને લોકોએ તેને એક વાર વિપર્મિશ્રિત ભાણું ખાણું હતું, પણ માર્ગમાં માનશુકન થતાં લોહજંઘે તે ભાણું મહોતું.”

મરુકચ્છ અને ડક્કયિની વચ્ચે સારો સંપર્ક હતો. મરુકચ્છમાંથી એક આચાર્ય પોતાના વિજય નામે સિંધને ડક્કયિની મોકલ્યો હતો, પણ માર્ગમાં એક માંદા સાધુનો સારથાર માટે તેને રોકાઈ જવું પડ્યું હતું, અને ઘી નટપિટક ગામમાં નાગગૃહમાં અને ચોમાસું ગાઢવું પડ્યું હતું.”

મરુકચ્છમાં નમોવાહન રાજા રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે પ્રતિઠાનનો રાજા સાલવાહન એ નગર ઉપર દર વર્ષે આક્રમણ કરતો હતો.” કાલકાચાર્યના સમયમાં મરુકચ્છમાં વલમિત્ર અને માનુમિત્ર એ બે ભાઈઓ રાજ્ય કરતા હતા.” નમોવાહનના રાજ્યકાળમાં યજ્ઞમૂર્તિ નામે એક આચાર્ય મરુકચ્છમાં વસતા હતા. એ આચાર્યને ઉત્તમ કવિ તરીકે વર્ણવેલા છે.” અદ્વજ મન્થતો સહાયક કલહી મન્થ મરુકચ્છ પાસેના ગામનો એક સેદ્ધત હતો.”

ઉપર કહ્યું તેમ, મરુકચ્છ જાલમાર્ગે તેમ જ સ્થલમાર્ગે વેપારનું મોટું મથક હતું. મુસ્લિમો આ દષ્ટિએ પ્રયોત જેવા માલવાના રાજાને મરુકચ્છ ઉપર આધિપત્ય જાલવવાની જરૂર લાગી હતી. મરુકચ્છના વેપારીઓ વિશે કેટલીક ક્રિષ્ણદન્તીઓ આગમસાહિત્યમાંથી મળે છે :

મરુકચ્છના કોઈ વેપારીએ ડક્કયિનીના એક શુભિક્ષાપ્રમમાંથી”

શ્રમણનો હું ઘાત કરીશ. પછી તે ગયો, અને તેણે વામુદેવનો પગ ચાળથી વાંધાયેલો જોયો, છૂટે આવીને સાધુને સ્વમાત્યા અને કહ્યું, ' મેં આ પ્રમાણે ચિંતવ્યું હતું, માટે ક્ષમા કરો. '

આ કથાનક ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે કોસુંવારણ્ય^૧ કે ય્યાં જૈન પરંપરા અનુસાર, જરાકુમારનું વાળ પગમાં વાગતાથી કૃષ્ણ વાસુદેવે દેહયાગ કર્યો ત્યાં પગમાં મહો-ચાળના ધા હોય, ણવા પ્રકારની વાસુદેવની મૂર્તિ હશે. જે મંદિરમાં આવી મૂર્તિ હશે તે મહીગૃહ તરીકે ઓલ્લખાતું હશે.

બ્રાહ્મણ પરંપરા અનુસાર, શ્રીકૃષ્ણનો દેહોત્સર્ગ પ્રમાણમાં થયો હતો. ય્યાં કૃષ્ણને વાળ વાંચ્યું હતું તે જગ્યા ત્યાં માલકું (મહાકૈશ્વર) તરીકે જાણીતી છે તથા સમુદ્રકિન્નરે ય્યાં તેમનું અવસાન થયું હતું ત્યાં દેહોત્સર્ગનું સ્થળ છે.

૧ નિષ્ક, (આ. ગા. ૧૩૩૦ ની પૂર્ણ), આગ ૧, પૃ. ૪૭૧

૨ જુઓ કોસુંવારણ્ય

મિલ્લમાલ

જુઓ શ્રીમાલ

મૂલેશ્વર

એક વ્યંતર. ગુજ. ' મૂલેશ્વર. '

આનંદપુરાના એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણે મૂલેશ્વર (પ્રા. મૂલિસર) ના સ્થાપના કરી હતી. વ્યંતરે તેને કચ્છમાં ગયા આમીરો શ્રાવક હતા ત્યાં મોકલ્યો હતો. '

જૈન શાસ્ત્રોમાં ઘણો વાર શિવ, નર્યા આદિ બ્રાહ્મણ દેવોને વ્યંતર અથવા વાનમંતર તરીકે વર્ણવેલા હોય છે; છટ્ટે અહીં મૂલેશ્વર વ્યંતર વહે મૂલેશ્વર મહાદેવ ઉદિષ્ટ છે એમ અનુમાન કરવું વધારે પડતું નથી. મૂલેશ્વરનાં મંદિરો ગુજરાતમાં છે તથા રૂંડર તરફના બોદ્ધજોનાં

મૂલેશ્વર ત્રિશેષ નામ પણ હોય છે. અહીં, 'આવશ્યકચૂર્ણિ'માં 'મૂલિસ્સર'નો ઉલ્લેખ છે, એટલે એ નામ બોઝામાં બોલું બાઠમા મૈકા જેટલું જૂનું છે. વઝી પ્રસ્તુત ઉલ્લેખ એમ સૂચવે છે કે આનંદ-પુરમાં 'મૂલિસ્સર'નું મંદિર હોવું જોઈએ.

પ્રાકૃત 'મુલ્લ'—'મૂલ' (ગુજ. 'મૂલ') અને 'મોલ' (ગુજ. 'મોલો') એ દેશ્ય શબ્દો લાગે છે. જો કે કેટલાક એનો સંબંધ સં. મદ્રપ્રા. મહ્તગુજ. મલો इत्यादि સાથે જોડે છે. આ શબ્દોને તેમ જ 'મૂલિસ્સર' શબ્દમાંના 'મૂલ' અંગને મહાદેવના અર્થમાં વપરાતા 'મોલ્લાનાથ,' 'મોલ્લા સંમુ' જેવા પ્રયોગો સાથે વાગ્યાપારગત સંબંધ હશે એવી સ્વાભાવિક કલ્પના થાય છે.

૧ કચ્છે બામીરાણિ સદ્દાણિ, આણંદપુરતો ધિગ્જાતિઓ દરિનો મૂલિસ્સરે ઉદગ્રાષે ઢિતો, વર મગ્ધતિ, ચાહવેજજર મત્તમુષ પેદિ, પાગનૈતરેણ મગ્ધતિ—કચ્છે ચાવળાણિ મગ્ધવતિયાણિ તાણ મત્ત કરેદિ ।
આવ્ર, ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૨૧૧

भूततडाग

મરુકચ્છથી વાર યોજન ઉત્તરે આવેલું એક તડાવ.

એ વિશેનું પરંપરાપત કથાનક આ પ્રમાણે છે : મરુકચ્છના એક ગણિકે ડઝાધિનીના કુત્રિકાપણમાંથી એક મૂત સ્ત્રીનો હતો. એ મૂત જો હતો કે એને સતત કામ આપવામાં ન આવે તો સ્ત્રીદનારને મારી પાડે. ગણિકે જે કામ સોંપ્યું તે થઈ મૂતે ક્ષણ વારમાં કરી દીધું. આથી છેવટે ગણિકે એને એક સ્ત્રી ઉપર ચઢવા ડત્તરવાનું કામ સોંપ્યું. મૂતે પોતાનો પરાજય સ્વીકારી લીધો અને પરાજયનું કંદેરુ બિહન મૂકનારી રૂચ્છા વ્યક્ત કરીને કબુલ કે 'ઘોડા ઉપર' સવારો કરીને ચાલતાં જ્યાં તું પાછું વાઝીને જોઈશ ત્યાં હું એક તડાવ વાંધોશ.' ગણિકે વાર યોજન ઝડીને પાછું વાઝીને જોયું અને ત્યાં મૂતે એક તડાવ વાંધું, જે મૂતતડાગ નામથી પ્રસિદ્ધ થયું.

આ કથાનકના કામ્પનિક અંશો ન સ્વીકારીએ, તો પણ મહા-
દગ્ધતો, ઉત્તરે ચારેક યોજન દૂર આવેલું એક તઢાવ લોકશ્રુતિમાં
ભૂતતઢાગ નામે અગ્નીતું હતું એટલી વસ્તુ તો નિશ્ચિત છે.

જુઓ કુત્રિકાપણ

૧ શુક્રમા, ગા. ૪૨૨૯-૨૨; શુક્લે, માગ ૪, પૃ ૧૧૪-૧૬

શુક્રકન્ધ

જુઓ મરુકન્ધ

મંગૂ આર્ય

એક પ્રાચીન આચાર્ય. તેઓ આર્ય સમુદ્રનો સાથે વિહાર કરતા
સંપારકમાં ગયા હતા. તેમનું શરીરસ્વાસ્થ્ય સારું હતું, ઝ્યારે આર્ય
સમુદ્ર દુર્બલ હતા. વઢી આર્ય મંગૂ આચાર્ય બહુશ્રુત, ઘણા શિષ્યોના
પરિચારવાલા તથા ઉષ્ણવિદ્યાગે હતા. તેઓ એક વાર મથુરા ગયા હતા.
ત્યાંના શ્રાવકો નગ્ગોજ દૂધ, ઢહી, ઘી અને મોઢ્ઢવાઢો સ્થોરાક વહોરાવતા
હતા. મોજા સાધુઓ ત્યાંથી ચાન્ધ્યા ગયા, પણ આર્ય મંગૂએ
ઝિહ્વારસના લોમથી વિહાર ન કર્યો. શ્યામળ્યનો વિરાધના કરીને તે
મરણ વામ્યા અને નગરની નિર્ધમના-નીકમા ધ્યેનર થયા. પછી કોઈ
સાધુ ત્યાંથી પસાર થાય એટલે એ વ્યંતર પ્રતિમામાં પ્રવેજીને મોટી
જીમ લાંબી કરતો, અને સાધુઓ પૂછે ત્યારે કહેતા કે 'હું ઝિહ્વા-
વોપથી વ્યંતર થયો છું અને તમારા પ્રતિબોધ માટે આવ્યો છું. માટે
મારા જેવું વર્તન તમે કમ્મશો નહિ' વઢી મીઝો એક મત એવો છે કે
ઝ્યારે સાધુઓ ઝમવા વેસતા ત્યારે સાધુઓની સામે તે પોતાનો
અલંકારસચિત હાથ ડંબાવતો, અને ઝ્યારે પૂછવામાં આવે ત્યારે ઉપર
પ્રમાણે કહેતો.

'નંદિસૂત્ર'ની સ્થવિરાવલીમાં આર્ય સમુદ્રની પછી આર્ય મંગૂને
વંદન કર્યા છે, એટલે આર્ય મંગૂ આર્ય સમુદ્રના શિષ્ય સંભવે છે."

પ્રસ્તુત સ્થિતિગતલીમાં આર્ય મંગૂને સ્વૂવ આદરપૂર્વક પ્રણામ કરેલાં છે, જ્યારે ઉપર્યુક્ત કથાનકનો ધ્વનિ યથા ઠલટો જ છે. આથી એક જ નામવાળાં વે જુદા જુદા આચાર્યોનો પછીના સમયમાં થયેલા વૃર્ણિકારો અને ટીકાકારોણ સંભવ કયોં હશે એમ અનુમાન થાય છે.*

૧ ચ્વમ (ઉદ્દે. ૬ ઉપરની વૃત્તિ), પૃ ૪૪. જુઓ સમુદ્ર આર્ય.

૨ નિચૂ, માગ ૩; પૃ ૬૫૦-૫૧; વલી જુઓ બાપૂ, ઉત્તર માગ, પૃ. ૮૦; વ્વકમ, પૃ. ૪૪; ધ્રાપ્ર, પૃ. ૧૯૨.

૩ તિસમુદ્રાચકિર્તિ લીલસમુદ્રંદુ ગદ્યપેવાલ ।

વદે અજ્ઞસમુદ્ર અવ્યુભિયમમુર્તંગીર ॥૧૭॥

ભગા કરગં દ્વારગં પમાવગ જાણદણગુણાગ ।

વદામિ અજ્ઞમણુ કુચમાગપારગ ધીર ॥૨૮॥

નસૂ, પૃ ૪૯-૫૦

૪ ' શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ સૂત્ર 'ના વે ટીકાકારો ડવેન્ડ્રસૂરિ (વદ, પૃ ૧૨) અને રત્નશેલરસૂરિ (ધ્રાપ્ર, પૃ ૧૯૭) આ રસદ્વિની વાત કરતા ' મથુરા-મગૂ ' આચાર્યનો ઉલ્લેખ કરે છે ત છુ સોપારકલાલ મેગૂથી ભિન્નતા દર્શાવવા માટે હશે*.

મણિપ્રભ

ઉજ્જયિનીના રાજા પાલકના પુત્ર રાઃ વર્ધન (રાઝ્યવર્ધન) નો નાનો પુત્ર, જે પાછલ્લયા કૌશાલીનો રાજા થયો હતો. પાલકના મોટા પુત્ર અર્વાન્તિવર્ધને પોતાના ભાઈની જાનિ વગ કરવા માટે ભાઈને મારી નાખ્યો હતો.* આથી તેના ભાઈની સ્ત્રી ધારિણી પોતાનું શીલ વચાવવા માટે એક સાર્થની સાથે કૌશાલી વાતી ગઈ હતી એ વસ્તે એ સગમાં હતી. કૌશાલીમા રાજાની યાનજ લામા રહેતી સાધ્વીઓ પાસે તેને ટીકા લીધી, પણ પોતાના ગર્ભની વાત કરા નહિ પણ પાછલ્લયા જ વાતનો સ્વર પડતા એને ગુમ રાખનામા આવી અને એને પુત્રનો જન્મ થતાં નામમુદ્રાથી અંકિત કરીને રાજાના આગણામાં મૂત્રી દેવામાં આવ્યો. એ પુત્ર તે મણિપ્રભ. કૌશાલીનો રાજા અજિતસેન પણ અપુત્ર હતો,

તેથી તેણે મણિપ્રભને પુત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો. પુત્રપ્રેમને છાંયે ધારિણીએ અજિતમેનનાં રાણી સાથે મૈત્રી કરી. કાઠ્ઠે કરી અજિતસેનની પટ્ટી મણિપ્રભ ગાદી ઉપર આવ્યો. ૫. સમયે તેનો સગો ભાઈ અગ્નિસેન જે અગ્નિવર્ધનની પટ્ટા ઉઘાડિનીની ગાદીએ બેઠો હતો તે કૌશાંત્રી ઉપર ચઢી આવ્યો, અને બન્ને માઈઓ વચ્ચે યુદ્ધ થવાની તૈયારી હતી ત્યાં માતા ધારિણીએ વચ્ચે પાસે જઈને તેમનો સાચો વૃત્તાન્ત કહી સંમજાવ્યો, અને યુદ્ધ રહેવા દઈને વચ્ચે ઉત્સાહપૂર્વક નગરીમા પ્રવેશ્યા.^૩

૧ જુઓ અગ્નિવર્ધન.

૨ જુઓ અગ્નિવર્ધન.

૩ બાહુ, ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૧૮૧-૧૦; વટ, પૃ ૧૦-૧૨

મંડન સૂત્રધાર

સૂત્રધાર મંડનકૃત 'વાસ્તુસાર' માંથી કેટલાક શ્લોકો 'જંબુદ્વીપ-પ્રજાતિ' ઉપરની શાન્તિચન્દ્રની વૃત્તિમા ઉદ્દૃત થયેલા છે. મંડન એ નામ મધ્યકાલમા ગુજરાત-રાજસ્થાન અને માલવામાં વ્યાપક વિશેષ-નામ 'માડળ' નું સંસ્કૃતીકરણ છે.

મંડન મેવાડના રાજા કુંભકર્ણ-કુંભારાણા (ઈ. સ. નો ૧૫ મો સૈફો) નો આશ્રિત હતો. 'રૂપમંડન' આદિ શિષ્ય અને વાસ્તુશાસ્ત્રના સંસ્થાપક પ્રત્યે તેણે રચેલા છે.^૪

ત્રિકમના પંદરમા શતકના અંતમાં અને સોઝમાના પ્રારંભમાં અર્ધાત્ ઈસુના પંદરમા શતકમાં 'અલંકારમંડન', 'કાવ્યમંડન', 'ચંપૂમંડન', 'કાવ્યમનોહર' આદિ ગ્રન્થો લક્ષ્મીનાર મંત્રી મંડન અથવા માડળ માલગામાં આવેલા મંદપદુર્ગ (માંડુ) નો શ્રીમાત્રી વણિક હોઈ સૂત્રધાર મંડનથી મિત્ર છે.^૫

૧ દત્તસવાદનામ સૂત્રધારમંડનકૃતવાસ્તુશાસ્ત્રોક્તિરપિ તિલ્યને
યથા-“ ચતુષ્પટ્યા પદેર્વાસ્તુ પુરે રાગશ્ચહેડચેદત્ત । એકાદીત્યા શ્લે માગ
શત પ્રાસાદમંડપે ॥ ” इत्यादि १३ श्लोक टीकाया છે. અગ્રજા, પૃ ૨૦૮.

૧ જુઓ 'દેવતામૂર્તિ પ્રકરણ અને રૂપમડન,' પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧-૪

૩ જુઓ દેમચન્દ્રાચાર્ય સમા પ્રસન્નિત 'મહનમન્વતંપ્રહ'

ઘણિક

પેણતટ નગરનો એક ચોર, જે દિવસે તૂનારાનો ધંધો કરતો અને રાત્રે ચોરી કરતો. એ જ નગરના રાજા મૂલદેવના હાથે તે પકડાઈ ગયો હતો.

જુઓ મૂલદેવ

મત્સ્યદેશ

૨૫॥ આર્ય દેશો પૈકો એક. એનું પાટનગર વૈરાટ નગરમાં હતું.'

મત્સ્ય દેશમાં જયપુર રાજ્યનો કેટલોક ભાગ તથા અન્વર રાજ્ય આવી જાય છે.^૧

૧ મૂકુટી, પૃ. ૧૨૩; ષ્કણ્ડે, ભાગ ૩, પૃ. ૯૧૨-૧૪

૨ જ્યૌષ્ઠિ, પૃ ૧૨૮-૨૯

મથુરા

૨૫॥ આર્ય દેશો પૈકો શૂરસેના જનપદની રાજધાની.' મથુરા નગરો ઘણી પ્રાચીન છે, અને તેથી એને 'ચિરકાલ-પ્રતિષ્ઠિત' કહેવામાં આવી છે અને ત્યાંના સ્તૂબને 'દેવનિર્મિત' કહ્યો છે.^૨ મથુરાનું ઘીજું નામ ઇન્દ્રપુર હતું.^૩

પ્રાચીન ભારતના મહત્વના સાર્થમાર્ગો ઉપર આવેલું હોઈ મથુરા એક મહત્વનું વેપારી કેન્દ્ર ('પત્તન') હતું. એથી એ 'સ્થલપતન' તરીકે વર્ણવાયું છે.^૪

મથુરામાં મંડીર ઉવાનમાં સુદર્શન ચક્રનું આગતન હતું.^૫ કેટલોક સ્થલે ચક્રનું નામ પણ મંડીર ચક્ર આપેલું છે.^૬ લોકો માટે આશ્ચર્યવર્તક મંડીર ચક્રની યાત્રામાં ગાઢાં બોડીને જતા.

જૈન શ્રુતની વીંઝી વાચના મથુરામાં કરી” અને એને દેવધર્મિણિ ક્રમા-
ધમણે પોતાની છેવટના શ્રુતસંકલનમાં મુજબ વાચના તરફે મર્મમંત્ર
રોતે સ્વીકારી, ૫ વસ્તુ જૈન ઇતિહાસમાં ઘણા મહત્વની છે, અને માથુરી
વાચના માટે મુનિ ‘ઋગ્વેદવિજયજોષ્ઠ નિશ્ચિન ઋગ્વેદો સમય’ (વૈષ્ણ-
વિનાયક સં. ૮૨૭ થી ૮૪૦—ઈ. મ. ૩૦૧ થી ૩૧૪) માં
રાખીએ તા, એવું વિધાન નિ સંદેહ થઈ શકે કે ચોથી શતાબ્દીમાં મથુરા
જૈન ધર્મનું એવું મોટું કેન્દ્ર હતું, જેની વગવગ પશ્ચિમ ભાગતનું વલ્લભી
જ કરી શકે એમ હતું.

મગધના મહાશીર મથુરામાં આવ્યા હતા એવો એક ઉલ્લેખ
‘વિપાક સૂત્ર’માં છે “આર્ય મંડૂ” અને આર્ય રક્ષિત જેના શોવાશોએ
મથુરામાં વિહાર કર્યો હતો. આર્ય રક્ષિત મથુરામાં ભૂતગુપ્તા નામના
વ્યતરગહ—યશ્વાચરનમાં રહ્યા હતા “ ‘આપશ્યસ મૂત્ર’ નો વર્ણિત
એક સ્થાને મથુરાને ‘પાલ્લિગમ’ (સં. પાલિગમ) કહ્યું છે, “ એ
વતારે છે કે એમાં ધૌદ્રો અને અ ય સંપ્રદાયના અનુયાયીઓની વસ્તો
સારા પ્રમાણમાં હતો.

મથુરાને લગતા કટલાક પ્રકીર્ણ ઉલ્લેખો મળે છે, જેમ કે
—દેવતાપૂજનમાં ઉપયોગમાં આવતું એક વામણ મથુરામાં ‘ચંદ્રાલક’
તરીકે સુપરિચિત છે “ પત્ની અને પુત્રને ઘેર મૂકાને દેશાવરમાં ફરતા
મથુરાના વણિકોની કટલીક કથાઓ ટીકા-વર્ણિતોમાં છે. “ ઉત્તર
મથુરાના વણિક વણાર અર્થે દક્ષિણમથુરા (મથુરા) પણ જાય છે “
અપાયવાદ્યા ક્ષેત્રનો ત્યાગ કરવા સવધમાં, જગસપના ઉપદ્રવને કારણ
દશાદોષ મથુરાનો ત્યાગ કર્યો હતો એ ઉદાહરણ અપાય છે “ આ
ઉપરાંત મથુરાના અનેક પ્રાચીનક ઉલ્લેખો અગમસાદિ થતા છે, “
જે આ પ્રાચીન નગરીનું ગાલણ અને વૈદની જેમ જૈન ઇતિહાસમાં પણ
જે અસંધારણ મન્ય છે એ વતારે છે.

૧ મૃકશે, પૃ. ૧૨૩; ષ્કણે, માગ ૩, પૃ. ૧૧૨-૧૪

૨ ચિત્રાલપદ્ધિયાં મથુરાએ... ડહા, પૃ. ૧૨૫

૩ હુઓ દિ. ૧૨.

૪ હુઓ હન્દ્રપુર.

૫ ડહા, પૃ. ૬૦૫; આત્રી, પૃ. ૨૫૯

૬ મથુરા નામ ગયરી, મઘીરે ઝગમગે, મુદંતો જવણે,
વિસૂઝ, પૃ. ૭૦

૭ હુઓ મળદીર યશ.

૮ આમ, પૃ. ૫૫૫

૯ હુઓ દિ. ૧૧

૧૦ હુઓ સ્વેદ આહાર

૧૧ 'અરહંત પદ્ધાં મથુરાન્યરીએ મળાદે તુ ।

મેહેસુ ચચરેસુ ય ઉન્નરૂંગામઅંદેસુ ॥ (મા. ગા. ૧૭૭૬)

મથુરાનગર્યાં રૂહે કૃતે મજ્જાનિમિત્તમુત્તરકેપુ પ્રથમમર્હપ્રતિમા,
સરિધાપ્યન્તે, અન્યથા સદ્ ગુરૂં પતતિ । તાનિ મજ્જાનિમિત્તાનિ । તાનિ ચ
તાન્યાં નગર્યાં મેહેસુ ચચરેસુ ચ મનન્તિ । ન કેવલે તસ્યામેવ કિન્તુ
તસ્પુરિપ્રતિપદ્ધાં યે ષણ્ણવતિસદ્યાપ્ય પ્રમાદ્વાસ્તેભવિ મનન્તિ । રૂહોત્તરા-
પદાનાં પ્રામસ્ય પ્રમાદં કિતિ સદ્ધા । આહ ચ ચૂર્ગિકૃત-પ્રામદેસુ તિ
દેવમગિતી, ઉન્નરૂંગામેસુ તિ મળિય દોદ, ડત્તરામદ્યાપ્યં એવા મળિદ તિ ।
ષ્કણે, માગ ૨, પૃ. ૫૨૪. ડત્તરામદ્યાપ્ય પ્રામને પ્રમાર્થ રૂહેવાની રૂદિ છે,
એકો આર્માનો નિર્દેશ નોવવાન છે.

૧૨ નિષ્, માગ ૩, પૃ. ૫૧૦; ષ્કણે, માગ ૬, ૧૬૫૬; વ્યમ,
માગ ૪, પેટા વિ. ૧, પૃ. ૪૩

૧૩ વ્યના તથા વ્યમ (ડદે ૫), પૃ. ૮

૧૪ નિષ્, માગ ૩, પૃ. ૫૧૦; ષ્કણે, માગ ૬, પૃ. ૧૬૫૬;
વ્યમ, માગ ૪, પેટા વિ. ૧, પૃ. ૪૩. 'બોધિક' આતિનો ડત્તેલ
'મજ્જામારત' અને 'રામાયણ'માં 'બોધ' સરીકે છે. હુઓ ચિયલાત્તણ
લો-કૃલ 'ટાહ્કવં દન લેન્દવન્દ હન્દિવા', પૃ. ૩૧૭. જૈન આગમકાહિયમાં
'બોધિક' ને 'માલવ' થી અન્નિવ ગમેઅ છે; હુઓ માલવ.

૧૫ કુસુમપુત્રોપ્તે વીજે મથુરાય નાહુરુ સમુદ્રવતિ ।

યત્રૈવ તત્સવ વીજં તત્રૈવોપપન્ને પ્રસવ ॥

સૂરજી, પૃ. ૩૭૯-૮૦, સૂરજી, પૃ ૩૫૦

૧૬ નજ, પૃ. ૮; નમ, પૃ ૫૧; ડ્યોકમ, પૃ ૪૧; દ્વાદિ.
વધી જુઓ દેવદિગણિ ક્ષમાશ્રમણ.

૧૭ 'વીરનિર્ગણિ સવન્ બૌર જૈન ચાત્તમણના', પૃ ૧૦૬

૧૮ જુઓ જૈન, 'સાદક દ્વન એન્દ્યન્ટ દન્દિયા,' પૃ. ૩૦૧

૧૯ જુઓ મ યુ આર્ય.

૨૦ બાજુ, પૂર્વ ભાગ, પૃ ૪૧૧; ભાગ, પૃ ૪૦૦

૨૧ બાજુ, પૂર્વ ભાગ, પૃ ૧૬૩

૨૨ સૂરજી, પૃ. ૧૧૮

૨૩ બાજુ, ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૨૮૭, મ્યન, ભાગ ૪, પેઠા ૩
૧, પૃ. ૪૭

૨૪ બાજુ, ઉત્તર ભાગ, પૃ ૧૭૦

૨૫ રણસુખ, પૃ. ૨૫૫

૨૬ કામ, પૃ. ૨૦૮; ઝીકવ્યા, પૃ ૪૦, નિજ, ભાગ ૪,
પૃ. ૭૪૩, મસ, ગા ૪૯૪-૫૦૩; અપ, - ગા ૧૪૫; બાજુ, ઉત્તર
ભાગ, પૃ ૩૫-૩૬; દ્વાદિ

મથુરા મહા ગૃ આચાર્ય

જુઓ મહા ગૃ આર્ય

મરુસ્થલ

આજનો મારગાડ. એનાં મરુ, મરુમ્મિ, મરુપિય, મરુદેશ એના
નામો પણ મળે છે. 'કન્વસુર'ની વિવિધ ટોળાઓમા 'શન્યદેશનામ'
આપ્યાં છે તેમા 'મરુસ્થલ' છે.'

મરુ આદિ રેનાઝ પ્રદેશમાં રસ્તો મૂલી ન જાય પ માટે માર્ગમા
ફોલિકાઓ ટોળામાં આવે છે એવો ટંભેલ આગમસાહિત્યમાં છે.'

મરુવિપયમાં પાણીની તંગી છે અને પાણી મેઝવવા માટે-સત્રે દૂર સુધી જવું પડે છે.^૬ જલવિકલતાને કારણે-મરુસ્થલમાં, ધાન્યસંપત્તિ જોઈએ એવી થતી નથી.^૭ નિષ્પુણ્યપિપાસિત મનુષ્યોને જીવ પોષ્ટા પ્રાપ્ત થતું નથી તેમ મરુમૂમિમાં કન્યવૃક્ષનો પ્રાદુર્ભાવ થતો નથી.^૮

મરુમંડલની કેટલીક વિશેષતાઓ પણ નોંધવામાં આવે છે: 'યવનાલક' (પ્રા. જવળાલકો) નામનો 'કન્યાચોલક'—કન્યા-ઓનો પહેરવેશ મરુમંડલાદિમાં પ્રસિદ્ધ હોવાનું કહ્યું છે. એમાં ચણિયો-ચોઢી મેળાં સીવી લેવામાં આવતાં, જેથી વસ્ત્ર સ્વસી પડે નહિ. કન્યાના માથેથી તે પહેરાતો, એથી એ પ્રકારના પહેરવેશને ઝબો 'સરકંચુક' પણ કહેવામાં આવતો.^૯

આ ઉલ્લેખ વિશિષ્ટ મહત્વનો છે, કેમ કે એમાં કન્યાઓના સ્વાસ્થ્ય પોશાકને નિર્દેશ છે. વઢી પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સ્ત્રીઓના પહેરવેશમાં 'નીચી'નો નિર્દેશ આવે છે તે વક્ષની ગાંઠ છે, ચણિયાની ઢોરીની ગાંઠ નથી, એ દૃષ્ટિએ પણ આ વસ્તુ વિચારગ્રા જેવી છે. સંભવ છે કે સાડીની નીચે ચણિયો પહેરવાનું કોઈ પરદેશી જાતિ કે જાતિ-ઓની અસરથી દાખલ થયું હોય, દક્ષિણ ભારતમાં ચણિયાનો પહેરવેશ નથી એ પણ આ દૃષ્ટિએ સૂચક છે. ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખમાંના 'જવળાલકો' શબ્દનું 'જવળ' (સં. યવન. એ શબ્દ શિશિલ અર્થમાં ગમે તે પરદેશી જાતિ માટે પ્રયોજાતો હતો એ જાણીતું છે) ભંગ પણ ધણું કરીને એ જ સૂચવે છે. એ 'કન્યાચોલક' મરુમંડલાદિમાં પ્રસિદ્ધ હોવાનું કહ્યું છે, એટલે મરુમંડલ સિવાયના બીજા કેટલાક પ્રદેશોમાં પણ એનો પ્રચાર હોવો જોઈએ. હેમચન્દ્રના 'દ્વાચાત્રય', મહાકાવ્યમાંથી એને લાગતો એક સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં લતાગૃહમાં રહેલી મયળાનાં 'ચોલક' જોઈને એનો ભાવી પતિ કર્ણ સોલંકી અનુમાન કરે છે કે એ કન્યા હોવી જોઈએ—

યચ્ચોલકયથાસ્તન્નાથાપિ કન્યાત્વમત્યગાઃ ।

આર્તેવાસ્થ્યા યદ્વત્ત્વં સ્મરસ્ત્વર્ચા શરૈરદાત્ ॥

(સર્ગ ૯, શ્લો. ૧૪૫)

‘દયાશ્રય’ના ટીકાકાર અમયતિલકગણિ અહીં ‘ચોલક’નો અર્થ સમજાવતાં લખે છે—‘યથં ચોલકં કન્યોચિત્તં સર્વાંગીણક-
ચ્ચુકવિશેષમધાઃ પરિધાનેનાધારયત્તજ્ઞાયતે ધ્વમથાપિ કન્યાયં
નાત્યગાઃ ।’ અહીં ‘ચોલક’ને ‘કન્યોચિત્તં સર્વાંગીણકચ્ચુકવિશેષ’
કહ્યો છે, એ આગમસાહિત્ય-અંતર્ગત ડલ્લેસને બરાબર મઝતું આવે છે.

તેઓ ‘વૃહત્ કલ્પસૂત્ર’ ઉપરની ક્ષેમકીર્તિનો ટીકામાં ‘મરુતૈલ’
નામના એક વિશિષ્ટ તેલનો પણ ડલ્લેસ છે; એ તેલ મરુદેશમાં પવિત્ર-
માધી નીકઝતું.^૧ અર્થાત્ એ સ્વનિજ તેલ છે. મારવાડમાં પણ એક
કાઝે સ્વનિજ તેલ નીકઝતું હતું એ દ્રષ્ટિ એ ડલ્લેસને અનેક શક્ય-
તાઓનો સૂચક ગણી શકાય.

નકાસું ઘાસ નીંદયા માટે જે નાનું છાંકડું (ગુજ. ‘સરપટ્ટી’
હઝ સાથે સેતરમાં ફેરવવામાં આવે છે એને મરુમંડંઝગાં ‘કુલિક’ કહે
છે એવો પણ એક ડલ્લેસ છે.

૧ જુઓ ગુર્જર.

૨ રુદ્રપુર પ્રદેશે કીલિકાનુગારેણ ચમ્યતે, અન્યથા પમગ્રહઃ ।

સૂર્ય, પૃ. ૧૪૦.

કીલિકામર્ગો યથા વાલુકોત્કટે મરુકાદિવિપયે કીલિકાભિશ્ચેન ચમ્યતે ।

સૂર્ય, પૃ. ૧૧૬.

૩ નિષ્, માગ પૃ. ૧૦૧૭.

૪ નંદ, પૃ. ૧૨૩.

૫ કમ્, પૃ. ૨૨૦; કર્કી, પૃ. ૮૭.

૬ મરુનામ્નો મામ કન્યાચોલકઃ, સ ધ મરુમંડંઝગાંદિર્માઉદ્યરણ-

કપેન કન્યાપરિધાનેન સદ દીવિતો ભવતિ દેન પરિધાન મ ગયતિ,

कन्यानां चैव मस्तकप्रसेसेन प्रक्षिप्यते, अत एवायमूर्ध्व-सरकञ्चुक इति व्यपदिश्यते, तथा च तत्प्रादिभ्यामन्यान् कुर्वन्नाह भाष्यकृत्-“ त x जवना लउ ति भणिओ उन्मो सरकञ्चुओ कुमारीए x x ” इति । आम, पृ. ६८

• मस्तैल-मस्तदेशे पर्वतलुत्पद्यते । वृक्षे भाग ५, पृ १५९१
सूकमा, गा. ६०३१ या ‘मस्तैल’नो उल्लेख छे, जेनी टीकास्ये उपर्युक्त
संस्कृत अवतरण छे, ए सूचये छे के ‘मस्तैल’ विशेषो उल्लेख मुकाशले
पणो प्राचीन छे.

८ ‘कुलिकं’ लघुतर काष्ठ तृणादिच्छेदार्थं यत् क्षेत्रे वाप्यते तत्
महामण्डलादिप्रसिद्धं बुलिकमुच्यते, ततश्च यदत्र हलकुलिवादिभिः क्षेत्राण्युप
कर्म्यन्ते., अनुहे, पृ. ४८

मलयगिरि आचार्य

आगमसाहित्यना सौथी मोटा संस्कृत टीकाकारोमां आचार्य
मलयगिरिनुं स्थान छे. एमणे पोतानी अनेक कृतिओ पैकी एकेयमां
रचनासंवत आप्यो नथी तेम ज पोतानं विशे कशी माहिती आपो
नथी. पोते रचेलुं ‘शब्दानुशासन’ जे ‘मुद्रिब्याकरण’ (मूठीमां
माय एवं संक्षिप्त व्याकरण) पण कहेवाय छे एमां तेमणे ‘अरुणत्
कुमारपालोदरातीन्’ एवं उदाहरण आप्युं छे, अने एमां क्रियापद
अवतन भूतमां होई कर्ता थोटाक समय उपर बनेला बनावनी घात
फरे छे एवं अनुमान स्वभाविक रीते थई सके. आचार्य मलयगिरि
गुजरातमां थई गया छे ए तो निश्चित छे, पण उपर्युक्त प्रमाणेन आधार
तेओ ई.स.ना बारमा सैकामां थयेला राजा कुमारपाल (ई.स. ११४३-
११७३) ना समकालीन हता के एनी पड़ी थोटाक समये थया
हता एवं अनुमान थई सके. वळी मलयगिरि ‘आवश्यक सूत्र’
उपरनी पोतानी वृत्तिमां ‘आह च स्तुतिषु गुरवः’ एनी नोंप साधे
आचार्य हेमचन्द्रकृत ‘अन्ययोगवृत्तेद्वारिशिका’मांथी ‘अन्योन्य-
पक्षप्रतिपक्षमावात् ०’ (श्लो. ३०) ए श्लोक उद्धृत कयो छे, त्यां
हेमचन्द्र माटे एमनुं नाम लीया सिवाय ‘गुरवः’ एशे चहुमानसूचक

મલયગિરિ પોતાની આવશ્યક વૃત્તિ'મા પૂર્વકાલીન વૃત્તિઓનો વહુ વચનમા નિર્દેશ કર્યો છે, '૫ સૂચક છે. હરિભદ્ર ઉપરાત્ત, બોજા એક આચાર્ય જિનભટ્ટની ટીકા' જ જો તેમને ઉદ્દિષ્ટ હોત તો નિર્દેશ-દ્વિ-વચનમા હોત પણ વહુવચનનો પ્રયોગ બતાવે છે કે ૫ સિવાય પણ બીજી એક અથવા વધારે ટીકાઓ 'આસ્યકસૂત્ર' ઉપર હોતી જોઈએ 'વિવૃતય' એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ હોવાથી ઉપર્યુક્ત બે વિચરણોમા 'નૃર્ણિનો સમાવેશ કરીને વહુવચનના પ્રયોગનું સમાધાન કરવું ૫ દૂરાકૃષ્ટ લાગે છે.

'ઝ્યોતિઃકરક', '૧૦' 'વિંડનિર્બુક્તિ', '૧૧' અને 'જીવાભિગમ'ની '૧૨' વૃત્તિઓમા મલયગિરિ વારંવાર તે તે ગ્રન્થો ઉપરની 'મૂલ ટીકા'નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ત્રણે સૂત્રગ્રન્થો ઉપર મલયગિરિ પૂર્વેની કોઈ ટીકા આજે વિદ્યમાન નથી. 'જીવાભિગમ'ની 'મૂલ ટીકા'ના ઉલ્લેખો 'રાજપ્રશ્નીય'ની વૃત્તિમા પણ છે '૧૩' 'પ્રજ્ઞાપના' તથા 'નદિસૂત્ર' ઉપરની હરિભદ્રસૂરિની ટીકાઓનો ઉલ્લેખ તેમણે કર્યો છે '૧૪'

વઠી પોતાની રચનાઓમા મલયગિરિ પોતાની જ 'અન્યાન્ય' વૃત્તિઓના ઉલ્લેખ કર્યા છે, જે તેમની વૃત્તિઓની આનુપૂર્વી નક્કી કરનામા સહાયમૂલ થાય છે. 'નદિસૂત્ર' અને 'વિંડનિર્બુક્તિ'ની વૃત્તિઓમા પાતાની 'ધર્મસપ્રહરિ ટીકા'નો ઉલ્લેખ '૧૫' તેમણે કર્યો છે ૫ જ રીતે 'ઝ્યોતિઃકરક'ની વૃત્તિમા 'ક્ષેત્રસમાસ'ની ટીકાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે '૧૬' 'બૃહ્સ્પતિ સૂત્ર'ની પીઠિકાવૃત્તિમા 'સંસ્કૃત' શબ્દનો અર્થ સમજાવતા તેમણે પાતાના ગ્રાહકરણનો નિર્દેશ કર્યો છે '૧૭' ૫ જ પ્રમાણે 'સૂર્ય-પ્રજાતિ'ની વૃત્તિમા પણ તેમણે સ્વરચિત 'શબ્દાનુસાસન'નો ઉલ્લેખ કર્યો છે '૧૮'

'તત્ત્વાર્થમૂત્ર' ઉપરની સ્વરચિત ટીકાનો ઉલ્લેખ એમણે 'પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર' તથા 'ઝ્યોતિઃકરક'ની વૃત્તિઓમા કર્યો છે '૧૯'

'જીવાભિગમમૂત્ર' ઉપરની પોતાની વૃત્તિમા 'દેશોનામમાલા'

(‘પહકર-ઓરોહ સંધ્યા’ હિતિ દેવીનામમાલાવચનાત્, જીમ, પૃ. ૧૮૮) અને ‘નામમાલા’ (‘મોહણધરગા’ હિતિ મોહણ-મૈથુનસેત્રા “રમિય મોહણરયાઈ” હિતિ નામમાલાવચનાત્, જીમ, પૃ ૨૦૦) એ બે કોશપ્રત્યો સૂચિત કર્યા છે, પણ એમણે આપેલાં અવતરણ અનુક્રમે હેમચન્દ્રકૃત ‘દિશીનામમાલા’માં કે ધનપાછકૃત ‘પાર્શ્વલઙ્ગી નામમાલા’-માં નથી, પટ્ટે એ સિવાયના કોઈ પૂર્વકાલીન કોશોનો આધાર આચાર્ય મલયગિરિ અહીં ટાંકે છે એમ માનવું જોઈએ.

પછીના સમયમાં થયેલા આગમસાહિત્યના ટીકાકારોએ મલયગિરિની ટીકાઓના પ્રસંગોપાત્ત આધાર આપ્યા છે. જેમકે— ‘આદ્યપ્રતિકમળ સૂત્ર’ના ટીકાકાર રત્નશેખરસૂરિએ મલયગિરિકૃત ‘રાજપ્રશ્નીપ્ર’ વૃત્તિનો આધાર ટાંક્યો છે^૧ અને ‘જંબુદ્વીપપ્રજ્ઞાસ્તિ’ના ટીકાકાર શાન્તિચન્દ્રે ‘વૃહત્સંપ્રદાણિ,’^૨ ‘ક્ષેત્રસમાસ’^૩ અને ‘વ્યોતિષ્કરંડક’^૪ ઉપરની તેમની વૃત્તિઓનો વહુમાનપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૧ જૈસાદ, પૃ. ૧૭૧

૨ જામ, પૃ. ૧૧

૩ જૈસાદ, પૃ. ૧૭૧-૪૪

૪ જુઓ જિનમટાચાર્ય.

૫ તત્ત્વ પ્રાપ્તોપાગ્રસ્થ વૃત્તિ. ધીમલયગિરિકૃતાધિ સપ્રતિ કાલદોષેણ અપચિદ્વિગ્ના, જપ્રણ, પૃ ૨ વડી જુઓ ગિરકો, પૃ ૧૩૦-૩૧.

૬ ગિરકો, પૃ. ૧૩૦

૭ જૈસાદ, પૃ ૧૭૪, ગિરકો, પૃ ૩૧૨

૮ તત્ત્વા ગુણપદકમલે પ્રમાવતસ્તસ્ય મન્દશક્તિરપિ ।

ભગ્નસ્વકનિર્ગુણિ વિજ્ઞોમિ યથાઽઽગમ દશમ્ ॥૩॥

૧ વ્યવિ વિવૃત્તયોઽસ્યઽ સન્તિ વિચિત્રાસ્તથાપિ વિપમાણતા ।

સમ્પ્રતિ જનો દિ અદ્યધીર્મ્યાનિતિ વિવૃત્તિતત્ત્વમ્ ॥૪॥

જામ પૃ. ૧

૨ જુઓ જિનમટાચાર્ય

१० ज्योक्म, पृ. १२१, १८६

११ पिनिम, पृ. ४२, ६२, ८१

१२ जीम, पृ. ४, १५, १८६, १९४, २००, २०४, २०५, २०९, २१०, २१३, २१४, २२१, ३२१, ३५८, ४३८, ४४४, ४५०, ४५२, ४५७, इत्यादि.

१३ राघम, पृ. ६२, ६४, ६८, ६९, ७०, ७१, ७५, ७९, ९३, इत्यादि.

१४ प्रम, पृ. ६११; नम, पृ. २५०

१५ नम, पृ. १९३; पिनिम, पृ. २३

१६ ज्योक्म, पृ. ५६-५७, १०१, १०४

१७ मलमणिप्रभृतिव्याकरणप्रणीतेन लक्षणेन संस्कारमापादितं वचनं संस्कृतम्, शृकम्, पृ. ३.

१८ सूत्रम्, २२३

१९ प्रम, पृ. २९८; ज्योक्म, पृ. ८१

२० धाप्र, पृ. ३५

२१ जंप्रशा, पृ. १२७, २२६

२२ जंप्रशा, पृ. २२९, ३४८, ३५७

२३ जंप्रशा, पृ. ८७

मलयपट्टण

सोपारकनी वासे आवेलुं शहेर. ए वेपारनुं मथक हतुं. एकर तार्यवाह हजार वृषभ उपर माल भरीने त्यां गयो हतो.

मुंबई पासेनुं मलाड आ कदाचित् होय एवी तर्क थई शके, जो के एने माटे कशो ऐतिहासिक आधार नथी.

१ वसहानं सहस्रेहि सख्वाहु व्यंघो गभो ।

मलमणेण सोपारमन्न मलयपट्टण ॥ धाप्र, पृ. ६६ .

महाकाल

अवन्तिशुकुमालना पुत्रे उज्जयिनीमां पोताना पित्ताना मरणस्थान

ઉપર વંધાવેલું દેવમંદિર 'મહાકાલ' તરીકે ઓળખાય છે.

જુઓ અવન્તિમુકુપાન્હ

મહાગિરિ આર્ય

સ્થૂલભદ્રસ્વામીના વે શિષ્યો આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય મુહસ્તી નામે હતા. એમાં મહાગિરિ મુહસ્તીના ઉપાધ્યાય હતા. સમય જતાં મહાગિરિએ સાધુગણ આર્ય મુહસ્તીને સોંપ્યો, અને એ કાલે જિનકન્યનો વિષ્ણુદ થયો હોવાથી ગચ્છનિધિમાં રહીને તેઓ જિનકન્યને યોગ્ય વૃત્તિથી વિહાર કરવા લાગ્યા. એક વાર તેઓ વિહાર કરતા પાટલિપુત્ર ગયા. એ સમયે આર્ય મુહસ્તી પણ ત્યાં હતા. પાટલિપુત્રનો વસુભૂતિ નામે એક શ્રેષ્ઠી આર્ય મુહસ્તીના ઉપદેશથી આવક થયો હતો. એનાં કુટુંબીઓને ઉપદેશ આપવા માટે આર્ય મુહસ્તી એને ઘેર ગયા હતા. એ વખતે આર્ય મહાગિરિ મિશાને માટે ત્યાં આવી ચઢ્યા. આર્ય મુહસ્તીએ એમને ઘંટન કર્યું. બાધી શ્રેષ્ઠીએ એમને ત્રિશે પ્રશ્ન કરતાં મુહસ્તીએ કહ્યું કે 'તેઓ માગ મુક છે.' આ સાંમઝીને શ્રેષ્ઠીએ પોતાનાં માગ સોને કહ્યું કે 'ત્યારે આ સાધુ આવે ત્યારે-આ વધું ત્યાગ કરવા લાયક ભક્તપાન છે-એમ કહીને તમારે તેમને વહોરાવવું.' બીજે દિવસે આર્ય મહાગિરિ બાગ્યા સ્વરા, પણ આમ કૃત્રિમ રીતે વહોરાવવામાં આવતાં અન્ન-પાણીમાંથી કશું પણ તેમને લેવા લાયક લાગ્યું નહિ. ઉપાશ્રયમાં પાછા આવીને તેમણે આર્ય મુહસ્તીને કહ્યું કે 'તમે ગઈ કાલે મારો વિનય કરીને મારે માટે અનેષણા કરી લીધી છે, માટે ફરી વાર તમારે આવું ન કરવું.' મુહસ્તીએ મહાગિરિનો ક્ષમા માગી.

કદક આચારપાલન માટેના આર્ય મહાગિરિના આપદને ભગતો બીજી એક વૃત્તાન્ત પણ મળે છે, જે અનુસાર તેમણે આર્ય મુહસ્તી સાથે આહારપાણી લેવાનું વંધ કર્યું હતું :

- જીવંતસ્વામીની પ્રતિમાને વંદન કરવા માટે આર્ય મુહસ્તી

ઉજ્જયિનીમાં આવ્યા હતા. એ સમયે ત્યાં સંપ્રતિ રાજા હતો. જીવંત-સ્વામીનો રથયાત્રામાં રથનાં સામે આર્ય મુહસ્તીને જોઈને રાજાને જાતિ-સ્મરણ થયું અને પૂર્વજન્મમાં સંપ્રતિ પોતાનો શિષ્ય હોવાનો ઘૃતાન્ત આર્ય મુહસ્તીએ તેને કહ્યો. તેમના ઉપદેશથી સંપ્રતિએ થાવક ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. પછી રાજાએ પોતાના રસોયાઓને આજ્ઞા કરી કે 'રસોડામાં જે કંઈ વધે તે અઠૂત અને અકાગ્તિના અર્થો સાધુઓને સમારે આપવું.' ઘઠી નગરના કંદોઈઓ, તેલીઓ, છાશ વેચનારાઓ, દોશોઓ વગેરેને તેણે સૂચના કરી કે 'સાધુઓને જે જોઈએ તે તમારે આપવું; અને મૂન્ય હું આપીશ.' આ પછી સાધુઓને ઇચ્છાનુસાર આહાર અને વસ્ત્ર મઠવા મંડ્યાં. આથી આર્ય મહાગિરિએ આર્ય મુહસ્તી-ને કહ્યું કે 'પ્રચુર આહાર વસ્ત્રાદિ સાધુઓને મળે છે; માટે રાજાની પ્રેરણાથી તો છોટો આપતા નથી ને? એ વાત તમા તપાસ કરો.' આર્ય મુહસ્તી વધું જાણતા હતા, છતાં પોતાના શિષ્યો પ્રત્યેના મમત્વથી તેઓ ચોન્ન્યા કે 'રાજધર્મનું અનુક્રમણ કરતી પ્રજા જ આ આહારાદિ આપે છે.' એટલે આર્ય મહાગિરિએ કહ્યું 'તમે વહુશ્રુત હોવા છતાં પોતાના શિષ્યો પ્રત્યેના મમત્વથી આવું થોડો છો, માટે હવેથી આપણે વન્ને જુદા આહાર લઈશું.' પાછલથી આર્ય મુહસ્તીએ પોતાના અપ-રાધની ક્ષમા માગી હતી અને વન્ને આચાર્યો કરી વાર સાંમોગિક-સાથે આહાર લેતા-ધયા હતા.^૧

આર્ય મહાગિરિ દશાર્ણપુરની પાસે આવેલા ગજાપ્રપદમા અનશન કરીને કાલ્ધર્મ પામ્યા હતા.^૨

જુઓ સમ્પ્રતિ, મુહસ્તી આર્ય

૧ આપ, ઉત્તર માય, પૃ. ૧૫૧-૧૭.

૨ વૃકમા (મા. ૨૧૪૨) તથા વૃકમે, માય ૩, પૃ. ૧૧૭-૧૧; નિષ્, માય ૨, પૃ. ૪૩૭-૩૮. બહીનિષ્, માય ૫, પૃ. ૧૭૧૪-૧૬ (મા. મા. ૫૬૧૪-૫૭૦૮ ઉપરની ચૂર્મિ) આ એ જ ઘૃતાન્ત વર્ણન છે.

જીવન્તસ્વામીની પ્રતિમા સવધમા જુઓ 'જર્નલ ઓફ ધી ઓરિએન્ટલ
 ઇન્સ્ટિટ્યુટ,' પ્રત્ય ૧, પૃ ૭૨-૭૬ મા થી ઉમાચન્દ શાહનો લેસ
 'એ મુનિક ઇમેજ ઓફ જીવન્તસ્વામી.'

૩ અ.ચૂ. ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૧૫૭; આમ, પૃ. ૪૬૮. જુઓ મજાપ્રપચ

મહારાષ્ટ્ર

પશ્ચિમ ભારતનો મહારાષ્ટ્ર પ્રાન્ત. મહારાષ્ટ્રની ગણના જૈન આગમ-
 માહિત્યમાં અનાર્યં દેશોમાં કરેલી છે. મહારાષ્ટ્ર, કુડુક્ક આદિ અનાર્યં
 દેશોમાં જૈન સાધુઓનો વિહાર રાજા સંપ્રતિના પ્રયત્નને લીધે શમ્ય
 વ્યવસ્થા હતો.'

'પ્રશ્નત્યાકરણ સૂત્ર'માં 'મહારાષ્ટ્ર' (પ્રા. મરહટ્ટ) જાનિને
 મ્હેચ્છ જાતિ તરફ ગણાવેલી છે.

મ્હેચ્છ જાતિ તરફ 'મરહટ્ટ'નો ઉલ્લેખ જવન્તે જ મળે છે એ
 દૃષ્ટિ. આ નોંધપાત્ર છે. અહીં 'મ્હેચ્છ' શબ્દ વહે કા તો પરદેશી
 જાતિ કે કાંતો અહીંના મૂળ વતની-વેમાર્થી એક ઉદિષ્ટ હોય. ભારત-
 ના વીજા અનેક પ્રાન્તોનાં નામ જેમ તે તે જાતિઓ ઉપરથી છે તેમ
 મહારાષ્ટ્રનું નામ પણ આ 'મરહટ્ટ' જાતિ ઉપરથી પડેલું છે.

'અનુયોગદાર સૂત્ર'માં માગધ, માલ્લ, સૌરાષ્ટ્ર અને કોંકણની
 સાથે મહારાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ છે. મહારાષ્ટ્રીઓની વાચાલતા પ્રસિદ્ધ હતી.
 'વ્યવહાર સૂત્ર'ના માપ્યમાં કહ્યું છે કે-અકૂર મતવાઝો આંધ્રવાસી,
 અવાચાલ મહારાષ્ટ્રી, અને નિપ્પાપ કોસલવાસી સોમા એક પણ
 દેસાતો નથી.

મહારાષ્ટ્રના વિવિધ રિવાજો અને રુઢિઓના ઉલ્લેખ આગમ-
 માહિત્યમાં છે. 'મહારાષ્ટ્ર દેશમાં મધની ટુકાનોમાં મધ હોય કે ન
 હોય, પણ તેની ઉપર ધવજ પટકાપવામાં આવે છે, જે જોઈને મિથાન
 આદિ ત્યા ઋતા નથી' મહારાષ્ટ્ર દેશમાં ઠંડા પાણીમાં દીરઘા મૂક-

वामां आवे छे.^१ महाराष्ट्रमां प्रसिद्ध कोल्हकचक्रपरंपरा-शेरही पीळवाना कोल्हनां चकोनो पण निर्देश छे.^२ पालंफ (गुज. पालख)नुं शाक महाराष्ट्र अने गोल्ह देशमां प्रसिद्ध छे.^३ महाराष्ट्रमां नग्न साधुनुं प्रुंथिद्वर्षीणीने एमां कडी नाखवानो रिवाज हतो.^४ महाराष्ट्रमां कल्पपाल-कलालने बहिष्कृत गणवामां आपतो नहोतो; एनी साथे बीजाओ भोजन लई शकता.^५ नीलकंठ आदि ऊननां बल्लो महाराष्ट्र देशमां घणां मांषां होय छे, छतां शियाळामां साधुओए ए धारण करवां, केम के ए सिवाय शीतनुं निवारण थतुं नर्या.^६ महाराष्ट्रमां भादरवा सुद पडवाना द्विक्से 'श्रमणपूजा' नामे उत्सव यतो. एमां लोको साधु-ओने दहोरावीने अट्टमना उपवासनुं पारुणं करता.^७ कालकाचार्य प्रतिष्ठानमां पर्युषण कर्तुं तयारी आ उत्सवनों प्रारंभ थयो हतो.^८

महाराष्ट्रनी भाषाने लगता पण केटलाक उल्लेखो छे. मालव-महाराष्ट्रादि देशप्रसिद्ध विविध भाषाओ बोलवाधी सामळनारने हास्य उत्पन्न थाय छे.^९ महाराष्ट्रनी भाषामां खीने 'माउगास,^{१०} रूनी रूणीने 'पेळ,^{११} तथा मूणो बनाववा माटेनी काष्टशलाकाने 'पेळ-करण'^{१२} कहे छे. 'दशवैकालिक सूत्र'नी चूर्णि अनुसार, महाराष्ट्रमां संशोधनार्थे 'अण्ण' शब्द वपराय छे;^{१३} ए बतावे छे के अर्वाचीन मराठी शब्द 'अण्णा'नो प्रयोग ओछामां ओछुं आठमा सैका जेटला प्राचीन कालमां जाय छे.

'चोदिति' अथवा 'कुणिय' जेवा शब्दो बोलनार महाराष्ट्र प्रदेशमां हास्यपात्र थाय छे,^{१४} एम 'निशीथचूर्णि' लखे छे. एनो अर्थ ए थयो के 'निशीथचूर्णि' ज्यां रचई ए प्राचीन गुर्जर देशमां लगभग आठमा सैका मुघी आ शब्दो अश्लील गणना नहोता.

१. जुधो सम्प्रति.

२ ग्रन्थ (अधर्महार), पृ १४. तेमांनु अवतरण-× × × हमे य पहवे बहवे मिलव्वाती, के ते ? सङ्ग-जवग-सङ्गर-जवग-गाव-

વિતોડની દક્ષિણે આવેલું 'નાગરી' નામે સ્થાન માધ્યમિકા છે પણ વિદ્વાનોનો મત છે. હાલ પણ માધ્યમિકામાં કેટલાક મિલ્લ પ્રાચીન અવશેષો છે.

૧ વિસુ, ૨-૫

૨ ઝેટિ, પૃ. ૧૧૬

માલવ-૧

એક ખનાયે જાનિ, જેના નામ ઉપરથી અગતિ જનપદ મારગ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો ' આગમસાહિત્યમાં 'માલવ' જાતિને 'સ્થેષ્ઠ જાતિ' તથા 'માલવ' દેશને 'સ્થેષ્ઠ દેશ' કહ્યો છે. આ માલવ સ્થેષ્ઠો પર્વતમાઝાઓમાં રહેતા અને ધમ્નીમાં આવોને માણસોનું હરણ કરી જતા. 'નિશીયર્ણિ' કહે છે કે તેઓ માલવ નામના પર્વત ઉપર વિપમ પ્રવેશમાં રહેતા. કેટલાક પ્રથોમાં 'માલવ' તેમ જ 'યોધિક'ને અભિન ગણ્યા છે તથા તેઓના આક્રમણનો મય આવી પડતાં શીઘ્ર દેશાન્તર કરવું એવું સૂચન કરેલું છે. માલવને 'સ્તેન'— 'ચોર' તેમ જ 'ઉજ્જયિનીતસ્કર' કહ્યા છે. આ બીજા વિશેષણ ઉપરથી તેઓ ઉજ્જયિની આસપાસના પ્રદેશ ઉપર વારંવાર આક્રમણ કરતા એ હકીકત સૂચિત થાય છે. ઉજ્જયિનીના એક શ્રારકુપુત્રને ચોર હરી ગયા હતા અને તેને 'માલવક'—માલવદેશમાં મૃપકાસને ત્યાં વેપ્યો હતો, એવું કથાનક મળે છે. માલવ જાતિના આક્રમણકારોની ઉજ્જયિનીમાં કેટલો ઘાત હતો એનું એક વિશિષ્ટ દૃષ્ટાન્ત 'ઓપનિયુક્તિ'ના માધ્યમાં છે, જેનું સ્પષ્ટીકરણ દ્રોણાચાર્યની ટીકા કરે છે. એ દૃષ્ટાન્ત વાસ્તવિક ન હોય તો પણ પરિસ્થિતિનું ઘોરક તો અવશ્ય છે. દ્રોણાચાર્ય લખે છે: ઉજ્જયિનીમાં વારંવાર માલવોનું આક્રમણ થતું અને તેઓ મનુષ્યોને હરી જતા એક વાર કુશમાં રહેટની માઝા પડી ગઈ (માઝા પતિતા); કોઈ વોયું કે 'માઝા પડી.' બીજો કોઈ સંભ્રમમાં એમ સમજ્યો કે

‘માલવો આવ્યા છે’ (માલવાઃ પતિતાઃ); અને એમ નાસભાગ થઈ રહો.” અણસમજુને મઢકાવતા માટે પણ ‘માલવસ્તેન આવ્યા છે.’ (માલવતેણા પહિયા) એમ કોઈ ચોલતું એવો નિર્દેશ મળે છે.” આ ઉલ્લેખો વતાવે છે કે ચોલચાલની પ્રાકૃતમાં ‘માલવાઃ’ ને ‘માલ’ પણ કહેતા હશે. ‘ઓઘનિર્યુક્તિ’ (ગા. ૨૬) માં ‘સુમિષ માલુજ્જેણી પલાયણે જો જમો તુરિયં’ એ પ્રમાણે ‘માલવ’ ને વડલે ‘માલ’ નો ઉલ્લેખ છે, તે પણ આ અનુમાનનું સમર્થન કરે છે. હવે બીજી તરફ જોઈએ તો, સંસ્કૃતમાં (અને કેટલીક અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં) ‘માલ’ શબ્દનો અર્થ ‘ઘરનો ઉપરનો ભાગ’ થાય છે. બંગાળીમાં ‘માલમૂમિ’નો અર્થ ‘પાર્વત્ય મૂમિ, ઉચ્ચ પ્રદેશ’ થાય છે, અને પશ્ચિમ બંગાળના ‘માલમૂમ’ નામના હુંગરાલ જિલ્લામાં રહેતી એક આદિવાસી જાતિ પણ ‘માલ’ જાતિ કહેવાય છે. પ્રાચીન ગુર્જર દેશના પાટનગર ‘મિઠ્ઠમાલ’ના ઉત્તર બંગમાં ‘માલ’નો સંબંધ પણ એ માલ જાતિ સાથે હોય એ શક્ય છે.

કોઈ ચાર સમયમૂલ્કતાવાળા માણસો હિંમત કરીને આ હુદારાને કેત્રી રીતે પરાજિત કરતા એના પણ ઉલ્લેખ છે. કોઈ ગામ ઉપર માલવ-શબરોના સૈન્યે આક્રમણ કર્યું હતું. એમાના કેટલાક બોધિકોષ કેટલીક સાધ્વીઓનું તથા એક કુલ્લક-નાના સાધુનું અવહરણ કર્યું એ ચોરો પોતાનામાંથી એકને સાધ્વીઓ તથા કુલ્લકની સોંપણી કરીને બીજાનું હરણ કરવા માટે ગયા. હવે, એ એક ચોર તરસ્યો થતાં પાણી પીવા માટે કૂવામાં ઊતર્યો. કુલ્લકે વિચાર કર્યો કે ‘અમને આટલાં વધાંને આ એક ચોર શું કરી શકવાનો છે?’ તેણે સાધ્વીઓને કહ્યું કે ‘આપણે આ ચોર ઉપર પાપાણપુંજ નાંસીએ.’ સાધ્વીઓએ ગમરાઈને ના પાડી, પરંતુ કુલ્લકે તો એક મોટો પથ્થર પેલા ચોર ઉપર નાલ્યો, એટલે ત્રણી સાધ્વીઓએ પણ એક સાથે પથ્થરો નાલ્યા. એનાથી ચોર મરણ પામ્યો, અને કુલ્લક, સાધ્વીઓને હરિને સુરક્ષિત સ્થળે મળ્યો.”

આ માલવો ડથોરે પકડાતા થયોરે તેમને હેડમાં નાસવામાં આવતા.^{૧૩}
માલવો સ્વમાવથી જ પરુપ ઘાળી વોલનારા હતા એવો ઉલ્લેખ છે.^{૧૪}

માલવો ('માલોડ')ના જે ગણસત્તાક રાજ્યનો મિકંદરની સવારીના કાઢે (ઈ. સ. પૂર્વે ચોથો સૈકો) નિર્દેશ છે તે પંજાવમાં મુલતાનની આસપાસ આવેલું હતું એવો વિદ્વાનોનો મત છે.^{૧૫} આગમ સાહિત્યનો માલવદેશ એનાથો અમિન્ન છે કે કેમ એ નિશ્ચિતપણે કહેવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ પોતાના મૂઠ પ્રદેશમાંથી પર્યટન કરતા માલવો ઉજ્જયિની ઘાસપાસનાં જંગલોમાં આઝ્યા હશે અને ત્યાંથી ઉજ્જયિની અને અવન્તિ જનપદના પ્રદેશમાં ચોરી, ટુંટ અને મનુષ્યહરણ કરતા હશે, અને કાષ્ઠક્રમે આ જાતિનું વર્ચસ વધતાં અવન્તિને પણ 'માલવ' નામ મળ્યું હશે.

જુઓ અવન્તિ, ઉજ્જયિની, વોધિક, મયુરા

૧ જુઓ ઉજ્જયિની.

૧ ૨ પ્રવ્યા, પૃ. ૧૪; પ્રસુ, પૃ. ૫૪. વહી જુઓ સુદૃષ્ટી, પૃ. ૧૧૧, ૨૦૭.

૨ દ્વિતીયમંત્રે આર્યદેશે માલવનામકલ્પેષ્ઠદેશેન, વ્યમ, માગ ૩, પૃ. ૧૧૧

૪ 'વોદિગા' માલવાદિમેષ્ઠા, તે વ્યવયમાલેસુ ટિયા માણુસાણિ રંતિ, નિચૂ, માગ ૫, પૃ. ૧૧૧૦

માલવા મ્લેષ્ઠવિશેષા શરીરાપહારિણઃ...વ્યમ (ઉદ્દે. ૪ ઉપરની શ્રુતિ), પૃ. ૧૩

૫ માલવગો પવ્યતો તદ્દુબરિ વિસમતે તેળયા વસતિ, તે માલવતેળા । નિચૂ, માગ ૨, પૃ. ૨૧૦

૬ વોધિકઃ માલવસ્તેના, મ્લેષ્ઠા પારસીકાદય તદાર્દનાં મયે ઇમુપસ્થિતે સ્ત્રીર્ણ દેશાન્તરં ગન્તવ્યમ્ । વૃષ્ટો, માગ ૩, પૃ. ૮૮૦

વવચિત્ પ્રામે માલવશવરાનીકમાવતિતમ્ । તન્ન વૈધિર્ વોધિકે-

धौरैराविकागमेक्ष्य च सुप्रकस्य हरण कृतम् । ध्यम (उद्दे० ७ उपरनी वृत्ति), पृ. ७१

बोधिक अने मालवनी अभिन्नता सबधमां वर्त्ता जुओ टि ४.

७ जीकता, गा. ९३३

८ मालवा-उज्जयिनीवरकाश । जीकचूया, पृ. ४३

९ उज्जणीए सावगस्स सुतो धोरैहि हरिउ मालवके सुयगारस्स हत्थे विक्कीतो, उच्चा, पृ. १७४

उज्जणीए सावगसुतो धोरैहि हरिउ मालवके सुयगारस्स हत्थे विक्कीतो, उच्चा, पृ. २९४. आचू (उत्तर भाग, पृ. २८३) मा मालव देशनो उल्लेख नथी, पण उज्जयिनीमाथी छोकताभोजे मालवो उपाही गया हता अने एमाथी थावकना छोकतावे रसोयाए खरीयो हतो, एम कथु छे

१० धोनिभा गा. २६, धोनिदो, पृ. १९

११ निचू, भाग २, पृ. २९०

१२ ध्यमा, गा. ४११, ध्यम (उद्दे० ७ उपरनी वृत्ति), पृ. ७१

१३ प्रायेण विगलवधो हृदिरपजादिषा विवरेण करेति, अहा मालवाण, सुक्कू, पृ. ३६४

१४ द्रप्यतो नाम-न दुष्टभावतया पश्य भवन्ति किन्तु तास्वामाव्यात्, यथा मालवा पश्यवाक्या भवन्ति । वृकडे, भाग ६, पृ. १६१९

१५ ज्योति, पृ. १२२. जैन आगमसाहित्य सिंघावनां साधनोमाथी प्राप्त यता मालव जातिना वृत्तान्त माटे जुओ 'द्राह्मण हन धेन्वन्द इन्धिया,' पृ. ६०-६५

मालव-२

मध्य भारतनो मालवा प्रान्त 'अनुयोगदार सूत्र'मां क्षेत्रसंयोगनो वात करता मागध, सौराष्ट्र, महाराष्ट्र अने कोंकणनी माथे मालवकनो उल्लेख कयों छे.' स्पष्ट छे के अहा 'मालवक' बडे जंगली मालव-जानिना मूळ पहाडी वतननो नहि, पण संभवत अत्याग्ना. मालवा प्रान्तनो निर्देश छे (जुओ मालव-१) ए रीति 'अनुयोगदार सूत्र'ना

રચનાકાંઠે અર્થાન્તિ જનપદ માટે 'માલવ' નામ પ્રચારમાં હેતું લેઈએ
 ખું અનુમાન કરી ગણાય. 'કચ્છમૂર'નો વિવિધ ટીકાઓમાં આપેલો
 'ગચ્છદેશનામ'માં માલવ પણ છે.

માલવનાં 'મેડક'—ગાંધા નામનો સ્વાય પદાર્થ પ્રસિદ્ધ છે. માલ-
 વાદિમાં મનૂર ધાન્યને 'ચવલગ' કહેવામાં આવે છે. મનૂર અને તુવેર
 એ બે ધાન્યા માલવમાં જાણીતાં છે. ત્રિપુટક એ પણ માલવમાં
 પ્રસિદ્ધ ધાન્યવિશેષ છે. અઝસી તથા એમાંથી બનતું વજ એ બન્ને
 માલવમાં જાણીતાં છે. 'મન હોય તો માલવે જવાય' એમ માલવાતું
 દૂરબ મુલવતી કહેવત ગુજરાતીમાં છે, એની સાથે સરસારી શકાય
 એવો એક શ્લોક 'કચ્છમૂર'નો કેટલોક ટીકાઓમાં છે. દગ્દમૂતિ, જેઓ
 પછીથી મહાવીરના પ્રથમ ગણધર્ થવાના છે તેઓ મહાવીર પાસે વાદ
 કરવા માટે જતાં પોતાની વિદ્વત્તા વિશે અભિમાનપૂર્વક કહે છે :

૧ ચુ. પૃ. ૩૧૧; વચી, પૃ. ૧-૪

માહેશ્વર

જુઓ માહેશ્વરી

માહેશ્વરી

માહેશ્વરીનો સ્થાપના વિશેનો કથા આ પ્રમાણે છે:

પોતનપુરના રાજા પ્રજાપતિને મદ્રા નામે રાણીથી અચલ નામે પુત્ર થયો હતો. અચલ ચલદેવ હતો પ્રજાપતિ પોતાની મૃગાવતી નામે પુત્રી સાથે ગાન્ધર્વવિવાહ કર્યો હતો; આથી મદ્રા પોતાના પુત્ર અચલ સાથે દક્ષિણાપથ ચાલી ગઈ હતી અને ત્યાં તેણે માહેશ્વરી નામે નગરી વસાવી હતી. એ નગરી મોટા ઐશ્વર્યવાળી હોવાથી માહેશ્વરી (પ્રા. માહેસ્સરી) કહેવાતી હતી. અચલ પોતાની માતાને એ નગર સાંપોને પાછો પિતાની પાસે ગયો હતો.^૧

માહેશ્વર, શ્રીમાલ અને ડજ્જયિનીમાં લોકો સમૂહમાં એકત્ર થઈને સુરાપાન કરે છે એવો ઉલ્લેખ મળે છે.^૨ પુરિકાપુરીના બૌદ્ધ રાજાએ પર્યુપણ પર્વમાં જિનપૂજામાં પુષ્પોનો નિપેથ કર્યો હતો, તેથી યજ્ઞસ્વામી આકાશમાર્ગે માહેશ્વરી જઈને પોતાના પિતાના મિત્ર એક માઝી પાસેથી પુષ્પો લાવ્યા હતા.^૩

માહેશ્વરી ઇ. સ. કાર્ત્તવીર્યની માહિષ્મતી છે અને તે ઇન્દોરની દક્ષિણે ચાઝીસ માર્ગેલ દૂર નર્મદાકિનારે આવેલ મહેશ્વર અથવા મહેશ છે, એવો સામાન્ય મત છે.^૪ પણ નર્મદાતટે આવેલ માન્ધાતાને પણ માહિષ્મતી ગણવામાં આવે છે,^૫ વ્યારે શ્રી. ક. મા. મુનશીના મત પ્રમાણે હાલનું મરુચ તે જ કાર્ત્તવીર્યની માહિષ્મતી છે.^૬

૧ આધ., પૂર્વ ભાગ, પૃ. ૨૩૨

૨ આસુચૂ, પૃ. ૩૩૧. વચી જુઓ ડજ્જયિની.

૩ કથા, પૃ. ૫૧૧-૧૩; કવિ, પૃ. ૧૫૦-૭૧

૧. ઝોટિ, પૃ. ૧૨૦

૫. પુણ્ય, પૃ. ૧૬૦

૬. 'અતિહાસિક સંશોધન,' પૃ. ૫૬૧

મૂલદેવ

એક પ્રસિદ્ધ વિટ અને ધર્મ, જે પાછાઝથી વેળાતટ નગરનો રાજા થયો હતો. 'ઉત્તરાધ્યયન મૂત્ર'ની ચૂર્ણિ તથા તે ઉપરનો શાન્તિમૂરિ અને નેમિ-ચન્દ્રની વૃત્તિઓમાં મૂલદેવનો વૃત્તાન્ત પ્રમાણમાં વિસ્તારથી અને વિગતથી આપેલો છે. ચૂર્ણિ અને શાન્તિસૂત્રિ અનુસાર, મૂલદેવ ડાઝયિનીનો વિટ હતો. (નેમિચન્દ્રના કથન મુજબ, મૂલદેવ પાટડિપુરનો રાજાકુમાર હતો અને પોતાના પિતાથી રિસાઈને ડાઝયિનીમાં આંત્રીને રહ્યો હતો.) તે એક મોટો ધત્તકાર હોવા ઉપરાંત માંતકલા અને મર્દનકલામાં પણ નિપુણ હતો. ડાઝયિનીનો એક સુપ્રસિદ્ધ ગણિકા દેવદત્તા તેની સાથે પ્રેમમાં પડી હતી, પરંતુ ગણિકાની માતા અચૂત નામે યોજાં એક ધનિક ચણિકનો પક્ષ કરતી હોવાને કારણે મૂલદેવને ડાઝયિની છોડીને ચાન્ધ્યાં જવું પડ્યું હતું. પડી એ દક્ષિણમાં આવેલા વેળાતટ નગરમાં જઈને રહ્યો. ત્યાં કોઈના ઘરમાં સ્વાસ્થર પાડતો હતો ત્યારે નગરરક્ષકોએ એને પકડી લીધો અને ઘણાંય અપરાધોની સાથે જવા માંડ્યો. એ દિવસે નગરનો રાજા અપુત્ર મરણ પામ્યો હતો. મંત્રીઓ નવા મજાની શોધમાં હતા. એ માટે અધિવાસિત ફોરેલો અશ્વ મૂલદેવ પાસે આવી ઠમો. (નેમિચન્દ્રના કથન મુજબ, મૂલદેવને જોઈને હાથીએ ગર્જના કરી, અશ્વે હેપારવ કયો, મૃગારે અભિપેક કયો, ચામરે વીજન કર્યું, અને કમઢ તેની ઉપર આવી રહ્યું; એ પ્રમાણે પાંચ દિવસ થયાં.) છટલે તેનો રાજા તરીકે અભિપેક થયો. પડી મૂલદેવે ડાઝયિનીના વિક્રમ રાજા ઉપર પત્ર લખ્યું તથા અનેક પ્રકારની મેટ મોકલીને દેવદત્તા ગણિકા પોતાને સોંપવાનો વિનંતિ કરી, અને વિક્રમ રાજાએ દેવદત્તાની રૂઝા જાણ્યા પડી, તે કબૂલ રાસી. મૂલદેવ દેવદત્તાની સાથે સુમ્મર્વક રહેવા લાગ્યો. એ સમયે મંટિક નામે એક

ચોર નિયમે લંગડા-તૂનારા તરીકે રહેતો ને રાત્રે શહેરમાં સ્વાતર પાડીને, લોકોને ત્રાસ આપતો. એક વારના ચોર મૂલદેવે યુક્તિપ્રયુક્તિથી મંડિકને પકડ્યો અને તેની પાસેનું વધું દ્રવ્ય હર્દે લીધા પછી એને ગૂઢોઈ ચઢાવ્યો. '

'વ્યવહારસૂત્ર'નાં ભાવ્ય તથા વૃત્તિમાં મૂલદેવના રાજ્યાભિષેકનો વૃત્તાન્ત સંક્ષેપમાં અને સહેજ જુલો રીતે આવ્યો છે. વઢી ત્યાં નગરનું નામ પણ નથી. ચોરી કરતાં પકડાયેલા મૂલદેવનો વધ કરવાની રાજાએ આજ્ઞા કરી હતી, પણ એ પછી તુરત જ રાજા એકાએક મરણ પામ્યો. રાજા અપુત્ર હતો, તેથી એની પછી કોનો રાજ્યાભિષેક કરવો એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. વૈધ અને મંત્રીએ રાજાના મરણની વાત ગુપ્ત રાखીને તથા રાજા બોલી શકતા નથી એમ જણાવી, પડકારમાંથી રાજાનો હાથ લાંબો કરાવી તેઓ મૂલદેવના અભિષેકની સૂચના કરતા હોવાનું જણાવ્યું. પછી એક વારનો આ ચોર રાજા થયો હોવાથી સામંતો તેનું યોગ્ય સન્માન કરતા નહોતા. રાજદરબારમાં પોતાની ઉપેક્ષા કરતા સામંતોને જોડીને મૂલદેવ બોન્યો કે 'મારી આજ્ઞા પાઠનાર કોઈ છે કે નહિ ?' એ સમયે તેના પુણ્યપ્રભાવથી રાજ્યદેવતા વડે અધિષ્ઠિત થયેલા ચિત્રમય પ્રતીહારોએ કેટલાયે સામંતોનાં માથાં કાપી નાખ્યાં. આથી બાકીના સામંતો તાવે થઈ ગયા. '

આચાર્ય હરિમદ્રમૂરિણ (વિ. સં. ૭૫૭-૮૨૭-ઈ સ. ૭૦૧-૭૭૧) નર્મ અને કૃતાશ્ચર્યા ભરેલું 'ધૂર્તાલ્યાન' નામે એક પ્રાકૃત કથાનક રચ્યું છે, જેમાં મૂલદેવ એક પાત્ર તરીકે આવે છે. આ ધૂર્તાલ્યાનનું વસ્તુ 'નિશ્ચીય સૂત્ર'નાં ભાવ્ય અને વૃજિમાં મળે છે. એમાં મૂલદેવ, અલાશઠ, અને શશ એ ત્રણ ધૂર્તો તથા સ્વંડપાના નામે ધૂર્તાની વાત છે. એમાંના પ્રત્યેક ધૂર્તની સાથે વીજા પાંચસો ધૂર્તો અને સ્વંડપાનાની સાથે પાંચસો ધૂર્તાઓ હતી. એક વાર મરચોમાસામાં ઉઝ્ઝયિનીની ઉત્તરે આવેલા જં.ળોંદાનમાં-એ વધાં ટડોશી શરયરનાં મૂલે મરતાં વેઠાં હતાં ત્યાર મૂલદેવે એ વધું કે

‘આપણે શ્રેયસ્કે પોતપોતાના અનુભવો કહેવા, અને જેના અનુભવો સોટા પુરવાર થાય તેણે આ ધૂર્તમેહઝીનં મોજન આપવું’ એમાં ગણે ધૂર્તોની ન માની શકાય એવી વાતોને પણ ધોજાઓએ શાલણ શાસ્ત્રપુગણોમાની એ પ્રકારની વચ્ચાઓ રજૂ કરી સમર્થન આપ્યું. આ પછી હરિભદ્રસૂરિના ‘ધૂર્તાધ્યાન’માં ગમ આવે છે કે—સંહપાનાની વાતને કોઈ સાચી કે खोटી કહી શકાય નહિ; સર્વેએ હાર સ્વીકારી, અને પછી સીની પ્રિતિથી સંહપાનાએ પોતે મોજન પણ આપ્યું પણ એ વધું નહિ ઘર્ણવતા ‘નિશીથ-ચૂર્ણિ’ તો ‘સેસ ધુત્તક્ષાણાણુસારેણ ગયં (ચાકીનું ‘ધૂર્તાધ્યાન’ પ્રમાણે જાણી લેવું) એમ કહીને વાત પૂરી કરી છે છે.’ ‘નિશીથ-ચૂર્ણિ’નો સમય પણ રૂંસગી સનના સાતમા સૈકાથી અગાંચીન નથી, પટલે તે જે ‘ધૂર્તાધ્યાન’નો ઉલ્લેખ કરે છે તે હરિભદ્રમૂરિદત દોષાનો સંભવ નથી. કા તો ચૂર્ણિકાર પાસે થીજું કોઈ પ્રાચીનતર પ્રાકૃત ‘ધૂર્તાધ્યાન’ હોય અથવા આ ધૂર્તોની લોકપ્રચલિત કથા જે પણ ‘ધૂર્તાધ્યાન’ કહેવાતી હોય, એનો ઉલ્લેખ તેમણે કર્યો હોય

‘આવદયક સૂત્ર’ની ચૂર્ણિ અને ધૃતિમા’ મૂલદેવના મિત્ર તરીકે કંઠરીકનું નામ છે, જે હરિભદ્રસૂરિના ‘ધૂર્તાધ્યાન’માં એક વાત તરીકે છે. મૂલદેવના નિદગ્ધતા, ધૂર્તતા અને બુદ્ધિચાતુર્યની વચ્ચાઓ પણ આગમસાહિત્યમાં અનેક સ્થળે છે. એક ઠેકાણે બુદ્ધિવાન પુરુષને ‘મૂલદેવ જેવો’ કહ્યો છે.

પ્રાચીન ભારતની લોકકથામાં અમર બનેલો આ મૂલદેવ સ્વેચ્છા ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હશે એવો હો. વિન્ટરનિસનો મત છે; ‘જો કે મૂલદેવ વિશેની વધી વાર્તાઓ ઐતિહાસિક હશે એવું કંઈ એમાંથી કલિત થતું નથી આગમેતર તેમ જ જૈનેતર સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યમાં મૂલદેવ વિશેના કથાનકો તથા એના મિત્રોને લખના ઉલ્લેખો સંખ્યાબંધ છે. શૂદ્રક કવિના ‘પદ્મપ્રામ્વનક માળ’માં મૂલદેવ અને દેવસેના (દેવ-

દત્તા)ની પ્રણયકલા આવે છે તથા એ માણનો પ્રવક્તા મૂલદેવનો મિત્ર શશ છે. મૂલદેવનું 'કર્ણોત્ત' એવું નામ પણ એમાં છે. મહાકવિ વાણની 'કાદંબરી'માં વિન્ધ્યાટર્વાના વર્ણનમાં એક શ્લિષ્ટ વાક્યસ્વંડમાં કર્ણોત્ત (મૂલદેવ) અને તેના ત્રણ મિત્રો-વિપુલ, અચલ અને શશનો ઉલ્લેખ છે. કાશ્મીરી સોમદેવ મદ્કૃત 'કથાસરિ-સાગર'ના 'વિપમશીલ' સંવદ 'ની છેલ્લી વાર્તામાં-' સ્ત્રીમાત્ર કંઈ નઝારી હોતી નથી, વધે કંઈ વિપવહ્નોઓ હોતી નથી; અતિમુક્તતા જેવી વ્યાપ્તને વઝગનારી વેલોઓ પણ હોય છે '-એ સૂત્ર પુરવાર કરવા માટે મૂલદેવ પોતાના જ રંગીલા જીવનનો એક પ્રસંગ ગજા વિક્રમાદિત્યને કહી સંભળાવે છે, એમાં પણ મૂલદેવની સાથે એનો મિત્ર શશ છે. સં ૧૨૫૫=ઈ. સ. ૧૧૯૯,માં રવાયેલું 'પૂર્ણભદ્ર મુનિનું' 'પંચાલ્યાન', જે 'પંચતંત્ર'નું જ એક અલંકૃત સંસ્કરણ છે તેમાં (તંત્ર ૧, કથા ૧=) મૂલદેવ વિશેનો એક રસપ્રદ ઉલ્લેખ છે: એક રાજાની પથારીમાં જૂ રહેતી હતી ત્યાં આવીને એક માકળે પણ પોતાને રહેવા દેવાની વિનંતિ કરી. "જૂ, દાક્ષિણ્યથી માકળની વિનંતિ સ્વોક્કારી, કારણ કે એક વાર રાજાને મૂલદેવનું કથાનક કહેવામાં આવતું હતું ત્યારે ચાદરના એક ભાગમાં રહેલી જૂ, તે સાંભળ્યું હતું. એમાં મૂલદેવે દેવદત્તા ગણિકાને કહ્યું હતું કે 'પગમાં ઝેને ફેરેલી વિનંતિ પણ જે માનતો નથી તેના ઉપર વઘા, વિષ્ણુ ને મહાદેવ ત્રણે કોપાયમાન થાય છે.' એ વચન સંભારીને જૂ, કળતી વિનંતિ સ્વીકારી."

એક પ્રકારની ગુપ્ત સાંકેતિક ભાષા મૂલદેવપ્રણીત હોવાને કારણે 'મૂલદેવી' નામથી ઓઝસાતી (જુઓ કોઝહલ-રૂન 'ઝીલાવર્દ-વ્હા'નું સંસ્કૃત ટિપ્પણ, પૃ. ૨૮).

વઢી મૂલદેવને સ્તેયશાહ અથવા ચોરશાહનો પ્રવર્તક માનવામાં આવે છે." એને મૂલશ્રી, મૂલમદ, કરટક, કલ્કાકુર, હરપદ, કર્ણોત્ત આદિ નામોથી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઓઝસામાં આવે છે. ઈસવી સનના

સાતમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં થયેલા મહેન્દ્રવિક્રમવર્માકૃત 'મત્તિલાસ પ્રહમન' (પૃ. ૧૫)માં 'સ્વરપટનં નમસ્કાર એમ કહો, જંગે ચોર-ખાલ રચું।' એવો ઉચ્ચેચ્ચ છે. દંડીના 'દશકુમારચરિત' (ઉચ્ચવાસ ૨)માં ચોરીનો ધંધો સ્વીકારનાર એક પાત્ર 'કર્ણાસુતે ઉપદેશેના માર્યમાં મેં શુદ્ધિ ચલાવી।' એમ કહે છે.

આ લાક્ષણિક ઉદાહરણોથી વ સ્પષ્ટ થશે કે જૈની આસપાસ લોકપ્રિય વાર્તાઓ રચાયાં છે. એવાં થોડાંક વિચિત્ર અને વિલક્ષણ પાત્રો પૈકીનો એક મૂલદેવ છે. સાહસ, વિદગ્ધતા અને મુક્ત પ્રણયમાં રાચતી જે સૃષ્ટિ 'દશકુમારચરિત' જેવી પ્રાચીન કથાઓના નાયકો રજૂ કરે છે તેનો જ એક નિશિષ્ટ પ્રતિનિધિ આ મૂલદેવ પણ છે. એની અને એના મિત્રોની કથાઓ જેમ જૈન સાહિત્યમાં છે તેમ જૈનેતર સાહિત્યમાં પણ છે, એ બતાવે છે કે વસરાજ સદ્યનની જીવનકથાની જેમ મૂલદેવ વિશેની વાતો પણ પ્રાચીન ભારતીય કથાસાહિત્યનું એક જીવંત ભાગ હતું.

૧ ઉચ્ચ, પૃ ૧૧૮-૨૧; ઉચ્ચ, પૃ ૨૧૮-૨૨; ઉચ્ચ, પૃ ૫૧-૬૫

૨ જ્યમા, ગા. ૧૬૮-૬૯; વ્યમ (સદે- ૪) ની શક્તિ, પૃ ૩૨

૩ હરિભક્તસૂરિકૃત 'ધૂર્તાકથાન' માં આ ગ્રણ ઉપરત કંઠરીક નામે બોધો ધર્ત છે.

૪ જિમા, ગા. ૨૨૪; વિષ્, માગ ૧, પૃ. ૯૩-૯૫

૫ આચ્, પૂર્વ માગ, પૃ ૫૪૯

૬ આમ, પૃ ૫૨૧

૭ આચ્, પૂર્વ માગ, પૃ. ૫૪૯; આમ, પૃ. ૫૩૧, દવેચ્, પૃ ૫૫-૫૬; દવેશ, પૃ. ૫૭-૫૮, इत्यादि

૮ તાપ વ એનો મૂલદેવસરિતો મણુસ્સો આગચ્છદ દવેચ્, પૃ ૫૮

૯ 'હિસ્ટરી ઓફ હિન્દિયન લિટરેચર,' માગ ૨, પૃ. ૪૮૮

૧૦ આ વિષે વયુ વિસ્તાર માટે જુઓ 'કુમાર' ના '૨-૦ મા

અરુમા મારો લેવે પ્રાચીન ઇતિહાસનો પોરસાલ."

મેદપાટ

મેવાડ. મૂલક નામે તૃણવેશેષ મેવાડમા પ્રચિદ્ધ છે."

૧ પ્રખ્યાત, પૃ. ૧૨૭

મોદેરક

ઉત્તર ગુજરાતનું મોદેરા. મોદેરક આહારનો ઉલ્લેખ 'મત્સ્યકાવ્ય-સૂત્ર'ની વૃત્તિમાં છે. 'એ જ સૂત્રની વૃત્તિમાં મોદેરકનો એ પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે, જેથી એ એક મહત્વનું સ્વચ્છ હોમનું સિદ્ધ થાય છે."

પુરાણોમાં આ નગરનું 'મોદેરક' નામ મળે છે."

૧ સુરુષી, પૃ. ૧૪૩. જુઓ ચેટ આદાર.

૨ જહા પુઝી વેળા-કેવિ જુન મોદેરગાતો અગતો મવાન્. છો મળા-ગાહ મોદેરગાતો, અવદપામાયાલો- ૧ સુરુષી, પૃ ૧૪૬

૩ જુઓ જુગમો મોદેરક. મોદરાના ઇતિહાસ માટે જુઓ ધી. મળિલાલ મૂ. મિલીકૃત પ્રતિષ્ઠા 'મોદરા.'

યધન

જુઓ યવન

યધન

મધુરાનો એક રાજા. પ્રાકૃતમાં યનું નામ જડળ, જડુળ અથવા ટળસેળ મળે છે. યના મંત્રીનું નામ ચિત્તપ્રિય હતું ' એ રાજા વિશે ત્રણ કથા છે 'જડળાવંક' નામે ઉદ્યાનમાં બાતાપના લેતા દંડ નામે અળગારનો એ રાજાએ વધ કર્યો હતો દંડ અળગાર કાઢ કરીને સદ્દિમાં ગયા. તેમનો મહિમા કરવા આવેલા ઇન્દ્રે રાજાને ઘણું કે તે દીક્ષા લઈશ તો જ આ પાપથી મુક્ત થઈશ.' પછી રાજાએ થવિરો પાસે દીક્ષા લીધી "

જડળ, જડુળ આદિનું સંસ્કૃત રૂપ 'અભિધાનરાજેન્દ્ર' (પ્રમથ

૪) તથા ' પાદ્મ-સદ-મહાજ્ઞાનો ' એ સૂચનું છે તે પ્રમાણે 'યમુન' એવું પણ જો કે આખી શકાય, તથા મથુરા નગર યમુના નદીના તટે વસેલું હોઈ ત્યાંના રાજાને પણ 'યમુન' નામ આપવામાં આવે એમાં એક પ્રકારનું કથોચિત સારત્વ જણાય છે સ્વરૂં, પરન્તુ મને એની 'યવન' એવી છાયા વધારે યોગ્ય લાગે છે. મથુરામાં એક કાલે યવન અર્થાત્ પ્રીત રાજાઓનું રાજ્ય હતું એ ઇતિહાસસિદ્ધ છે. એનો કોઈ પરદેશી રાજા ધાર્મિક અસહિષ્ણુતાથી પ્રેરાઈ જૈન સાધુનો વંધ કરે એ પણ સંભવિત છે. આગમસાહિત્યમાં આ રાજાને 'પરપક્ષ' નો કહ્યો છે, એથી એનું પરદેશીપણું સૂચવાય છે એમ સમજવું :

૧ વિક્રો, પૃ. ૨૯૪

૨ આષ્ટ, ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૧૫૫. 'વિવિધ સૌર્યકલ્પ' (પૃ. ૧૯) માં આ પ્રસંગનો નિર્દેશ છે, ત્યાં રાજાનું નામ 'વક્રગુણ' આપ્યું છે અને રાજાએ સાધુ ઉપર થા કારતાં સાધુને કેવલ જ્ઞાન ચતુર્થ એમ કહ્યું છે.

૩ પરપક્ષનો હ સપક્ષો બહુતો બહુ હોઈ જાડણરાયા તુ ।

ત પુનઃ અતિસવનાળી દિક્ષતત્તિકારણ નાર્ડ ॥

નિમા, ગા. ૧૬૫૨

પરપક્ષો સપક્ષો બહુતો બહુ મથુરાએ જાડણરાયા, નિષુ (કર્. ૧૧), પૃ. ૭૪૨

મથુરા નગરી જાડણી રાયા, યજ્ઞભાવક રજવાળ, આષ્ટ, ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૧૫૫

મથુરાએ જાડણસેનો રાયા, ચિત્રાપિંથો ચં છે મતી, વિક્રો, પૃ. ૨૯૪

યશોદેવસૂરિ

ચંદ્રગચ્છના ધીરગણિના શિષ્ય શ્રીચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય. એમને સં. ૧૧૮૦ = ઈ. સ. ૧૧૨૪ માં જયસિંહના રાજ્યમાં અણહિલ-વાડમાં સૌવર્ણિક નેમિચન્દ્રની પૌષ્પશાસ્ત્રમાં રહીને 'પાશ્વિક સૂત્ર'

ઉપર ' સુસ્તાવબોધા ' નામે ઘૃત્તિ રચી હતી. ' યશોદેવમૂર્તિ સંસ્થાપન આગમેતર ધાર્મિક ગ્રન્થો ઉપર પણ ટીકાઓ લખી છે. '

૧ પાવ, પ્રગસ્તિ

૨ જૈણાદ, પૃ. ૨૪૪

પાદ્ય

યદુના ધંસજો, ' જેઓ પ્રથમ જૌરિપુરમાં અને પછી દ્વારકામાં વસતા હતા.

૧ જૈન લાહિય જનુણર ચતુના ચણદ્ધ માટે જુઓ ' જૈન, ' જૈન્યન્દ હન્દિયા, ' પૃ. ૨૪૬

યૌગન્ધરાયણ

વત્સરાજ ઉદયનનો મેત્રી, અવંતિના રાજા પ્રયોતે ઉદયનને કેદ પકડ્યો હતો, અને છોડાવવાનો પ્રયત્ન કરતો યૌગન્ધરાયણ ડગ્ગચિની આવ્યો હતો. ઉદયન અને વાસવદત્તાને, હાથગી ઉપર વેસાટીને મસાહવાની યોજના તેણે વિચારી, અને પછી એ યોજના પરત્વે પોતાનાં બુદ્ધિવૈભવનું અભિમાન નહિ ગીરથી શકાયાથી માર્ગે જતાં તે એક છોડા યોત્યો કે—

યદિ તાં ચૈવ તાં ચૈવ તાં ચૈવાપત્તલોચનામ્ ।

ન હરામિ નૃપસ્યાર્થે નાહં યૌગન્ધરાયણઃ ॥

એ જ સમયે નગરમાં ફરવા નીકળેલા પ્રયોત રાજાએ આ શબ્દો સામ્રાજ્યા અને કુદ્દ દૃષ્ટિથી એની સામે જોયું પણ યૌગન્ધરાયણે માંટપણનો દેસ્તાવ કર્યો, પટલે પ્રયોત પોતાના કોપનો નિમજ્જ કરીને ચાલ્યો ગયો. થોડા સમય પછી વત્સરાજ અને વાસવદત્તા ડગ્ગચિનીથી કૌશાંબી ચાલ્યાં ગયાં અને ઘણો પ્રયત્ન કરવા છતાં પ્રયોત એમને પકડાં શક્યો નહિ. '

जहाँ ए नाधवु रसप्रद धश के उपर टाँकेलो "यदि ता चै०"
 ए श्लोक नजावा पाठातर साथे, भासना 'प्रतिज्ञायौगधरायण'
 नाटक (अंक ३, स्था ८) मा योगेश्वरायणना मुखमा मुकायेले छे
 एक ज जीवत, छ कप्रिय वस्तुमे जुदी जुदी परपराओमा केवा राते
 त्रिनियोग थयो एनु आ पण एक रसिक उदाहरण छे

जुओ उदयन, प्रद्योत

१ आच, उत्तर भाग, पृ १६२-६३ जैन परपरा अनुसार आ
 भारता य प्रसंगता रसप्रद वर्णन मेट जुओ हेमचन्द्रकृत 'त्रिपष्टिशलाका
 पुरुषचरित्र,' पर्व १०, पृ ११

रक्षित आर्य

आर्य रक्षित अथवा रक्षितसूनि स्तुति 'नदिसूत्र' नी ६५विश्रा-
 वलामा धनुयोगोना रमक तरीक करली छे ' आर्य रक्षित दगपुरना
 राजाना पुरोहित सोमदेवना पुत्र हता ' एमनी मातानु नाम रुद्रसोमा
 हतुं, तोसलिपुत्र नामे आचार्य जेओ दशपुर आभ्या हता तेमनी पास
 एमण दीशा लीधी हती ' उज्जयिनीमा वज्रस्वामी पास जईने तेमणे
 साङ्गानव पूर्वना अभ्यास कर्षो हतो, तथा ते पहेला उज्जयिनीमा
 एक बृद्ध आचार्य मद्रगुप्तसूरेन अनशननी आराधना करावी हता '
 आर्य रक्षिते एमना पिता सोमदेव अन भाई कगुरक्षित सुद्धा आस्त्रा
 कुटुबन दाभित कर्षु हतु तेमना पिता सोमदेव एक याज्ञिक ब्राह्मण
 होई, पोतान भोजओ वदन कर के न कर, पण वज्रना त्याग करधानी
 विरुद्ध हता ठेबत् तेमणे कटिपन्नन बदले चोल्पट्टक धारण कर्षो
 हतो ' जो क ' प्रभावकचरित ' आदि म थो कहे छ के स्वर्गनास
 पामेला एऊ मुनिनो मृतदेह यार सोमदेवे उपाड्यो हतो त्यार
 एमनुं अधोवस्त्र खेवी लवामा अव्यु अन त्यार पछी एमण वज्र
 धारण कर्षु नहि '

पूर्वकाळमा सधुआन मात्र एक ज पात्र राखवानी छूट हती

આર્ય રક્ષિતસૂરિણ ચોમાસાના નાર માસ માટે પાત્ર ઉપરાંત એક માત્રક (નાનું પાત્ર) રાસવાની છૂટ આપી હતો.^૧ આર્ય રક્ષિતસૂરિના સમય પૂર્વે સાધ્વીઓ સાધ્વીઓની પાસે આલોચના હેતો, પણ એમના સમયથી સાધ્વીઓ સાધુઓની પાસે આલોચના હેવાનું ઠર્યું.^૨

આર્ય રક્ષિતે પોતાની પછો મચ્છનું આધિપત્ય દુર્બલ પુષ્પમિત્ર નામે સાધુને સોંપ્યું હતું. આથી ગોષ્ઠમાહિલ^૩ નામે ઘીના વિદ્વાન મુનિ જેઓ એમના મામા થતા હતા તેમને માહું છાપ્યું ગોષ્ઠમાહિલ સાતમા નિહવ વળ્યા. એમનો મત ‘અબદ્ધિક’ તરીકે જાણીતો છે.

આર્ય રક્ષિતનો જન્મ વિ. સં. ૫૨=ઈ. સ. પૂર્વે ૪ માં, લીક્ષા સં. ૭૪=ઈ. સ. ૧૮ માં, યુગપ્રધાનપદ સં. ૧૧૪=ઈ. સ. ૫૮ માં અને અવસાન સં. ૧૨૭=ઈ. સ. ૭૧ માં થયાં હતાં.^૪

૧ ‘અભિધાન રાજેન્દ્ર,’ માપ ૧, પૃ. ૧૧૨

૨ જુઓ દશપુર.

૩ જુઓ તોસલિપુત્રાધાર્ય

૪ જુઓ મદ્રગુપ્તાધાર્ય તથા પદ્મ આર્ય.

૫ હજા, પૃ. ૧૯; ઉને, પૃ. ૨૧-૨૫

૬ જુઓ ‘પરિશિષ્ટ પર્વ’ માં તેરમો સર્ગ તથા ‘પ્રમાવકચરિત’ માં ‘આર્યરક્ષિતસૂરિચરિત’. આર્ય રક્ષિતના શ્વતાન્ત માટે જુઓ વનિ. ગા. ૪-૧૭; હજા, પૃ. ૧૬-૧૮; ઉને, પૃ. ૨૨-૨૫, इत्यादि. એમને શેના પ્રાણિક ઉલ્લેખો પણ આગમસાહિત્યમાં અનેક સ્થળે છે, જેમકે— ઇ. ગા. ૪૮૧; ગ્રીકમા, પૃ ૫૩; કબ્કે, પૃ. ૧૭૨-૭૩; કદી, ૧૫૧, इत्यादि

૭ ત્રિમા, ગા. ૪૫૧૪; ત્રિષ્ટ, માપ ૪, પૃ. ૮૮૭; વ્યમ ઉદે. ૮ ઉપરની શ્વતિ), પૃ. ૪૧-૪૨.

૮ વ્યમ (ઉદે- ૫ ઉપરની શ્વતિ), પૃ. ૧૬

૯ જુઓ ગોષ્ઠમાહિલ.

૧૦ પ્રવ (અનુવાદ), પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૧

રત્નજોત્સરગણિ

તપાગચ્છાપિપતિ સોમસુન્દરસૂરિના શિષ્ય મુવનસુન્દરસૂરિના શિષ્ય
 એમણે સ ૧૪૯૬—ઈ સ ૧૪૪૦માં 'આદ્યપ્રતિક્રમણસૂત્ર' ઉપર
 'અર્થદીપિકા' નામે વૃત્તિ રચી છે. રત્નજોત્સરની વૃત્તિનો ટચ્છેલ
 શાન્તિચંદ્રે 'જગુદીપપ્રગ્નતિ'ની વૃત્તિમાં કર્યો છે.^૨

૧ આપ્ત, મયલાચરણ તથા પ્રજ્ઞસ્થિ

૨ જગદ્યા ઇ. ૩૨૭ ૩૬૬, ૪૩૧

રથનેમિ

શૌરિપુરના સમુદ્રવિજય રાજાના, રાણી શિયાદેવીથી થયેલા ચાર
 પુત્રો હતા—અરિષ્ઠનેમિ (નેમિનાથ), રથનેમિ, સત્યનેમિ અને દરબનેમિ. હપ-
 સેનની પુત્રી રાજીમતીને પરણ્યા માટે નેમિનાથ જતા હતા ત્યાં માર્ગમાં
 જાનને ભોજન આપ્યા માટે વાઘેલા પશુઓના ધિકાર સામઝી તેમને
 વૈભવ્ય હપ્ત થયો અને તેમણે દીના છીધી. એમના વાદણ રાજી-
 મતી પણ કીરિત થયા. પછી એક વાર વર્ષાઋતુમાં દ્વારકા પાસેના
 રૈતત્તક ઉગાનમાં રહેલા નેમિનાથને ઘડન કરીને બાવતા રાજીમતીના
 ઘણો વરસાદમાં મીંચાયા તેમણે ઘૂઠ ગુફામાં આગ્રય લીધો અને
 તમામ ઘણો ઉતારીને તે સૂઠવના મડયા એ સમયે નેમિનાથના મીંદ
 રથનેમિ જેમણ પણ દોષા મીપી હતી તેઓ વૃષ્ટિના કારણથી ગુફામાં
 પ્રવેશ્યા અને રાજીમતીને નોઈન ત્રિજારવસ થયા પણ રાજીમતીના
 (ઉપદેશથી તેઓ પોતાનો મૂઠ સમયા, અને અતે રથનેમિ અને રાજી
 મતી વ ન કેવલ જ્ઞાન પામ્યા.

૧ રથનેમિ અને રાજીમતીના અપ્સુત કવિત્વમય સ્વાદ માટે પુત્રો
 ૨ અપ્પાય ૨૨ (રથનેમીય), કલ્પી પુત્રો કમુ, ઇ. ૩૯૯-૪૪, કચ્છે,
 ઇ. ૧૬૯-૪૦, કલ્પિ, ઇ. ૧૩૪-૪૨, કલ્પી ઇ. ૧૨૮-૨૩, દયાદિ

રથાવર્તનગિરિ

વજ્રસ્વામીએ વાગ વર્ષના દુષ્કાળની સમ્ભ્રાન્તમાં આ પર્યંત ઉપર

जईने अनशनपूर्वक देहत्याग कर्षो हतो. एमना देहत्याग पट्टी हन्ने त्यां आवीने पोताना रथ साथे ए स्थाननी प्रदक्षिणा करी हती, अने ए कारणथी पर्वतनुं नाम 'रथावर्त' पड्युं हतुं^१

रथावर्तगिरि कुंजरावर्तनी यासे आवेलो हतो.^२ बीजा एक परंपरा प्रमाणे, वज्रस्वामी पांचसो साधुगोनी साथे रथावर्त पर्वत उपर आव्या हता. त्यां एक कुल्लक-नाना साधुने मूर्तीने तेमो बीजा पर्वत उपर गया हता. कुल्लकना कालधर्म पाम्या पछी लोहपातोय रथमां आवीने एमनी शरीरपूजा करी हती; आथो ए गिरि रथावर्तगिरि, तरीके लोकमां प्रसिद्ध थयो. बीजा पर्वत उपर वज्रस्वामी मरण पाम्या. इन्हे हाथी उपर त्यां आवीने ए स्थाननी प्रदक्षिणा करी रथावर्त ए गिरि 'कुंजरावर्त' तरीके ओळखायो.^३

रथावर्त ए जैनेनु एक प्रसिद्ध तीर्थ हतुं. मुनि कन्याणविजय-जीना मत प्रमाणे ते माळवामां विदिशानी पासे आवेलुं हतुं.^४

१ भाग, पृ. ११६

२ जुमो कुंजरावर्त; वडी मुनि कन्याणविजयजीकृत 'वीरनिर्वाण सबद धीर जैन कालगणना,' पृ. १०.

३ मस, ग. ४६७-४७१

४ ग्रंथ (अनुवाद), प्रस्तावना, पृ. १७. बीजा उल्लेखी याडे जुमो कस, पृ. ५११-११; कवी, पृ. १४५

राजधन्यपुर

राधनपुर. उपाध्याय धर्मसागरे 'राजधन्यपुर'मां सं. १६२८= ई. स. १५७२मां 'कल्पसूत्र' उपर 'किराणजी' याडे तपसाय्य टीका रची हती.

जुमो धर्मसागर उपाध्याय

ए कथाओ प्रमाणे रोहक छेउटे उज्जयिनीना राजाने प्रसन्न करीने एनो मंत्री थयो हतो. लोकरवार्ताना तुलनामक अभ्यासमां गेहकना संश्रंभमा मन्त्रती कथाओ षण्ठी महत्वनी छे, केम के एनी ए कथाओ सहज फेरफार साथे भोज अने फाजिदास तथा अकबर अने बीरब्रमे विशेष पण प्रचलित छे. रोहकने नामे चटेली कथाओनो निर्देश 'नैदि सूत्र' ता भाष्यमां छे—जो के एनो विस्तार तो टीकाचूर्णिओनां छे—ए उपरथी लोककथा तरीके पण एमनी प्राचीनतानुं सहजे अनुमान थई शके छे."

१ आम, पृ ५१५-१८; मम, पृ १४५-४६.

२ रोहकना मुद्रिपातुर्पनी कथाओ माटे जुओ 'शत्रावधु-गुजरात-धमाचार' दीपोत्सवो अंक, स. १९९९ मां आरो लेख, 'नटपुत्र रोहक अने राजा'

छाट

छाटदेश. 'कल्पसूत्र'नी टीकाओमां 'राज्यदेशनाम' आख्या छे त्या लाटनो पण उल्लेख छे. छाटदेश बडे सामान्यत आजनो दक्षिण गुजरात उद्दिष्ट छे, जेनुं वाटनगर भरुकच्छ हतुं. पण एक काले छाट बडे उत्तर सिन्धुना लडकाणा (लारखाना) बी माढी पश्चिम भारतनो समुद्रकिनागनो आखो प्रदेश उद्दिष्ट हतो. ए सिन्धुनी विगतवार चर्चा माटे तथा छाटनी न्युत्पत्ति माटे जुओ 'पुगु'मां छाट.

जैन आगमसाहित्यना उल्लेखोमा 'छाट' बडे हाइनो दक्षिण गुजरात ज उद्दिष्ट होय एम जणाय छे. एमांथी छाट तथा त्याना पतनीओ विशेष केटलीक प्रकीर्ण पण रसिक सामग्री मळे छे. छाट-विषयमा वरसाइनां पाणीथी शान्य नीपजे छे. छाटना वतनोअंने 'गुंड'—कपटी कछा छे तथा एने लगतो एक रसिक बातों आपो छे एक लाटवापी गाढामा बेसीने कोई नगर तरफ जतो हतो. मार्गमा

એક મહારાષ્ટ્રી મેલ્યો. તેણે છાટવાસીને પૂછ્યું કે 'છાટવાસીઓ કાપટી' કહેવાય છે તે કેવા ?' છાટવાસીએ કહ્યું, 'પછીથી ચતાવીશ.' માર્ગમાં સવારનો સમય થોડી જતાં પોતે બોદેલું વણ મહારાષ્ટ્રીએ. ગાડી-ઉપરે મૂક્યું. છાટવાસીએ એની દસોઓ (લટકતા છેડા) ગણી લીધી. પછી નગરમાં પહોંચ્યા પછી મહારાષ્ટ્રીએ પોતાનું વણ લેવા માંડ્યું, પરંતુ છાટવાસી બોલ્યો કે 'આ તો મારું વણ છે.' મહારાષ્ટ્રી અને રાજદર-વારમાં લડી ગયો. ત્યાં વિવાદ થતાં છાટવાસી બોલ્યો, 'મહારાષ્ટ્રીને પૂછો કે વણની દસોઓ કેટલી છે.' મહારાષ્ટ્રી એ કહી શક્યો નહિ અને છાટવાસીએ તે કહી, પરંતુ વણ છાટવાસીને મળ્યું રાજદરવારમાંથી. વત્તાર નીકળ્યા પછી છાટવાસીએ મહારાષ્ટ્રીને બોલાવેને થયું પાછું આવ્યું અને કહ્યું કે 'મિત્ર ! તેં પૂછ્યું હતું એનો આ જવાબ છે, છાટ-વાસીઓ આવ્યા હોય છે.'

છાટવાસીઓ જેને 'ધીર' કહે છે તેને કુટુક (ધણે ભાગે કૂડી)ના વતનીઓ 'પીલુ' કહે છે. છાટદેશમાં 'દવરક-વલ્લનક'—બોરાના મૂંચલાને માંગલિક ગણવામાં આવે છે. આ 'દવરક-વલ્લનક' એ નાઢાછઢી હોય એ સંમતિ છે.

છાટદેશમાં ધાન્ય ભરવાની કોઠી 'પલ્લગ' અથવા 'પલ્લક' (સર ૦ ગુજ 'પાલ્લુ' = કોઠી) કહેવાય છે તે ડંચે અને નીચે પહોળી, પળ છેક ઉપર કંઈક સાંકડી હોય છે. છાટદેશની 'રૂતપોણિત્તા'—રૂતી પૂણી મહારાષ્ટ્રમાં 'પેલુ' કહેવાય છે.

છાટદેશમાં સમાન વયની સ્ત્રીઓને 'હલિ' (ગુજ. 'અલી') અને નવંદને 'મડા' કહીને સંબોધવામાં આવે છે. કળસલામાંથી અનાજ છૂટું કરવાની ક્રિયા 'જોવળ', 'ચોલાનું ધોવળ' 'કાંજિય' કે 'કાંજિક' (ગુજ. 'કાંજી') કહેવાય છે. છાટવાસીઓ જેને 'અદુપ્લાણ' (પોડાનું પલાણ; એનું ગુજરાતી રૂપ 'આડપલાણ')

एवुं थईं शके) कहे छे ते बीजा प्रदेशोमां 'बिछि' तरीके ओठ्ठसाय छे." एऊ स्यास प्रकारनी बनस्पति लाटवासीओमां 'इकडा' (अर्वाचीन गुज. 'ईकड') नामे प्रसिद्ध छे." लाट अने महाराष्ट्रना बतनी चोखाने 'कूर' कहे छे; एने ज पूर्वदेशना वासीओ 'ओदन,' द्राविडो 'चोर' अने आंग्रो 'कनायु' कहे छे."

- लाटनी केटलीक स्तुतिओनो पण निर्देश छे. 'निशीथचूर्णि' प्रमाणे, लाटमां मामानी दीकरी गम्य छे, पण माशीनी दीकरी अगम्य छे." 'स्थानांगसूत्र'नी अभयदेवसूत्रिनी वृत्ति प्रमाणे लाटदेशमां 'मानुलमगिनी'—माशी गम्य छे, पण अन्यत्र ते अगम्य छे."

आ ऐन्ले उल्लेख चिन्त्य लागे छे, केम के सामान्य रीति आवुं बने नहि. जो के टीकानो पाठ आ यावतमां स्पष्ट छे. तो शुं अर्थनी स्पष्टता होवा छतां पाठमां कोई प्रकारनी छटता प्रवेसी हगे ?"

• 'निशीथचूर्णि'मां प्राकृत शब्द 'भोयटा'नी समजूनी आ प्रमाणे आपी छे: लाटवासीओ जेने 'कच्छ' कहे छे ते महाराष्ट्रमां 'भोयडा' कहेवाय छे. छीओ बलपणयी मांडीने छत्र थया बाद सगमां धतां मुषी कच्छ बबि छे. सगर्मा धाय त्पोने भोजन करसमां आवे छे, खजनेने थोडावी बख पाथगवामां आवे छे, अने ए समयधी कच्छ बांधवानुं बंध याय छे."

लाटदेशमां वर्षाऋतुमा गिरियत्र अथवा मत्तगाल—संतति नामे उत्सव थाय छे. भूमिदान ए पण एनुं वोजुं नाम छे." लाटवासीओ थावणचूर्णिमाने दिगसे आषाढी पूर्णिमा करे छे" एम 'आवस्यक चूर्णि' नोवे छे. दक्षिणापथमां होङ्कर अने कलाउ जायथम गगाय छे तेम लाटमां चर्मकाग अथम गगाय छे."

लाटदेशनी छीओवा रूप अने विदग्धनानुं दर्शन करतो एऊ श्लोक आगमसाहित्यमा केटलेक स्थळे उ त कथायां आय्यो छे."

લાટદેગની સ્ત્રીઓના કબ્જા-બંધાદિ નેપથ્યની પ્રશંસા માટે બૌદ્ધીય દેગની સ્ત્રીઓનાં વલ-પરિધાનની નિન્દા કરતો શ્લોક પણ મુક સ્થલે ઉદ્ધૃત થયેલો છે.^{૧૧}

૧ મુક્તે, માગ ૨, પૃ ૨૮૨-૮૪

૨ વ્યમા મા. ૩૪૧; વ્યમ, માગ ૪, પેટા માગ ૨, પૃ. ૬૧-૭૦

૩ બાવુ, પૂર્વમાગ, પૃ ૨૭

૪ બામ, પૃ ૬; વિષ્ણો, પૃ. ૧૮

૫ બામ, પૃ ૬૮, ૧૧૩; નમ, પૃ. ૮૮; પ્રમ, પૃ ૫૪૨

૬ વિષ્ણો, પૃ ૧૭૨. જુઓ મહારાષ્ટ્ર.

૭ દવૈચુ, પૃ ૨૫૦. અહીં ચૂર્ણિકાર એવો શ્રીળો મેદ પાડે છે કે 'આમા સ્ત્રીને 'હલિ' કહે છે, ઘવારે વરદાતટ (ચર્પા નદીના કિનારાના દેશ) નાં નેને 'હલિ' તરીકે સ્મરણાય છે.

૮ બોનિયો, પૃ. ૭૫

૯ મુક્તે, માગ ૩, પૃ. ૮૭૧

૧૦ બૌસૂજ, પૃ. ૫૯; જીમ, પૃ ૨૮૧; હાવજ, પૃ. ૪૩

૧૧ નિચુ, પૃ ૨૧૪

૧૨ દવૈચુ, પૃ ૨૩૬

૧૩ નિષુ, માગ ૧, પૃ ૪૬, બાવુ, ઉત્તર માગ, પૃ ૮૧; બામ (ઉત્તર માગ, પૃ ૮૧) પટલ જ કહે છે કે. સ્પટમા મામાની રીઠ્ઠી ગમ્ય છે, બાવુ વપારાયા એમ પણ સંધે છે કે ગોલ્લ દેશમાં મગિની ગમ્ય છે, 'વિષ્ણો' ને ('વિષ્ણ' - અર્થાત્, વચમાં રહેનારાઓને ? મગ્ય પ્રદેશના રહેનારાને ?) માતાની સજાનીઓ ગમ્ય છે.

૧૪ સ્વાસૂજ, પૃ. ૨૧૧ હન્દો-મમ્મામ્મવિમાનો યપા-લાટદેસો માનુભગિની મમ્મા અન્વયાગમ્યેતિ ।

૧૫ સમય છે કે ' માનુભગિનીય' - માત્રીની પુત્રી હોય

૧૬ શેક્ષ્વ મોચડાદીય મવતિ । " મોચડા " બામ જા લાડાળં કબ્જા ધા મરદ્દમાળ મોચડા મવતિ । ત ચ લાલગમિતે રિપિયા તાવ વપન્તિ જાય પરિણીયા જાત ચ આવળગસતા જાયા તત્તો મોચનં કવતિ,

स्य ग मेलेऊग पदभो दिउत्रति, तप्पमिइ पिट्ट भोयढा । निचू,
भाग १, पृ ४६

१७ विशेषचूर्णिकार पुनराह गिरिजन्नो ति मत्तवालमलङ्गी भन्दइ,
 लाडविसए वरिसारते भवइ ति [गिरि(ज)न्नति भूमिदाहो ति
 भणित होइ] वृद्धे, भाग ३, पृ ८०७

१८ सासाढी-भासाढपुणिमा इह, लाढाण पुण सावणपुणिमाए
भवति, भाषू, उत्तर भाग, पृ २२१

१९ निचू भाग ५ पृ १११७

२० शास्त्र, पृ २१०, ४४५, प्रत्याज, पृ १३९, पाय ४८
 लक्षो-तथा अन्त्रीप्रभृतीनामन्यतमाया वत्प्रशसादि सा ह्यस्या

अन्ववक्त्रा सरोजाक्षी सद्ग्री पीनघनस्तनी ।

किं राटी नो मता साऽस्य देवनामपि दुर्लभा ॥

स्थासुख पृ ११०

२१ सासामेवान्यतमाया ऋतुभ्यादिनेपथ्यस्य वरशशादि सा
नेपथ्यकया यथा—

धिग् नारीरीदीच्या बहुवचनाच्छादिताद्वयसत्तिवत्त्वात् ।

यथौवन ॥ यूना चक्षुर्मोदाय भवति सजेति ॥ पाय, पृ ४८

लडाचार्य

एक आचार्य एमना नाम उपरथी तेओ लाटना हशे एवु
अनुमान थाय छे

जैन शास्त्रनुसामा य विधान एवु छे के शय्यातर-वसति आच-
नारना गृहेथी मायुए पिंड न छेवा हवे, एक ज गुरुना शिष्यो
जग्यानी सगडाशन फरणे वे जुदी वसतिमा रहेता होय तो शय्यातर
फोन गणना १ वजे २५७ रहेला साबुओ सवारे सूत्रपौरुपी कर्मा पात्री
मूल उपाश्रयमा आवे तो बन्ने स्थानना मालिको शय्यातर गणाय अने
जो मूल उपाश्रयमा आवीने सूत्रपौरुपी करे तो एक ज शय्यातर गणाय
आ वाचनमा टाटाचार्यनो मत एवो छे क न्या आचार्य वमता होय त
वसतिनो मालिक शय्यातर गणाय, वोजो वसतिनो मालिक शय्यातर
गणाय नहि ।

૧ વૃક્ષા, ગા. ૩૫૩૧; શુક્લે, માગ ૪, પૃ. ૧૮૩; નિમા,
ગા. ૧૧૩૧; નિચુ, માગ ૨, પૃ. ૨૫૫

લોહજઙ્ઘ

ઉજ્જયિનીના રાજા પ્રવોતનો દૂત. તે એક દિવસમાં પચીસ યોજનની
સફર કરી શકતો હતો.

જુઓ મરુકચ્છ.

વજ્ર આર્ય

એમને વિષેની કથા આ પ્રમાણે છે :

આર્ય વજ્ર અથવા વજ્રસ્વામી અર્થેતિ જનપદમાં હુંધવત પ્રામમાં
વસતાં ધનગિરિ અને સુનન્દા એ દંપતીના પુત્ર હતા. વજ્રસ્વામી માતાના
ગર્ભમાં જ હતા, અને ધનગિરિએ સિંહગિરિ ગુરુ પાસે દીક્ષા લીધી હતી.
જન્મ પછી વજ્રસ્વામી પોતાના જૂંમકં દેવ સંતોના પૂર્વજન્મનું સ્મરણ
કરીને રોધા કરતા હતા; અને એના આ સતત રુદનથી માતા ચૂંચ
કેંદાઝી ગઈ હતી. આ વાતક એના દીક્ષિત પિતા ધનગિરિને સોંપવામાં
આવ્યો ત્યારે જ છાનો રહ્યો. વજ્ર જેવો શક્તિશાળી હોવાથી આ વાતક
વજ્ર નામથી ઓલ્હાવાયો કેટલાક સમય પછી સુનન્દાએ આ વાતકને
સાધુઓ પાસેથી પાછો મેલ્લવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ત્યારે તે ન આવ્યો
ત્યારે માતાએ પોતે જ જૈન સાધ્વી સંતોને દીક્ષા લીધી.

વાતક વજ્રસ્વામીને શિષ્યાતર બીઓળ ઉછેર્યા તથા સાધ્વીઓના
ઉપાશ્રયમાં રહીને તેઓ અગિયાર અંગ મળ્યા. બાલ્યાવસ્થામાં જ એમની
અસાધારણ વદ્ધસાથી પ્રસન્ન થઈને ગુરુએ એમને વાચનાચાર્ય બનાવ્યા
હતા. એક વાર ગુરુ સહિત વજ્રસ્વામીની દશપુરમાં સ્થિતિ હતી ત્યાંથી
ઉજ્જયિનીમાં દશ પૂર્વધર મદગુપ્તાચાર્ય પાસે જઈને તેમણે દશ પૂર્વોનો
અભ્યાસ કર્યો. એ પછી વજ્રસ્વામીને ગચ્છ સોર્પીને સિંહગિરિ આચાર્ય
અગશતપૂર્વક કાલધર્મ પામ્યા.

વારને અભાવે, હાથમાં આસન લઈને બહાર નીકળ્યા. પન્નાવતીએ પૂછ્યું, 'વજ્રભૂતિ આચાર્ય ક્યાં છે?' વજ્રભૂતિએ ઉત્તર આપ્યો, 'બહાર ગયા છે.' પળ દાસીએ રાગીને નિશાનીથી સમજાવ્યું કે 'આ જ વજ્રભૂતિ છે.' આથી પન્નાવતી વિરાગ પામીને, વિચાર કરીને બોલી કે—'હે કસેહમતી નદી ! તને જોઈ અને તારું પાગી પોધું ! તારું નામ સારું છે, પણ દર્શન સારું નથી.' પછી પોતે આગેલું મેટળું રાગીએ વજ્રભૂતિને સોંપ્યું, અને પોતે એમને ઓઝસ્વતી જ નથી એવો દેખાવ ચાલ રાસી, 'બા આચાર્યને આપજો,' એમ કહીને પાછી ગઈ.^૧

અગાઉ સૂચ્યું છે તેમ, નમોવાહનનો સમય ફેસવી સનના યોજા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં માનો.^૨ સો વજ્રભૂતિનો સમય પણ એ જ ગગવો જોઈએ,

૧ જુઓ નમોવાહન.

૨ જુઓ કસેહમતી

૩ વ્યયા, ગા. ૫૮-૫૯; વ્યય, વિભાગ ૪, પેટા વિ. ૨, ઇ. ૧૪-૧૫

૪ જુઓ નમોવાહન.

વજ્રસેન

વજ્રસ્વામીના શિષ્ય.

— એક મોટા દુર્મિશને કારણે સાધુઓને મિત્રા મઠવાનું મુશ્કેલ બન્યું ત્યારે વજ્રસ્વામી અનશન કરવા માટે સ્વાધર્તગિરિ તરફ ગયા. ત્યાર પહેલાં એમણે પોતાના શિષ્ય વજ્રસેનને કહ્યું હતું કે 'જે દિવસે તને શતસદૃષ્ટ મૂન્યની મિત્રા મળે તેને વીજે દિવસે સુમિત્ર થશે.' આ પછી કેટલેક સમયે વજ્રસેન વિહાર કરતા સોપારકમાં અજ્યા, ત્યા જિનદત્ત નામે શ્રાવક^૧ અને તેની ફૈશ્વરી નામે પત્ની હતી. તેમનું આલું કુટુંબ ધાન્યના અભાવે દુઃસ્તાનુલ બની ગયું હતું. આથી હેબટનો લક્ષ-મૂન્ય પાક રાંધી, તેમાં વિષ નાચીને મરણને મેટવાનો નિશ્ચય તેઓએ

क्यों. आ प्रमाणे लक्ष्मण पाक रांधीने ईश्वरी एमां विप नाखवा
जती हती एटलामां वज्रसेन मुनि त्यां आवी पहोच्चा. ईश्वरीए हर्षित
थरने मुनिने ए पाक भिक्षा तराके आप्यो अने बघी वास करी. पोताना
गुरुए माखेला भविष्य उपरथी वज्रसेने तेजोने कहुं के 'हवे तमां
चिन्ता करवली वरुन मथी, केम के आवती काळे मुभिल थरो.' श्रीजे
दिवसे अनाजथी भरेलां बहाणो सोपारक चंदरे आठ्यां अने छोकसमु-
दाय निश्चिन्त थयो. जिनदत्त अने तेना कुटुंबीजनोए वज्रसेन पांसे
शेक्षा लीधी.^१

१ जुओ रयायर्त्त.

२ जुओ जिनदत्त.

३ आम, पृ. २९५-९६; बळी वपु, पृ. ५१३; ककि, पृ. १७०
-७१, इत्यादि

वत्सका

एक नदी.

आ नदी उज्जयिनी अने कौशांबीनी वचमां आवेली छे. ए नदीने
किनारे पर्वतकंदरामां धर्मयज्ञमुनिए तपश्चर्या करी हती.^१

१ वितिओ घम्मजसो विभूत मेच्छतो कोटवीए उज्जैणीए अतरा
वध्यकातीरे पर्वतकंदराए एकथ भर्त पचनखाति । आनु, उत्तर भाग, पृ.
१९०, बळी जुओ वट, पृ. ९०-९१.

वलभी

सौराष्ट्रनुं वळा अथवा वलभीपुर, जे वलभी वंशना राजाओनो
राजधानी हत्तु. जैन आगमनो नागार्जुनी वाचना जे 'वालभां' वाचना
नामधी ओलखाय छे ते तथा जैन श्रुतनुं लिखित स्वरूपे संकलन
वलभीमां थयां हतां.

जुओ देवर्द्धिगणि समाधपण, नागार्जुन, स्कन्दिल आर्य.

વસુદેવચરિત

‘વસુદેવ-હિંદી’નું સ્વરૂં નામ, જે એના કર્તનિ ઉદ્દિષ્ટ હતું.

જુઓ ‘મહુદાસગણિ વાચક

વાસુદેવ

જુઓ કૃષ્ણ વાસુદેવ

વિજયસિંહમૂરિ

‘શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ સૂત્ર’ ઉપર વિજયસિંહમૂરિણ સં. ૧૧૮૩=ઈ. સ. ૧૧૨૭ માં રચેલી પૂર્ણિનો ઉલ્લેખ રત્નશેખરસૂરિણ, ‘શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ સૂત્ર’ની વૃત્તિમાં કર્યો છે. એની સાથોસાથ રત્નશેખરે એ જ મંથ ઉપરના જિતદેવસૂરિકૃત ભાષ્યનો નિર્દેશ કર્યો છે, ‘પણ એવું કોઈ ભાષ્ય હજી મુધી જાણવામાં આવ્યું નથી’

૧ શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણસૂત્રસ્ય ચ વિક્રમ ૧૧૮૩ ચર્ષે શ્રીવિજયસિંહમૂરિ-
ધીજિતદેવસૂરિકૃતે પૂર્ણિમાખ્યે અપિ સ્તઃ, શુદ્ધચંદ્ર વહવ, આર, પૃ. ૨૦૧.

૧ જુઓ જિત્કો, પૃ. ૩૧૦.

વિદિશા

માઝવામાં મોપાલધી ખાશે ૨૪ માઈલ ઈશાન રૂળે વેટવા અથવા વેટવતીને કિનારે આવેલું ખિલસા.

‘અનુયોગદાર સૂત્ર’માં ‘સમીપ નામ’નાં ઉદાહરણ આપતાં કહ્યું છે કે ગિરિ પાસેનું નગર તે ગિરિનગર, વિદિશાની પાસેનું નગર તે વૈદિશનગર (વિદિશા), વેળા પામેનું નગર તે વેળાતટ અને તગરા પાસેનું નગર તે તગરાતટ. આ ઉલ્લેખમાંની ‘વિદિશા’ તે એસ અથવા એમલી નદી છે, જે મિલસા પાસે વેટવાને મળે છે. મિલસાનું વેસનગર એવું નામ જ નદી સાથે સંબંધ ધરાવે છે, જેનું મૂળ ‘વૈદિશનગર’ (પ્રા. વૈદિસનગર)માં છે

३ अर्य महागिरि विदिशामा जिनप्रतिमाने वदन करीने, गजाग्रपद् तीर्थनी यात्रा माटे पलक उठपुर गया हता, एवो उल्लेख 'आवश्यक-सूत्र' नी चूर्णिमा छे^२

जुओ एलक्छपुर, गजाग्रपद, वेत्रवती

१ से किं त समीवनामे । २ गिरिसमीवे नयर गिरिनयर विदिशा समीवे नयर वेदिस नयर वेन्नाए समीवे नयर वेन्नायड तगराए समीवे नयर तगरायड, उ त समीवनामे । अनु पृ १४९

२ ज्याडि पृ ३५

३ दो विज्जा वइदिशि गता, तस्य णिणपडिम वदिकण अज्जमहागिरि एलक्छ गता गजगपद वदका । भाष, उत्तर भाग, पृ १५६-५७

विनयविजय उपाध्याय

हीरविजयसरिना शिष्य कीर्तिविजयना शिष्य एमणे रामविजय पडित्तना शिष्य विजयगणिनी अभ्यर्थनाथी स १६९६=ई. स. १६४० मा 'कल्पसूत्र' उपर 'सुबोधिका' नामे प्रमाणमूत टीका रची हती, अने ते त्रिमलहर्ष वाचकना शिष्य भावविजये शोभी हती^१

विनयविजये स १७०८=ई. स १६५२ मा जूनागढमा जैन विश्वविद्यालयपथक महान ग्रन्थ 'लोकप्रकाश' रच्यो हतो न्याय, व्याकरण, काव्य, स्तोत्र आदि विविध विषयो उपर तेमणे रचनाओ करलो ते^२

१ फलु प्रशस्ति

२ जुओ जेसाड पृ ६४७-४९

विराटनगर

मारीपचीश आर्यदेशो पैरी मध्यदेशानु पाटनगर^१

जयपुर राज्यमा जावेछ रीगट म ज विराट क वैराट नगर होय
ए समय छ

જુઓ મત્સ્ય

૧ મુદ્દણી, પૃ. ૧૨૩; શુદ્ધો, ભાગ ૨, પૃ. ૧૧૨-૧૪

ચીત્તિમયનગર

મહાવીરના સમયમાં સિન્ધુ-સૌરીર દેશનું પાટનગર.^૧ એની પૂર્વ-દિશામાં યુગવન નામે ઉદ્યાન આવેલું હતું.^૨ ચીત્તિમયમાં ઉદ્યાન રાજા રાગ્ય કરતો હતો.^૩ ચીત્તિમયનું ચીજું નામ કુંભકારપ્રદેશ હતું.^૪

પંજાબનું મેરા ગામ ૬ પ્રાચીન ચીત્તિમયનગર હોવાનું માનવામાં આવે છે.^૫

૧ મમ્, શતક ૧૩, ઉદે ૬; શુદ્ધો, ભાગ ૨, પૃ. ૨૧૪; આજુ, ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૩૬-૩૭; લામ, પૃ. ૩૯૨; કલિ, પૃ. ૧૧૯; વચ્ચે, પૃ. ૧૩૪, इत्यादि

૨ મમ્, શતક ૧૩, ઉદે ૬

૩ જુઓ ઉદ્યાન.

૪ જુઓ કુંભકારપ્રદેશ.

૫ મુનિ કન્યાવિજય, 'ધમ્મ મન્થાન મહાવીર', પૃ. ૧૮૮

વેપ્રવતી

एक नदी. चारुदत्त वेप्रलताने वळ्ळीनि ए नदी ओळ्ळंगी गयानो उण्ळेस छे.^१ चारुदत्तनी आ कया 'वमुदेव-हिंढी'ना 'गन्धर्वदत्ता'लंमक 'मां'मिरतारथी वर्णवेली छे. एमां एवुं वर्णन छे के'-वैतादध-पर्वतमांधी नीकळ्ळती इपुवेगा नदी अताग छे. एनां पाणीनो वेग एरलो वथो छे के तीरछा मार्गे पण सामे पार जई शकाय एम नथी. मात्र वेप्रलताओनो आधार लईने, उत्तर तरफथी पवन वाय त्यारे, एना उत्तर किनारेथी दक्षिण किनारे जवातुं, अने दक्षिण तरफथी पवन वाय त्यारे ए ज रीने उत्तर किनारे जई शकातुं. प्रवासे नीकळेळ्यो चारुदत्त ए रीने वेप्रवती नदी ओळ्ळंगी गथो हतो. इपुवेगा अने वेप्रवती ए वने नाम एक ज नदीनां होय एवुं अनुमान आ वर्णन उपरथी थई शके.

કવિ કાલિદાસના 'મેઘદૂત' (પૂર્વમેઘ, ૨૪)માં માલવાના ધર્મનમાં વેત્રવતીનાં ઝહ્હતાં પૂરનો નિર્દેશ છે. એના તટે મિદિશા આવેલું હતું એવું સૂચન પણ ત્યાં છે.

ગુજરાતની વાત્રક નદીનો પણ પુરાણોમાં વેત્રવતી તરીકે ડહ્હેલ છે એ અહીં નોંધવું જોઈએ.^૧

માલવામાં વહેતી વેટવા નદી એ આંગમોત્ત વેત્રવતી હોવાનું માનવામાં આવે છે.^૨

જુઓ વિદિશા

૧ વેત્રમાર્ગો યત્ર વેત્રસ્તોષ્ટમ્મેન જાતાદો ચમ્પતે રિતિ, તત્ત્વા-
ષાસ્ત્રસો વેત્રસ્તોષ્ટમ્મેન વેત્રવતી નવીનુત્તરીય પરચૂલે ચમઃ । છક્રશી,
પૃ. ૧૧૬ વહી જુઓ સુકુચુ, પૃ. ૨૩૧.

૨ 'વસુદેવ-હિહી' (માંવાન્તર), પૃ. ૧૧૨

૩ પુણ્યાં વેત્રવતી.

૪ એ જ; તથા જ્યોતિઃ, પૃ. ૩૫; જૈન, 'સાદક દન એન્ડવડ
શબ્દિકા,' પૃ. ૩૫૪

વેળાતટ

આમીરદેશગી^૩ વેળાનદીના કિનારે આવેલું નગર^૪. એનાં પ્રાકૃત રૂપો વેળાતડ, વેળાયડ, વેત્રાયડ, એવાં થાય છે. રાજગૃહના રાજા પ્રસેનજિતનો પુત્ર શ્રેણિકુ જ્યારે કુમારાવસ્થામાં હતો ત્યારે વેળાતડમાં ગયો હતો. ત્યાં એક યણિકની નંદા નામે પુત્રીથી તેને અમયકુમાર નામે પુત્ર થયો હતો, જે મોટો થતાં રાજગૃહ આવીને પોતાની ચતુરાદૃધી શ્રેણિકને પ્રસન્ન કરીને તેનો મંત્રી થયો હતો^૫ એક વારનો ચોર મૂલદેવ આગ્યયોગે વેળાતટ નગરનો રાજા બન્યો હતો એવી કથા છે.^૬

વેળાતટમાં વૌઢો તેમ જ જૈનોની ઘસ્તી હતી તથા આ ઘન્ને સંપ્રદાયો વચ્ચે સ્પર્ધા ચાલતી હતી, એમ કેવઢ્હ લોકકથાના પ્રકારનો

एक टुकको 'नंदिसूत्र'नीं वृत्तिमां आयो छे ते उपरथी अनुमान
थाय छे : “वेणातट नगरमां कोई बौद्ध भिक्षुए श्रैस्तांवर झुल्लक-नाना
साधुने पूछुं, ‘ओर झुल्लक ! तमारा अहंता सर्वज्ञ छे अने तमे एमना
दीकराओ छो, माटे कहै के आ नगरमां केटला कागडा छे?’” झुल्लक
चातुर्यथी उत्तर आप्यो—

• ‘सद्धि कागसइस्सा इह(यं) विन्नायडे परिवसंति ।
जइ ऊणगा पवसिया अब्भइया पाट्टणा आया ॥

(आ वेणातट नगरमां साठ हजार कागडा बसे छे. ए करतां जो
ओछा होय तो ते प्रवासे गया छे अने बघारे होय तो परोणा तरीके
आन्या छे.)

आ सांभर्रीनि बौद्ध भिक्षु मांथुं खणतो चूप थई गयो.’”

हरिवेणाचार्यना ‘बृहत्कथाकोश’मां कइल छे, के विन्यानटपुर •
बराट विषयमां विन्या (वेणा) नदीना किनारे आवेलुं छे.

१ जुओ आभीर.

२.. से किं त समीपनामे । १ गिरिधमीवे नयरं गिरिधरं
विदिशातमीवे नयरं वेदिस नयरं वेन्नाए समीवे नयरं वेन्नादइ तगराए
समीवे नयरं तगरादइ, से ते समीपनामे ।

१ आबू, पूर्वभाग, पृ. ५४७; आभ, पृ. ५१९.

४ जुओ मूलदेव.

५ मय, पृ. १५२. बळ आ बया माटे जुओ आबू, पूर्व ४
पृ. ५४७; आभ, पृ. ५२०.

६ बराटविषये रम्य दिशामागे च पश्चिमे ।

वेरकरस्य सारस्य जनानन्दविचारिणः ॥

विन्यानदीधर्मस्थे सान्द्रापगतचित्तम् ।

विहसन् च मुनिः कदापि प्राप विन्नातटं पुरम् ॥

‘बृहत्कथाकोश,’ पृ. ११९.

चैतरणि

कृष्ण वामुदेवनां एक वैद्य.

जुओ धन्नन्तरि

शकुन्त

अयन्तिपनि प्रद्योतनो अंध मंत्री

वासपद्मताए उदयननी साथे उज्जयिनीधी कौशांसी चाम्पां जना माटे हाथणी सज्ज करवानी आज्ञा करी. हाथणीने ज्यारे तंग बांधवा मांड्यो त्यारे हाथणीए गर्जना करी. ए सांभळीने शकुन्त नामे अंध मंत्रीए कशुं के ' तंग बांधती वखते आ हाथणी गर्जना करे छे, माटे सो योजन जईने ते मरण पामजे. ' मार्गना ग्रमधी थाकेछी हाथणी ने योजन जेटलो प्रवास करीने कौशांसीमां प्रवेगतां मरण पामी हसी.

जुओ उदयन, प्रद्योत

१ कक्षायाः बध्यमानाया यथा रसति हस्तिनी ।

योजनान्न क्षतं यत्वा प्राणत्यागं करिष्यति ॥

आचू, पृ १६२

शङ्खपुर

' उत्तराध्ययन सूत्र 'नी नेमिचन्द्रनी टीका प्रमाणे, अगाडूत्त शंखपुरना राजानो पुत्र हूतो.'

' विविधतीर्थकल्प ' अनुसार, राजगृहनी राजा प्रतिवामुदेव जगसंध, वामुदेव कृष्ण साथे युद्ध करवा माटे पश्चिम दिशा तरफ नीरुद्धयो. कृष्ण पण बधी सामग्री साथे द्वारवतीधी नीरुद्धीने पोताना प्रदेशनी सोमा सुधी आव्या. ए स्थळे अरिष्टनेमि कुमारे शंखनाद कथो अने त्या जगसंध उपर विजय प्राप्त थवा पछी शंखपुर अधना शंखेश्वर नामे नगर वसाववामां आर्यु, तथा त्या पार्श्वनाथनी प्रतिमा स्थापित करवामा आवी.'

शान्तिचन्द्र वाचक

तपागच्छना सफलचन्द्र वाचकना शिष्य. एमणे 'जंबुद्वीपप्रज्ञवि' उपर 'प्रमेयस्नमंजुषा' नामे टीका रची छे. ए टीकाने अंते आपेली ५१ श्लोकनी विस्तृत प्रशस्ति^१ प्रमाणे, एनी रचना सं. १६५१=ई. स. १५९५ मां यई हती (श्लो १९). सं. १६१०=ई. स. १६०४ मां राजघन्यपुर—राघनपुरमां केठलाक समकालीन जैन विद्वानोने हस्ते विजयसेनसूरिनी समक्ष एनुं संशोधन धयुं हतुं (श्लो. ३४-४०). एना लेखन अने शोधनमां कर्ताना शिष्य तैजचन्द्रे सहाय करी हती (श्लो. ४२). रत्नचंद्रे गुरुभक्तिथी एना अनेक आदर्शो तैयार कर्या हता (श्लो. ४९) अने लिपिकलामां चतुर धनचन्द्रे एनो प्रथमादर्श लस्यो हतो (श्लो. ५१).

१ उपप्रा. पु. ५४३-४६. शान्तिचन्द्र अने तेमना अन्य ग्रन्थो माटे जुओ कैसाद. पु. ५४८-५५.

शान्तिसागर उपाध्याय

तपागच्छना उपाध्याय धर्मसागरना शिष्य श्रुतसागरना शिष्य. एमणे सं. १७०७=ई. स. १६५१ मां पाटणमां 'कल्पसूत्र' उपर 'कौमुदी' नामे वृत्ति रची छे.

१ कबी, प्रशस्ति

शान्तिसूरि

शान्तिसूरि थारापदोम गच्छना आचार्य हता. एमणे 'उत्तराण्य-यन सूत्र' उपर 'पारख टीका' नामे प्रसिद्ध प्रमाणभूत टीकानी रचना करी हती.

'प्रभावकरचरित' ना १६ मा 'वादिवेताल शान्तिसूरिचरित' मां आ आचार्यनुं चरित विस्तारथी आपेछें छे. तेओ पाटण पासेना उन्नतापु—ऊग गामना वतनी हता (श्लो. ९-१८). एमना गुरुनुं नाम विजयसिंह हतुं (श्लो ७). भोज राजाना आयित कवि

ધનપાલજન 'તિલકમંજરી' કથાનું સંશોધન તેમજે કર્યું હતું તથા મોજે તેમજે 'વાદિવેનાલ'નું ચિત્ર આપ્યું હતું (સ્ત્રો. ૨૪-૫૯). શાન્તિસૂરિનું અવસાન સં. ૧૦૯૬=ઈ. સ. ૧૦૪૦માં થયું હતું (સ્ત્રો. ૧૩૦).

આગમસાહિત્યમાં કેટલેક સ્થળે શાન્તિસૂરિનો 'વાદિવેનાલ' તરીકે ઉલ્લેખ છે.^૧

શાન્તિસૂરિ નામના અનેક આચાર્યો થઈ ગયા છે. એમને માટે જુઓ 'ન્યાયાત્તારવાર્તિક વૃત્તિ',^૨ 'પ્રસ્નાવના', પૃ. ૧૪૬-૧૪૯.

૧ ઉચ્ચ, પ્રશસ્તિ.

૨ વર્ગ, પૃ. ૧૧૯-૨૦; કદો, પૃ. ૧૧૫, इत्यादि

શાલવાહન

જુઓ સાલવાહન

શીલાચાર્ય

'આચારાંગ સૂત્ર' અને 'સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર'ના ટીકાકાર. 'આચારાંગસૂત્ર'ની ટીકા ગંમુતા (ગાંમૂ) ગામમાં રચાઈ હતી. આ વખતે ટીકાઓની રચનામાં શીલાચાર્યને વાહરિગણિણ સહાય કરી હતી.^૧

'આચારાંગ સૂત્ર'ની ટીકાની જુદા જુદા પ્રતોની પુસ્તિકાઓમાં તેનો રચનાસંવત જુદા જુદો આપ્યો છે. કોઈમા શક સં. ૭૮૮ કોઈમાં શક સં. ૭૯૮, કોઈમાં ગુપ સં. ૭૭૨, તો કોઈમાં શક સં. ૭૭૨ છે. આ ચારમાંની કઈ સલ સાચી પ નહીં કહવાનો કોઈ ચોક્કસ પુરાવો નથી. ડહોનતમૂરિની 'કુવલયમાલ'ની પ્રશસ્તિમાં જમનો ઉલ્લેખ છે તે તત્વાચાર્ય પ જ શીલાંક અથવા શીલાચાર્ય જુઓ એક મત છે, અને આ ઝીઝાંક અણહિલવાડના સ્થાપક વનરાજના મુર હતા એવી પણ એક પરંપરા છે. આ સર્વ ઉપરથી, શીલાચાર્ય હર્મિદ-

સૂરિના સમકાલીન હોઈ ઈસવી સનના આઠમા સૈકામાં થયા હશે એવો અજમાયશો નિર્ણય આચાર્ય શ્રીજિનવિજયજીએ કર્યો છે.

‘ પ્રમાણરુચરિતિ ’ના કર્તા પ્રમાણ્દસૂરિએ શીલાંક અને કોટચા-
ચાર્યને અભિન્ન ગણ્યા છે. ‘ વિશેષાચર્યક માધ્ય ’ ઉપરની વૃત્તિના
કર્તા કોટચાચાર્ય જ ‘ પ્રમાણરુચરિતિ ’ને હરિદ્ર હશે ત્ત્વં અનુમાન સહેજે
થઈ શકે છે.

શીલાચાર્યની પૂર્વે ‘ સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર ’ ઉપર ટીકા અથવા ટીકાઓ
હોવી જોઈએ એમ ધ્મના જ વિધાન ઉપરથી જણાય છે. ‘ વઢી એક
સ્થળે તો તેઓ લખે છે કે-જુદા જુદા સૂત્રાદર્શોમાં નાનાવિધ સૂત્રો
દેવાય છે, અને ટીકાસંવાદી એક પણ આદર્શ મળી શક્યો નથી, આથી
અમુક એક જ આદર્શને અનુસરીને વિવરણ કર્યું છે, એ વસ્તુ વચારીને
કોઈ સ્થળે સૂત્રથી રિસંવાદ જણાય તો ચિત્તવ્યામોહ ન કરવો.’

૧ જુઓ ગમ્મભૂતા

૧. નિર્વૃત્તિકુલીનશ્રીશીલાચાર્યેણ તત્ત્વાદિત્યાપરનમ્ના બાહરિગણુ-
સહાયેન કૃતા ટીકા પરિસમાપ્તેતિ । આશી, પૃ. ૨૮૮

સમાપ્તા એવં સૂત્રકૃતદ્વિતીયાદ્યસ્ય ટીકા । કૃતા એવં શીલાચાર્યેણ
બાહરિગણિસહાયેન । વદવાસમત્ર પુણ્ય ટીકાકરને મયા સમાધિપૂતા,
તેમપેતતમસ્ત્રો મુશ્ચ કસ્યાણભાગ્ય ભવતુ ॥ મૂકુશી, પૃ. ૪૨૭

૨ ‘ જીતકલ્પામૃત, ’ પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૧-૧૫; વઢી જુઓ ‘ વસ્તુ-
પાત્રેન સાહિત્યમંડલ અને સમ્પૂર્ણ સાહિત્યમાં તેનો પાલો, ’ પેશ ૧૬.

૪ જુઓ અમયદેવસૂરિ, કોટચાચાર્ય.

૫. વ્યાખ્યાતમઠ્ઠમિહ ચરપિ સુરિસુત્ત્વે-

મંત્ર-યા તથાપિ દિવરીતુમહ ચતિધ્યે ।

કિં પક્ષિરાજગતમિત્યવગમ્ય સમ્યક્

યેનૈવ વાચ્યતિ પયા ચત્તમો ન ચન્નુમ્ ॥ મૂકુશી, પૃ. ૧

૬ રહ ચ પ્રાય- સૂત્રાદર્શો નાનાવિધાનિ મૂત્રાણિ દસ્યન્તે, ન ચ

શ્રીમાલનું વીજું નામ મિહિમાલ કે મિત્રમાલ છે. મિહિમાલનું
દ્રમ્મ નામનું રૂપાનાણું ચાલતું હતું.^૧ વઝી 'નિશીથચૂર્ણિ' અનુમાર,
'મિહિમાલમાં ચાલતો રૂપાનો એક સિક્કો 'ચમ્મલાત'—(સં 'વર્મલાત')
કહેવાતો.^૨ માહેશ્વર, ઠાણચિની, શ્રીમાલ વગેરે નગરોમાં લોકો ઉત્સવ-
પ્રસંગોએ એકબીજાને મુરપાન કરતા હતા.

મિહિમાલમાં ચાલતા એક સિક્કાને 'ચમ્મલાત'—'વર્મલાત'
કહ્યો છે એ વસ્તુ જરા વિચારવા જેવો છે. સિક્કાનું એ નામ જ વિલક્ષણ
અને અર્થરહિત લાગે છે. 'નિશીથચૂર્ણિ'નો ટાઈપ કરેલી આકૃતિના
સંપાદનમાં અનેક અશુદ્ધિઓ છે, અને અહીં પણ મૂઝ પ્રતના 'વ' ને વઢે
મૂળથી 'વ' વંચાયો હોય અથવા મૂઝ પ્રતોના લક્ષ્યાઓએ 'વ' નો
'વ' કરી નાખ્યો હોય એમ બનવું અસંભવિત નથી. આ રીતે 'ચમ્મલાત'ને
સ્થાને 'વર્મલાત' (= સં. 'વર્મલાત') વાંચવામાં આવે તો એ નામનું
શ્રીમાલના ઇતિહાસ સાથે અનુસંધાન થઈ શકે તેમ છે. શ્રીમાલના ગજા
વર્મલાતનો ઉલ્લેખ 'પ્રભાવકચરિત'માં છે. ગુજરાતના મુખ્યવિદ
સંસ્કૃત કવિ માધે પોતાના 'ત્રિશુભાલય'ની પ્રગતિમાં જે વર્મલાતનો
નિર્દેશ કર્યો છે તે જ આ હોય એમ બને. માધનો દાદો મુખ્યદેવ આ
વર્મલાતનો મંત્રી હતો.^૩ વર્મલાત રાજાના નામથી બહાર પડેલા સિક્કો
'વર્મલાત' નામથી ઓળખાતા હોય એ તદ્દન શક્ય છે—જેમ મધ્યકાળના
કેટલાક રાજાઓના સિક્કાઓનો નિર્દેશ 'ધીમપ્રિય,' 'ધીતલ
પ્રિય' માઢિ વડે કરેલો છે તેમ. કદાચ 'વર્મલાત' એ વર્મલાત-
પ્રિય 'નું સંક્ષિપ્ત રૂપ પણ હોય.

^૧ શ્રીમાલના પૌરાણિક જ્ઞાતાંત માટે જુઓ 'પુગુ'માં શ્રીમાલ. એના
ઇતિહાસ માટે જુઓ 'વોગ્વે ગેઝેટિયર,' પૃ. ૧, ભાગ ૧માં 'મિ-નમાલ'
વિશેનું પરિશિષ્ટ, તથા 'કાન્થાનુશાસન,' પ્રસ્તાવના, પૃ. ૮૩-૧૦૨.

२ रूपमय वा नाणकं भवति, यथा—मिलमाले इम्मः । वृक्षे, भाग २, पृ. ५५४. श्रीमालना दम्मने 'पारीषय इम्म' वहेत्ता. 'श्रीमालनी टकशालमा पादेत्ता, जण वार परखेत्ता, धजारना व्यवहारमां भावता, चालि, मेळसेल्ल दिनात्ता, रोकडा' पारीषय दम्मनु चउण गुजरातमा ओठांमां ओछु, विकमना तेरमा शतकना अंत सुधी हतुं एम 'लेखपदति' (पृ. १०, २३, ३५, ३७, ३९ ४२, ५५ इत्यादि) उपरधी जगाय छे.

३ कवङ्गा से दिज्जति, ताम्रमय वा ज पाणय बवहरति तं दिज्जति । जहा दक्खिणावहे कावणी, रूपमय जहा मिलमाले चम्मल्लातो, निचू, भाग ३, पृ. ६१६-१७

४ भासूचू, पृ. ३३३

५ हेमचन्द्रकृत 'काव्यानुशासन,' प्रस्तावना (श्रौ. १. छौ. परीक्ष), . ९५

श्रीस्थलक

श्रीस्थलक नगरमां भानु राजा हतो. एना सुरूप नामे पुत्रने तेक भावता होवाधी ते 'भोदकप्रिय' नामे प्रतिद्व थयो हतो. सुरूपने क वार बैराग्य पैदा थतां सम्यक् ज्ञान, दर्शन, चारित्र्य सांपड्यां तां अने छेयटं ते केवलज्ञान पाभ्यो हतो, एवी कथा छे.

गुजरातनुं सिद्धपुर प्राचीन काळधी 'श्रीस्थल' तरीके जाणीतुं छे.
१ आ श्रीस्थलक हरी :

१ पिनिम, पृ. ३३.

श्रीहर्ष

ईसवी सनमा बारमा सैकाना उत्तरार्धमां थई गयेलो 'नैषधीय-चरित'नो वर्ता. 'श्राद्धप्रतिक्रमण सूत्र'नी रत्नशेखरसूरिनी वृत्तिमां 'नैषध' अने श्रीहर्षनो नामोल्लेख करीने ए काव्यना ओकी टाकेला छे. मंत्री वस्तुपालना समयमां 'नैषध'नी नकल गुजरातमां आबी त्यार पड़ी ए काव्यनुं अध्ययन—अध्यापन अही चालतुं रखुं हतुं एनो आ एक विशेष पुरावो छे.

૧ ચતુક નૈવેદ્યપિ-પૂર્વપુણ્યવિભવત્રયમદ્વા ૦ આપર પૃ. ૧૦૨

૨ શ્રીહર્મમહાકવિનાપિ ઘણે હિંસા દોષદેતુર્દશિતા, ચર્નપદે દ્વાવિંશે સોં પદ્મસતિતમ રૂપ-રૂપેવ એવમ્બોન્યસદ્ધિઃ ૦ । ૧૭, ૩, ૫ ૪૧

૩ આ મધ્યમાં ' ભારતીય વિદ્યા, ' વિંથી સ્મૃતિપ્રત્યયા માને લેણ ' ગુજરાતમા નૈવેદ્યોપચારિતનો પ્રચાર તથા તથા તે ઉપર સહાયેલી ટીકાઓ '. આ લેણ ' વસ્તુપાલત્રુ વિગમહલ અને ઈજા લેસો ' ૧ પુસ્તકમાં પણ સપ્તદશી થયો છે.

સહુદાસગણિ ક્ષમાશ્રમણ

' ચરવહારમાધ્ય, ' ' બૃહત્કન્ધમાધ્ય, ' ' પંચકન્ધમાધ્ય ' આદિ માર્યપ્રત્યોના કર્તા. તેઓ ' વસુદેવ-હિંદી 'ના કર્તા સંવત્સગણિ વાચકથી ભિન્ન છે તથા તેમનાથી ફર્ક અર્ચીત કાલમાં થયેલા છે એવું મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીનું મનન્ય છે.

જુઓ સહુદાસગણિ વાચક

૧ જુઓ ' સ્મૃત્કન્ધ સૂત્ર, ' પ્રત્ય ૬, ચત્તાવના, પૃ. ૧૦-૧૧.

સહુદાસગણિ વાચક

પૈજાવી પ્રાકૃતમા રચાયેલા, ગુણાદ્ય કવિહૃત લુપ કથાપ્રત્ય ' બૃહત્કન્ધ 'ના પ્રાકૃત ગદ્યમાં થયેલા જૈન રૂપાન્તર ' વસુદેવ-હિંદી 'ના કર્તા. એની રચના ઈસવી મનના પાંચમી શતાબ્દીની આસપાસ થયેલી છે.

' વસુદેવ-હિંદી 'નું જે નામ એના કર્તાને દ્રષ્ટ હતું તે ' વસુદેવ-ચરિત ' છે; પણ વસુદેવના ' હિંદુણ '—પરિશ્રમણનો ધૃત્તાન્ત એમાં હોયથી ૧ પ્રત્ય મનન્ય જતાં ' વસુદેવ-હિંદી ' તરીકે વધુ પ્રચલિત થયો. આગમમાહિયમા બા પ્રત્ય વિરેના મોથી પ્રાચીન ઝન્દેસો ' આવસ્યક સૂત્ર 'ની ચૂર્ગિમાં છે, ત્યાં એનું નામ ' વસુદેવ-હિંદી ' આવ્યું છે. જો કે ' વસુદેવ-ચરિત ' નામ પણ ક્વચિન્ મઝે છે રહે. ' શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ સૂત્ર 'ની મનદોશ્યમુનિનો શ્રુતિમાં ' વસુદેવ-

उल्लेख क्यों छे," ते उपरधी कथानुयोगना प्रन्थ तरीके एनुं केटलुं महत्त्व गग्रातुं एनी कम्पना थई शके छे. जैन साहित्यना सर्व उपलब्ध आगमेतर कथाग्रन्थोमां 'वसुदेव-हिंदी' प्राचीनतम छे."

जुओ सहस्रदासगणि क्षमाश्रमण

१ 'वसुदेव-हिंदी' (अनुवाद), उपोदघात, पृ. १-३

२ एज, पृ. ३-५

३ आषू, पूर्वभाग, पृ. १६४, ३२४, ४६०. आगमसाहित्यमां 'वसुदेव-हिंदी'ना अन्य आपारो तथा उल्लेखो माटे जुओ आम, पृ. २१८; धम्म (उदे. ५ उपस्ती वृत्ति), पृ. ६; भाष्य, पृ. १६५; वृत्त, पृ. १६५; फकि, पृ. ३५.

४ मंग, पृ. ११७; वृत्त, आम ३. पृ. ७२२

५ ■ च ठेयामिष्टसिद्धिगन्धन मन्दिगमिति वाच्य, हाताधर्मकथा-वसुदेवहिन्दिप्रभृयागमे साक्षादुक्तत्वाद् । अपर, पृ. १६५.

६ संघदासगणिनो समय, 'वसुदेव-हिंदी' अमे 'वृक्षक्या'नो संवध, 'वसुदेव-हिंदी'नी माया, एमांयी प्राप्त यती सांस्कृतिक-सामाजिक माहिती अमे बीजा कानुपगिक मुग्धाभोनी चर्चा माटे जुओ 'वसुदेव-हिंदी' (अनुवाद), उपोदघात.

सपादलक्ष

राजपूतानामां आवेल शाकंभरी-सांभरनी आसपासनो प्रदेश. सांभर ए प्रदेशनुं मुख्य नगर हतुं.

सपादलक्ष आदिमां 'वरडी'-वंटी नामनुं धान्य प्रसिद्ध छे."

जुओ साम्भरि

१ ज्योति, पृ. १५४ तथा १७८

२ 'वरग'सि वंटी धान्यविशेष सपादलक्षविशु प्रसिद्धः । जंप्रता, पृ. १२४

समयमुन्दर

सुरतरगच्छना जिनचन्द्रमूर्तिना शिष्य सकलचन्द्रना शिष्य.

તેમણે સંભતોર્યમાં સં. ૧૬૯૧=૧૬૩૫ માં 'દશવૈકાલિક સૂત્ર' ઉપર 'દોષિકા' નામે ટીકા રચી હતી. આ ઉપરાંત 'કલ્પસૂત્ર' ઉપર પણ 'વલ્પલતા' નામે એમની ટીકા જાણીતી છે. સમયસુન્દર સંસ્કૃતના એક ઉત્તમ વિદ્વાન હતા, અને તેમણે અનેક ગ્રંથો રચેલા છે. જૈન ગુર્જર સાહિત્યના પણ તેઓ એક મુપ્રસિદ્ધ કવિ છે. તેમની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ સં. ૧૬૪૨=ઈ. સ. ૧૫૮૫ ('ભાવશતક' રચાયું) થી માંડી સં. ૧૬૯૮=ઈ. સ. ૧૬૪૨ ('જીવચિત્ર', 'નમસ્તવ' અને 'વંદક' ઉપરનાં ટીકાઓ) સુધીના અર્ધા શતાબ્દી કરતાં વેળાવા સમયપટ ઉપર વિસ્તરેલો છે."

૧ દવેસ, પૃ. ૧૧૭ (પ્રશસ્તિ)

૨ સમયસુન્દરના જીવન અને તેમના ગ્રંથો માટે જુઓ જૈણાદ, પૃ. ૫૭૬ તથા ૫૮૮-૮૯. તેમના ગુજરાતી ગ્રંથો માટે જુઓ પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના રજ. થી. મેહનજાલ દ. દેસાઈનો નિબંધ 'શ્રવિવર સમયસુન્દર'.

સમિતાચાર્ય

સમિતાચાર્ય અથવા આર્ય સમિત વજ્રસ્વામીના મામા હતા. જૈન સાધુઓની બ્રહ્મદ્વીપક શાસ્ત્રા તેમના કર્તૃત્વથી કેવી રીતે પ્રવર્તમાન થઈ એ વિશે નીચેનો વૃત્તાન્ત મળે છે: આબીરદેશમાં કૃષ્ણા અને વેણા નદીઓના સંગમસ્થાને બ્રહ્મદ્વીપમાં પાંચસો તાપસો રહેતા હતા. એમાંનો એક તાપસ પોતાના પગ ઉપર અમુક પ્રકારનો લેપ કરીને પાણી ઉપર ફરતો હતો. આ ચમત્કારથી લોકો આશ્ચર્ય પામતા હતા અને શ્રાવકોની ફેલના થતી હતી. વજ્રસ્વામીના મામા આર્ય સમિત એક ચાર વિહાર કરતા ત્યાં આવ્યા. શ્રાવકોએ તેમને વધી વાત કરી. 'આ તાપસ કોઈ પ્રયોગથી શ્રાવકોને છેતરતો દશે' એવું અનુમાન કરીને આર્ય સમિતે તેમને કહ્યું કે 'તાપસને તમારે ઘેર આમંત્રણથી બોલાવીને ચરણપ્રક્ષાલન-

आमंत्रण आपीने तेना पंग घोई नाह्या, एटले पेलो लेप पण धोवाई गयो. तापस नदीकिनारे आवी पाणीमां ऊतयो, एटले डूबो गयो. पछी ‘आचार्य त्यांथी. नीकळ्या. तेमणे नदीकिनारे आवी वासक्षेप नाखी कहुं, ‘आव, पुत्रि ! मारे सामे स्निहारे जवुं छे. ’ एटले नदीना वने तट मळी गया, अने आचार्य सामे किनारे चाल्या गया. आथी बघा तापसोए चमकृत थईने आर्य समित्. पासे जैन दीक्षा लीधी. तेथो ‘सर्वे ब्रह्मदीपमां रहेता हंता, तेथी ‘ब्रह्मदीपक’ तरीके प्रसिद्ध थया.’

‘वसन्तपुरना निलय श्रेष्ठीना पुत्र क्षेमकरे समितिसुरि पासे ‘दीक्षा लीधी हती.’ हरन्त नामे संनिवेशमां समितिसुरि आग्या थारे त्यांनो ‘जिनदत्त नामे श्रावक साधुओ प्रत्येनी भक्तिथी खास तेमने निमित्ते बाहार तैयार करावतो हतो, तेथी आचार्य पोताना साधुओने ए बहोर-वानो निपेध कयो हतो, एवो वृत्तान्त पण मळे छे.”

जुओ अचलपुर, ब्रह्मदीप, वज्र आर्य

१ आत्तू, पूर्वभाग, पृ. ५१४-१५; निभा, भा. ४४४-५०; निचू, भाग ४, पृ. ८७४-७५. वळी जुओ जीकना, भा. १४६१; कस, पृ. १३२; कस, पृ. ५१३-१४; शक्ति, पृ. १७१; कदी, पृ. १४५-५०, इत्यदि.

२ विनिम, पृ. १००.

३ विनिम, पृ. ३१.

समुद्र आर्य

‘आर्य समुद्र ए आर्य मंगूना गुरु होय एम जणाय छे.’ एमहुं शरीर घणुं दुर्बळ हसुं. आयो एमने माटे आहारनी वानीओ जुदां जुदां मात्रक खादिमां जुदां जुदां लेवाणां आवती हती, उथारे आर्य मंगू तो बधी चीजो एक ज पात्रमां लेता हता; जुदां जुदां पात्रमां-छावेली चीजो तेथो खाता नहोना. एक वार ए वने आचार्यो विहार करता सोपारकमां गया. त्याना वे श्रावकोमांनो एक गाडां चलावतो हतो,

केटलेक अंशे मळती आवे छे. केटलीक उदाहरणरूप कथाओनो संक्षेप अहो आप्यो छे :

द्वारवतीमां वनदेवना पुत्र निसद्वनो पुत्र सागरचन्द्र खूब रूपाटो हतो अने सांब वगेर सर्वने ते प्रिय हतो. द्वारवतीमां वसता बीजा एक राजाने कमलमेला नामनी एवी ज रूपवान पुत्री हती. उपसेनना भाणेज धनदेव साथे एनुं सगपण करेछं हतुं. एक बार नारद मुनि सागरचन्द्र पासे आन्या अने तेनो आगळ कमलमेलांनी प्रशंसा करी. आधी सागरचन्द्र कमलमेलांमां आसक थयो, अने ते कन्यानी आकृति चीतरतो तया एनुं नाम रटतो रहेवा लाग्यो. पछी नारद कमलमेला पासे गया, अने एनी आगळ तेमणे सागरचन्द्रनी प्रशंसा करी अने धनदेवनी निन्दा करी. आधी कमलमेला पण सागरचन्द्रमां आसक थई. नारदे आ बात जईने सागरचन्द्रने करो. पछी सागरचन्द्रे संचने कमलमेला साथे पोतानो मेळाप करी आपवानो विनंति करी. बीजा कुमारोए सांचने मघ पिवराईने तेनी पासे आ विनंतो स्वीकारावी, पण मघनुं घेत ऊतरी गया पछो सांगने आ कामनी मुरकेलीनुं मान थयुं. विचार करीने तेने प्रद्युम्न पासे प्रज्ञप्तिप्रियानी मागणी करी. प्रज्ञप्तिनो सहायधी तेने कमलमेलानुं प्रतिरूप विकस्युं तथा कमलमेलांनी जगाए गोठवी दीपुं अने जे दिवसे कमलमेलानुं धनदेव साथे लग्न थनानुं हतुं ते दिवसे एनुं हरण करीने रैवतक उद्यानमां एने सागरचंद्र साथे परणावी दोधी पछी धनदेव साधेना लग्न समये विधाप्रतिरूप तो अट्टहास करीने आकाशमां ऊडी गयुं. कमलमेला विशे नारदने पृच्छांमां आवतां तेमणे वहुं के 'कमलमेलांने में रैवतक उद्यानमा जोई हतो; कोई विचार एने हरो गयो छे.' आ सांभळी कृष्ण सैन्व सहित नगरनी बहार नोकळ्या. सांभ पण विधाघरनुं रूप धारण करीने लडवा माटे सामे आब्यो. सर्व राजाओनो सांबे पराजय कर्यो, पण ज्यारे एणे जोयु के पितर कोषायमान थमा त्त्यारे ए कृष्णने पगे पड्यो, अने कथुं, 'आ कमलमेला आपघात

ફરવા માટે ગોસર્માથી પડતું મૂક્તી હતી, તેને વચાવીને અને અહીં લાવ્યા હીંપ.' પછી કૃષ્ણે ઉપસેનનું સાન્નિધ્ય કર્યું અને ત્રિધા મુક્તપૂર્વક રહેવા લાગ્યા.

એક વાર મગવાન અરિષ્ટનેમિ દ્વારવતીમાં સમોસર્યા. એમને ઉપદેશ સાંભળીને સાગરચન્દ્રે એમની પાસે દીક્ષા લીધી. એ પછી એક વાર સાગરચન્દ્ર શૂન્યગૃહમાં એકરાત્રિકી પ્રતિમાંમાં રહેલા હતા ત્યારે ધનદેવે એમના વીસે નસ્તમાં ત્રાંચાની સોયો ઠોકી દીધી. આથી સાગરચન્દ્ર મરણ પામ્યા. બીજે દિવસે તપાસ કરતાં ત્રાંચાના કારોગર પાસેથી માદ્રમ પડ્યું કે આ સોયો ધનદેવે ઘડાવી હતી. ક્રોધાયમાન થયેલા સાંચ આદિ 'કુમારોએ ધનદેવ પોતાને સોંપી દેવામાં આવે એવી માગણી કરી. પરિણામે યાદવોના બે પક્ષો વચ્ચે યુદ્ધ થયું, પરન્તુ દેવ થયેલા સાગરચન્દ્રે બન્નેને જ્ઞાન્ત કર્યા. પછી કમલમેલાએ પણ મગવાન અરિષ્ટ-નેમિ પાસે દીક્ષા લીધી.

એક વાર જાંબવતીએ કૃષ્ણને કહ્યું કે 'મારા પુત્રનું ફોઈ તોફાન હજી જોવામાં આવ્યું નથી,' ત્યાર કૃષ્ણે કહ્યું કે 'કોઈ વાર વતાવીશ.' પછી કૃષ્ણ પોતે આમીર થયા અને જાંબવતીએ આમીરીનું રૂપ લીધું, અને તેઓ દ્વારવતીમાં વહીં વેચત્રાં ફરવા લાગ્યાં. સર્વે જાંબવતીને જોઈને દહીં લેવા બોલાવો; અને પછી તેને એકઠીને પરાણે એક દેવઠમાં સેંચો જવા લાગ્યો. પાછલ્લથી આમીરના રૂપમાં કૃષ્ણ આવ્યા, અને વન્ને વચ્ચે યુદ્ધ થયું. આમીર કૃષ્ણ વાસુદેવ થયા અને આમીરી જાંબવતીરૂપે પ્રકટ થઈ, એટલે માવાપથી શરમાયેલો સાંચ અચ્ચુટન કળિને નાસી ગયો. બીજે દિવસે યાદવોની સમામાં એને પરાણે 'બોલાવવામાં આવ્યો ત્યારે તે લાકડાનો એક સ્ત્રીલો ઘડતો ઘડતો આવ્યો. કૃષ્ણે એનું કારણ પૂછતાં તે બોલ્યો, 'જે મહી પાલતી વાત કહેશે એના મુક્તમાં આ ઠોકવાનો છે.'

‘કદાચ ચંડાલોએ અમા યનુ રક્ષણ કર્યું હોય તો અમે તપાસ કરીએ.’
પેઠી અમાત્યને લાગતામા આવ્યો, અને રાજા પ્રસન્ન થયો.”

સાતવાહનની અમમદિપીનું નામ પૃથ્વી હતું. એક વાર રાજા
ક્યાંક બહાર ગયો હતો ત્યારે તેનો વેશ ધારણ કરીને, ત્રી રાણીઓથી
ઘોટલાઈને તે રાજાના આસન ઉપર બેઠી. કેટલીક વાર પેઠી રાજા
ત્યા આવ્યા, તો પણ તે ઝડી નહિ પ્રધ્વીનુ આ વર્તન રાજાને ગમ્યું નહિ.
ત્યારે પૃથ્વી બોલી કે ‘રાજા ત્યારે દરવાર ભરીને બેઠો હોય ત્યારે
શુરુજનો સિવાય વીજો મમે તેવો મોટો માળમ આવે તો પણ તે ઝમો
થતો નથી. હુ તમારો છીછા કરતો હતો, તેથી ઝમા ન થઈ જો
એમ ન હોત તો જરૂર ઝમી થઈને તમારું અમિગાદન કરત.’ એમ
કહીને તેણે રાજાને પ્રસન્ન કર્યો.”

૧. જુઓ પ્રતિષ્ઠાન

૨ જુઓ નમોવાહન નમોવાહન તે રૂપથી સવના શીમા શતકના
પૂર્વાર્ધમાં થયેલો સહાસ્રમણીય રાજ-સંતપ નરપાન, તથા સાલવાહન અપદા
સાતવાહન તે એનો સમકાલીન સાતવાહન વંશનો ચોતરનીપુત્ર શાસકર્મિ
હોઈ શકે. આ સવધમાં પણ જુઓ નમોવાહન

૩ જુઓ, આગ ૬, પૃ ૧૬૪૪

૪ જુઓ લાલકાચાર્ય-૨

૫ આ શીતચિત્ત’ શબ્દ મુલ્યનો છે તથા એનો અર્થ ‘દુરલભેલો,
હર્ષાન્નત’ (Excited) એવો છે. શીષી અર્થજાગ્યાઓ વ્યક્ત કરતા
માટે ગાત્રાને અનેક શબ્દોની જરૂર છે ત્યારે આ છૂનો શબ્દ પ્રચલિત
કરવા જવો છે. આથી એક બીજો શબ્દ ‘સિપ્તચિત્ત’ ૩ રાગ, મય
અવમાનાદિથી જેની શરૂ નહ થઈ ગઈ હોય એ ‘સિપ્તચિત્ત’ કહેવાય
છે (‘જુઓ’ અમિધાનરાત્રેન્દ્ર’ પ્રલ્ય ૩ માં ‘સિપ્તચિત્ત’)

૬ શુક્રમા થા ૬૨૪૪ ૪૬; જુઓ આગ ૬ પૃ ૧૬૪૪-૬૧

૭ જુઓ (ઉદ ૬, થા ૧૯૧-૨૦૧) વ્યમ (ઉદે ૬),
પૃ ૩૬-૩૭

सिद्धराज जयसिंह

सं. ११४९ थी ११९९=ई. स. १०९३ थी ११४३। सुधी
अणहिलवाडनी गादी भोगवनार गुजरातनो चौलुक्यवंशीय राजा.

अभिलषित धन होय छता एनी रक्षा, तिष्ठप्रामि अने अभीष्ट
स्त्रीनी कामना करतां मनुष्य दुःखी थाय, अने लीनो प्राप्ति थाय छतां
मनुष्य पुत्रादिनी आशाथी दुःखी थाय-ए संबंधमां राजा सिद्धराज
जयसिंहनुं उदाहरण 'आद्यप्रतिभमण सूत्र'नो रत्नशेखरनी वृत्ति (ई. स.
१४४०) मां आपेलुं छे.

सिद्धराज विज्ञेनी आ प्रकारनी क्रियदंती लोकरसिद्ध हरो, ते
उपरथी आ उदाहरण लेबायुं लागे छे.

१ एवमभिलषितधनत्वेऽपि तद्रक्षाएवप्रतिष्ठाप्राप्त्यभीष्ट-क्रीडयोगका-
मितकामभोगाद्याया तत्प्राप्तावपि सिद्धराज-जयसिंहनृपादिवत् पुत्रा-
द्यपत्याशयासर्वदापि दुःखिन एव,...थाप्रर, पृ. १०१

सिद्धसाधु

तेओ हरिभद्रसूरिना शिष्य हता. बुद्धधर्मनो मर्म जाणवा
माटे तेओ बौद्धो पासे गया हता; त्या बौद्ध मतथो तेओ भावित थया,
पण गुरुने वचन आप्युं हतुं, एटले तेमनी विदाय लेवा माटे आब्या.
गुरुए तेमने प्रतिबोध कयौ, पण बौद्धोने पण वचन आप्युं हतुं एटले
पाछा तेमनी विदाय लेवा माटे गया. ओम एरुवीस बार थयुं. छेवटे
हरिभद्रसूरिए तेमना प्रतिबोध मांटे 'अनितविस्तरा' वृत्ति रची, त्यार-
पळी तेओ गुरु पासे स्थिर थईने रखा.

'प्रमाणकचरित' अनुसार आ सिद्ध साधु ते 'उपमितिभयप्रपच-
कथा'ना कर्ता सिद्धर्षि छे." पण ऐतिहासिक प्रमाणो आपणने सिद्धित-
पणे एम मानवा प्रेर छे के सिद्धर्षि ए हरिभद्रसूरिनो प्रत्यक्ष शिष्य
नहोना, केम के सिद्धर्षिना पोताना ज कथन मुजब, तेमनी उपर्युक्त कथा

સં. ૧૬૨=ઈ સ. ૧૦૬માં રચાઈ છે, જ્યારે હરિમદ્સૂરિ એ વિક્રમના છાઠમા સૈફાના ઉત્તરાર્ધમા અને નવમા સૈફાના પૂર્વાર્ધમા થઈ ગયા.^૧ સિદ્ધર્ષિએ પોતાના 'ધર્મયોધકર ગુરુ' તરીકે હરિમદ્સૂરિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને તેમણે 'લલિતવિસ્તરા' કૃતિ અનાગતનો મિનાર કરીને પોતાને માટે જ નિર્મા હોવાનું ચતુર્માસપૂર્વક નોંધ્યું છે. 'લલિતવિસ્તરા' કૃતિ જાણે કે અનાગત-મહિષ્યનો વિચાર કરીને પોતાને માટે હરિમદ્સૂરિ રચી એ સિદ્ધર્ષિના શબ્દોનો વાસ્તવિક અર્થ તો એ થઈ શકે કે બન્ને પ્રત્યક્ષ સમકાલીનો નથી. એમાં તો એક પૂર્વ-કાલીન ગિદ્દાને પોતાની આપ્યાભિક્ષ દૃષ્ટિને બરાબર રહે એવી કૃતિ લેખી એ માટેના સિદ્ધર્ષિના પ્રશંસાના ઉદ્ગારો છે. સિદ્ધર્ષિને બૌદ્ધમતનું આકર્ષણ હશે, પણ 'લલિતવિસ્તરા'નું અધ્યયન કરીને તેઓ જૈન મતમા સ્થિર થયા એવો અર્થ પણ ઉપર ટાકેલી અનુશ્રુતિનો ફરી શકાય

૧ આગ્ર, પૃ ૧૧

૨ પ્રવ, 'સિદ્ધર્ષિચરિત,' શ્લો ૧૧-૧૪૭

૩ પહેલી ઓરિયેન્ટલ કોલેજ સ્થાપના આચાર્ય જિનવિજયજીનો નિબંધ 'હરિમદ્સૂરિના સમયનિર્ણય'

સિદ્ધસેનગણિ

જિનમદ્સૂરિના ક્ષમાશ્રમણકૃત 'જીતકલ્પમૂર્તિ' ઉપરની ધૂર્ણિના કર્તા^૧ આ સિદ્ધસેનગણિ જિનમદ્સૂરિની પટ્ટી અર્થાત્ ઈ સ. ૬૦૧થી અર્વાચીત કાઠમા થયા એટલું તો નક્કી છે, પણ તેમના સમય વિશે સ્થા તેઓ કોણ હતા એ વિશે નિષ્કર્ષપૂર્વક કહી શકાય એમ નથી.^૨

૧ જીતકલ્પધૂર્ણિ સમાપ્તા। સિદ્ધસેનકૃતિરેવા। જીક્સુ, પૃ ૧૦

૨ જીક્સુ, પ્રસ્તાવના પૃ ૧૭

સિદ્ધસેન દિવાકર

। આદિ જૈન સાંક્રીક, કવિ અને સ્તુતિકાર, જેમને પરંપરાથી રાજા

વિક્રમાદિત્યના સમકાલીન ગણવામાં આવે છે, તથા વિક્રમને જેમણે જૈનધર્મી કર્યો હોવાનું મનાય છે.

• એમને વિશેના કેટલાક પ્રકાંર્ણ ઉલ્લેખો આગમસાહિત્યમાં છે. એમાં સૌથી મહત્વનો ઉલ્લેખ કેવલીને કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન યુગપત્ થતું હોવા વિશેનો તેમનો મત છે. આગમિક મત એવો છે કે કેવલીને કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન યુગપત્—એક સાથે થતું નથી, પણ એક સમયે કેવલજ્ઞાન અને બીજે સમયે કેવલદર્શન એમ ચારંધાર ધ્યાન કરે છે. સિદ્ધસેન આ મતને તર્કથી અસિદ્ધ ગણે છે. જિનમદ્વગણિ ક્ષમાશ્રમણ જેવા પછીના આચાર્યોએ સિદ્ધસેનના આ મતનું, સંકેત કર્યું છે. આગમસાહિત્યમાં સિદ્ધસેન અને જિનમદ્વનાં આ મતોત્તરોની ચારંધાર નોંધ લેવામાં આવી છે.

સિદ્ધસેનકૃત ‘દ્વાવિંશિકાઓ’ માંથી કવચિત્ શબ્દતરણ આપવામાં આવેલું છે. ‘નિશીથસૂત્ર’ ઉપર સિદ્ધસેને એક ટીકા રચી હતી, એમ ‘નિશીથચૂર્ણિ’ માંના ઉલ્લેખો ઉપરથી જણાય છે. પણ આજે એ ટીકા વિદ્યમાન નથી. ‘યોનિપ્રામૃત’ શાસ્ત્રથી સિદ્ધસેનાચાર્યે ઘોટા બનાવ્યા હોવાનો ઉલ્લેખ પણ છે. એમના સુપ્રસિદ્ધ ન્યાયપ્રન્થ ‘સન્મતિતર્ક’ નો ઉલ્લેખ પ્રાચીન ચૂર્ણિઓમાં ‘દર્શનપ્રભાવક શાસ્ત્ર’ સંત્રીકે કરેલો છે.

‘ન્યાયાસ્તાર સૂત્ર’ અને ‘કલ્યાણમન્દિરસ્તોત્ર’ એ સિદ્ધસેનની અન્ય કૃતિઓ છે.

સિદ્ધસેનના સમય મિલે મિદ્ધાનોમાં બેસો મતભેદ છે અને હૈસરો સનની પહેલી શતાબ્દીથી માંડી સાતમી શતાબ્દી સુધી. જુદા જુદા વિદ્વાનોએ એમનો સમય ગણ્યો છે. ‘સન્મતિતર્ક’ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૩૫-૪૩)માં તેમનો સમય વિક્રમનો પાંચમો સૈકો ગણેલો છે. મિસ શાર્લોટ ક્રૌડેએ સિદ્ધસેનને સમુદગુપ્તના સમકાલીન ગણ્યા છે.

સિદ્ધસેન ત્રિશેના પરંપરાગત ધૃત્તાન્ત માટે જુઓ ' પ્રમાશ્વકચરિત-' માં ' ધૃદ્ધવાદિચરિત ' તથા ' પ્રવચ્ચકોશ 'માં ' ધૃદ્ધવાદિ-સિદ્ધસેન-સૂરિપ્રવચ્ચ, ' તથા એમના જીવન વિશે ઐતિહાસિક ચર્ચા માટે જુઓ ' સન્મતિપ્રકરણ, ' પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૫-૮૨. સિદ્ધસેનની વિશિષ્ટતાઓના સંક્ષિપ્ત, પણ સમર્થ નિરૂપણ માટે જુઓ 'માસનીય વિદ્યા, ' પુ. ૩, સિંધી સ્મૃતિપ્રવચ્ચમાં પં. સુખલાલજીનો લેખ 'પ્રતિષ્ઠાપૂર્તિ સિદ્ધસેન દિવાકર.'

જુઓ ગન્ધહસ્તી

૧ મસૂજ (શતક ૧, ઉ. ૩), નહા, ૫૨; નમ, પૃ ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૮, ૧૪૫; કસં, પૃ ૧૧૫; કક્કિ, પૃ. ૧૨૭; શ્યાદિ.

૨ ઘુકસે, માગ ૨ પૃ. ૩૫૫

૩ એટલે જિજ્ઞાસનગાદાપાયસ સિદ્ધસેનાચાર્યઃ સ્પષ્ટેનામિધાનેનાયમ-મિષતે । નિષ્, માગ ૧, પૃ ૭૮

અસ્યેવાર્થસ્ય સ્પષ્ટતર વ્યાખ્યાન સિદ્ધસેનાચાર્યઃ કરોતિ-ભુજસુ ૫૪૭-વક્ષાત (મા. ગા. ૩૦૩), એ જ, પૃ. ૯૬

મા. ગા ૫૦૪ (એકેક ત દુવિદ્) વિદ્ધસેનકૃત છે, કેમ કે એની પૂર્વે લખ્યું છે: દ્વમેવાર્થ સિદ્ધસેનાચાર્યો વપતુકામદ્વમાહ, એ જ, પૃ ૧૫૩

૪ યત્ર યોનિપ્રાપ્તતાદિના યદેકેન્દ્રિયાવિશરીણિ નિર્વર્તયન્તિ, યથા સિદ્ધસેનાચાર્યેનામ્ના ઉત્પાદિતાઃ ।

ઘુકસે, માગ ૩, પૃ ૭૫૩

' નિશીયચૂર્ણિ 'માં પણ આ પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે ('સન્મતિપ્રકરણ', પ્રસ્તાવના, પૃ ૩૭).

૫ પ્રજ, (અનુવાદ), પ્રસ્તાવના, પૃ ૪૧

૬ વિન્ટરનિસ, ' હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન લિટરેચર, ' પ્રભ ૨, પૃ. ૪૭૭, ટિપ્પણ ।

૭ ' વિક્રમ વોલ્યુમ ' (પૃ ૨૧૩-૨૮૦)માં તેમનો લેખ 'સિદ્ધસેન દિવાકર ઍન્ડ વિક્રમાદિત્ય.'

સિનવલી

સિનવલી રણ જેવી અગા-હતી.^૧ કુંભકારમક્ષેપ નગર ત્યાં આવેલું હતું.

‘સિનવલી’ નું ‘સિન’ અંગ ‘સિન્ધ’ શબ્દનું અપભ્રંશ રૂપ હશે.

જુઓ કુંભકારમક્ષેપ, ચીતમયનગર

૧ આપ, ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૨૪-૨૭

સિન્ધુ

[૧] સિન્ધુ નદી. ગંગા, સિન્ધુ વગેરેને મહાનદીઓ કહી છે અને તેમના જાળને ‘મહાસલિલાગલ’ કર્યું છે.^૧

[૨] સિન્ધુ દેશ. સિન્ધુ આદિ દેશો ‘અસંયમ વિષય’ (અસંયમ પાઠ્યો કઠળ પટે એવા પ્રદેશ) હોવાથી ત્યાં વારંવાર ઝિહાર કરવાનો નિપેધ કરેલો છે.^૨ સિન્ધુ, તામ્રલિપ્તિ (લંબાત) આદિ પ્રદેશોમાં મધ્યર પુષ્કલ હોય છે.^૩ સિન્ધના ઝડનું ચર્મ ઘણું મૃદુ હોય છે.^૪ સિન્ધમાં ગોરસનો સ્વેદાક વ્યાપક પ્રચારમાં હોવાથી જે સિન્ધવાસી દેવીકા લીધો હોય તે ગોરસ વિના રહી શકતો નથી.^૫ સિન્ધ દેશમાં અગ્નિને મંગલ ગણેલો છે,^૬ તથા ત્યાં ધોવીઓને અપરિત્ર ગણનામાં આવતા નથી.^૭ સિન્ધુ વિષયમાં વગર ફાંડેલાં, આસાં ઘસેલાં પહેરવાનો રિવાજ છે.^૮ દુર્ભિક્ષના સમયમાં માંસમંદ્રણ સામાન્ય છે, પણ સિન્ધમાં દુર્ભિક્ષના સમયમાં પણ ઢોકો માંસ સ્વાદ્ય છે.^૯ ત્યાં નદીનાં પાણીથી ધાન્ય નીપજે છે.^{૧૦} સિન્ધમાં દારૂ રાસના પાત્રમાં પણ ભોજન મંદિત ગણાતું નથી, એવો દેશાચાર છે.^{૧૧}

૧ વૃક્ષ, ભાગ ૪, પૃ. ૧૫૭

૨ પ. જ, માળ ૨, પૃ. ૮૧૬

૩ મુદ્ર, પૃ. ૧૦૧. જુઓ તામ્રલિપ્તિ.

૪ આપ, પૃ. ૨૬૪

સુન્દરીનંદે તેને મોજન વહોરાયું. પઠી સાધુએ તેની પાસે પાત્ર ઉપડાવ્યું અને પોતાની સાથે ચલાવ્યો. સુન્દરીનન્દના મનમાં હતું કે 'હમણાં માઈ મને રજા આપશે' પણ સાધુ તો તેને પોતાનો નિવાસ ગ્યાં હતો તે ઉદ્યાન સુધી લઈ ગયા. લોકોએ હાથમાં પાત્ર સહિત નંદને જોયો, અને કહેવા લાગ્યા કે 'સુન્દરીનન્દે દીક્ષા લીધો છે!' ઇલામાં તો ઉદ્યાનમાં સાધુએ નંદને દેશના આપી, પણ ઝઘટક રાગગાત્રો હોવાને કારણે તેને પ્રતિબોધ પમાડી શકાયો નહિ. સાધુ વૈક્રિય લલ્લિતગાલા-હૃદ્યા મુજબનાં રૂપો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિગાઝા હતા. તેમણે વાનરધુગલ વિરુદ્ધ, અને નંદને પૂઠણું કે, 'સુન્દરી અને વાનરી વચ્ચે કેટલું અંતર!' નંદે ઉત્તર આપ્યો, 'મગવન્! સરસવ અને મેરુ જેટલું' પઠી સાધુએ વિચારમિથુન વિરુદ્ધ અને નંદને પૂઠણું, ઇટલે તેણે ઉત્તર આપ્યો કે 'નિયાધરી અને સુન્દરી તુલ્ય રૂપગાલા છે.' પઠી સાધુએ દેવમિથુન વિરુદ્ધ, ઇટલે એ દેનાંગનાને જોઈને નંદ બોલ્યો કે 'મગવન્! આની આગળ સુન્દરી વાનરી જેવી છે.' સાધુએ ફરિયાદ કે 'આ તો થોડા ધર્મથી પામી શકાય છે.' આ પઠી સાચા ધર્મનું ફક્ત વિચારીને સુન્દરીનન્દે દીક્ષા લીધી.

બુદ્ધનો ઓરમાન માઈ નંદ પોતાની પત્ની સુન્દરીમાં અયાસક્ત હતો, એને પણ દીક્ષા આપવામાં આગ્રહતી અને દષ્ટાન્તોથી વૈરાગ્યમાં સ્થિર કરવામાં આવ્યો હતો—એની કથા વર્ણવના અશ્વધોપના 'સુન્દરાનન્દ કાવ્ય'ના વસ્તુનું કોઈ સ્વરૂપાન્તર ઉપર્યુક્ત કથામાં રજૂ થયું છે એમ જણાય છે.

એક માઈ દોષિત હોય અને તે ગૃહસ્થ માઈને ત્યાં મિત્રતા માટે આવી પાત્ર ઉપડાવ્યાં. એને પોતાની સાથે લઈ જાય, અને પઠી દોષા આપે એ પ્રસંગ ઉપર્યુક્ત કથાની જેમ જંબુરપામીની પૂર્વમગધમાં મયદક્ષ અને મયદેવના સંવંચમાં મળે છે, જે એના પ્રાચીનતમ રૂપે 'વસુદેવ-દિહો' (આપાન્તર, પૃ. ૨૫-૨૭)ના પ્રાપ્ત થાય છે.

જુઓ નાસિક્ય

૧ અન્વ, પૂર્વ માળ, પૃ ૫૬૬; અન્વ, પૃ. ૫૨૩

સુરમિય

એક યજ્ઞ. એનું અયતન દ્વારવતી પાસેના નંદનવન ઉદ્યાનમાં હતું.

જુઓ દ્વારવતી, રૈવતક

સુરામ્બર

એક યજ્ઞ. એનું અયતન શૌરિપુરમાં હતું.

૧ પાવ, પૃ ૬૪

સુરાષ્ટ્ર

સાહીબજીસ આર્ય દેશો પૈકી એક, જેની રાજધાની દ્વારવતી—
દારકામા હતી.

‘અનુભોગદ્વાર સૂત્ર’માં ક્ષેત્રની વાત કરતા, મગધ, માલવ, મહારાષ્ટ્ર અને કાંન્યુબની સાથે સુરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ‘રુપસૂત્ર’ની વિવિધ ટીકાઓમાં આપેલા ‘રાયદેશનામ’માં ‘સૌરાષ્ટ્ર’ પણ છે. ‘સુરટ્ટા’ અથવા સુરાષ્ટ્ર છત્તુ મંડલમાં વહેંચાયેલો હતો.

એક માળસ ‘સૌરાષ્ટ્ર’ શબ્દો કે ‘સુરાષ્ટ્રનો’ કેવી રીતે કહેવાય એ નીચે પ્રમાણે સમજાવ્યું છે. ગિરિનાગરમાં નિવાસ કરવાની इच्छાથી કોઈ માગસ મગધમાંથી સુરાષ્ટ્ર તરફ જવા નીકળે અને સુરાષ્ટ્રના સીમારે આવેલા ગામમાં પહોંચી જાય, પછી એનો નિર્દેશ કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતાં એને માટે ‘સૌરાષ્ટ્ર’—અર્થાત્ ‘સુરાષ્ટ્રનો’—એવા શબ્દનો વ્યવહાર થાય છે. વઢી ‘સૂરટ્ટાંગચૂર્ણિ’માં મગધના ગ્રામક સાથે સુરાષ્ટ્રના ગ્રામકનો ઉલ્લેખ છે (‘જેણે જો જાથ જાણે પુરિસો, જહા સોરટ્ટો સાચગો મગધો જા એવમાદિ,’ પૃ. ૧૨૭), એ વસ્તુ સૂચવે છે કે પૂર્વ-કારના સમયમાં જૈનધર્મના કેન્દ્રોમાં મગધ અને સુરાષ્ટ્ર પણ હતા.

एक संनिवेशमां वे दरिद्र माईओ हता; तेओणें सुराष्ट्रमां जईने एक हजार रूपक उपार्जित कर्या हता एवं एक प्राचीन कथानक छे. ते उपरशी समुद्रथी बौंटायेला सुराष्ट्रमां बहोळो वेपार चालतो हतो एवं अनुमान स्वाभाविक रीते ज थाय छे.

‘वसुदेव-हिंडी’ (ई. स. ना पांचमा सैका आसपास) ना ‘ग-धर्वदत्ता लभक’ मांथी सुराष्ट्रनी वेपारी जाहोजलाळीनुं समर्थन करतो पुरावो प्राप्त थाय छे. एमां चारुदत्त नामे वणिकपुत्र चीनस्थान, सुवर्ण-भूमि, कमलपुर, यन्दीप, सिंहल तथा पश्चिमे बर्बर अने यवन देशनो जलप्रवास खेडने पाछो करतां सुराष्ट्रना किनारे. प्रवास करतो हतो अने किनारो दृष्टिमर्यादामां हतो त्वारे एनुं वहाण मांगी रायुं अने सात रात्रिओ एक पाटियाने आधारे समुद्रमां गाल्या पळी ‘उंवरावतीवेला’ ए नामथी ओळखता तीरप्रदेश उपर ते केंकाई गयो हतो (‘वसुदेव-हिंडी,’ मूळ पृ १४६; भाषांतर, पृ १८९).

• कुणालना पुत्र संप्रति ए उ-जयिनीमां रहिने सुराष्ट्र विषय स्वाधीन कर्यो हतो. सुराष्ट्र ए नेमिनाथनी ज-मभूमि अने विहारभूमि होई त्या जैन धर्मनुं जोर होय अने जैन साधुओ ए प्रदेशमां रिचरता होय ए स्वाभाविक छे, पण संप्रतिनुं आधिपत्य त्या स्थपाया पळी जैन धर्मनी प्रवृत्तिने वेग मळ्यो हई. आ अनुमानने समर्थन आपतां प्रमाणरूप कथानको आगमसाहित्यमां मळे छे. सुगष्ट्र विपनमां वे आचार्यो हता. एक आचार्य कायम त्यां ज रहेता हता, तेओ आर्मांतुक आचार्यने सुगमदुर्गम भागो तथा सुखविहार करी शकय एवां क्षेत्रो वगैरे वयुं समजावता हता. जुदा जुदा प्रदेशोना वतनी साधुओना देशराग विशेष आम पळुं छे: एक साधु सुराष्ट्रनी प्रशंसा करे छे के ‘सुराष्ट्र विषय रमणीय छे.’ बीजो साधु वीज्यो के ‘तुं कूपमंडक छे. तने शी खर छे ! सारो देश तो दक्षिणाय छे.’ आम देशरागथी चालता उत्तर-प्रवृत्तिरोमांयी कळह उप-न थाय छे.”

सुराष्ट्रमां जैन साधुओंको गिहार घणा प्राचीन कालधी व्यापक
हतो एम मूचवतुं एक लोकप्रचलित पद्य, ई. स. ना पांचमा
सैक। आसपास रचायेल प्राकृत गद्यकथाग्रन्थ 'बसुदेव-हिंदी'ना 'गंगर्व-
दत्ता लंभक'मां मले छे. जुओ—

अद्व णियंठा सुरद्वं पविट्ठा, कविद्वस्स हेट्ठा अद्व सन्निविट्ठा ।
पडियं कविद्वं फुट्ठं च सीसं, अब्बो ! अब्बो ! चाहरंति हसंति सीसा ॥

(मूल, पृ. १२७)

अर्थात् आठ निर्मग्यो सुराष्ट्रमां प्रवेश्या, अने र्थां एऊ 'कोठला
झाड़नी नीचे बैठो; कोठ पटछु अने (निर्मग्यनुं) माथुं फूटी गथुं; 'अब्बो !'
'अब्बो !' एम बोलता शिष्यो हसवा र्हाया (भाषान्तर, पृ. १६२).

सुराष्ट्रनो एक श्रावक उज्जयिनी जतो हतो. दुष्काळनो समय
हतो. एने बौद्ध साधुओंको संगाय गयो. मार्गमां चालतां एतुं माथुं
खूटी गथुं. बौद्धोए फलुं के 'अमारो धर्म स्वीकारे तो तनं खावानुं
आवीए.' पछी श्रावकने पेटमां दर्द थयुं; बौद्धोए अनुकंपाथी तेना
उपर चीनर ओराहसुं, पण ते ता नमस्कारमंत्रनो जाप करतो काह-
धर्म पाम्यो."

सुराष्ट्र अने उज्जयिनी बच्चेनो बगहार, सुराष्ट्र तथा आसपासना
प्रदेशोमां बौद्धोनी बस्ती बगैर बावती उपर आ कथानक केटलोक
प्रकाश पावे छे.

तेल भरवा माटेनुं विशिष्ट प्रकारनुं माटीनुं पात्र सौराष्ट्रमां
('तैलकेला' नामधी प्रसिद्ध हतुं. ए तूटी न जाय तेमज चोराई न जाय
ए माटे एतुं सारी रीते संगोपन करवामां आवतुं हतुं."

'कंगु'—कांग नामे घान्य सुराष्ट्रमां सारा प्रमाणमां थतुं हतुं."

आगमसाहित्यना प्राचीनतर अंशोमां 'सौराष्ट्र' करतां 'सुराष्ट्र'

-સુરાષ્ટ્ર' (પ્રા. સુમ્દા, સુમ્દ) શબ્દના પ્રયોગ પ્રત્યે સ્પષ્ટ પદ્ધતિ જોવામાં આવે છે. અન્ય સાહિત્યમાં પણ એમ જ છે એ વસ્તુ નોંધપાત્ર છે."

૧ સુમ્દા, પૃ. ૧૨૩; વૃક્ષે, માગ ૩, પૃ. ૧૧૨-૧૪

૨ અનુ, પૃ ૧૪૩

૩ હુમો સુમ્દર. -

૪ ઇનડઈ મહાદ સુરદા, વિષ્ણુ, માગ ૫, પૃ. ૧૪૦

મહાનિતિ દેવત્વમ્, યથા-પણવતિમશ્તાનિ સુરાષ્ટ્રદેશ, મુક્ષે,
માગ ૧, પૃ. ૨૧૮

૫ બીમ, પૃ. ૫૬

૬ દવૈષુ, પૃ ૪૦; દવૈષા, પૃ ૩૫

૭ નિષુ, માગ ૨, પૃ. ૪૩૮

૮ હુમો સમ્પતિ.

૯ નિષુ, માગ ૧, પૃ. ૪૩૪

૧૦ મુક્ષે, માગ ૨, પૃ. ૭૬૦

૧૧ બાપુ, ઉત્તર માગ, પૃ. ૨૭૮

૧૨ તૈલચેલા-સૌરાષ્ટ્રપ્રવિદો મુક્ષપર્ણીત્ય આજનવિદેશ મ વ
મજ્ઞમયાત્રીચ(ઠ)નમકાચ મુદ્ધ સંગોપ્યતે...હાથજ, પૃ. ૧૪

૧૩ નિષુ, માગ ૨, પૃ. ૨૬૫

૧૪ હુમો ||૫|| ના સુરાષ્ટ્ર.

મુદસ્તી આર્ય

આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય મુદસ્તી એ બે સ્થૂળમદ સ્વામીના શિષ્યો હતા. એમાં મહાગિરિ એ મુદસ્તીના ઉપાધ્યાય હતા. આગમપ્રોત્ત બાવારાગ્નન માટે આર્ય મહાગિરિ સૂચ બ્યમહો હતા, આર્ય મુદસ્તીના સાધુઓ રાજા સંપ્રતિનો રાજપિંડ સ્વોકારતા હતા અને મુદસ્તી એ વસ્તુ ખાણવા દેતા હતા એ મુદા ઉપર સેમની અને મુદસ્તી

વધે મતભેદ થયો હતો, જેમાં છેવટે મુહસ્તીય પોતાની મૂલનો સ્વીકાર કર્યો હતો.^૧

આર્ય મહાગિરિય ગજાપપદમાં^૨ અનસન કર્યું ત્યારપછી આર્ય મુહસ્તી પોતાના શિષ્યો સાથે ઉઝ્જયિની, ગયા અને ત્યાં મદ્રા નામે ઘોઠાળીની યાનશાલા-વાહનશાલામાં નિવાસ કર્યો. ત્યાં મદ્રાનો અવંતિ-સુકુમાલ નામે પુત્ર ઇમનો શિષ્ય થયો હતો.^૩

આર્ય મુહસ્તીના નીચે પ્રમાણે ચાર શિષ્યો હતા: આર્ય રોહણ, મદ્રયશ, મેષ, કાલર્ષિ, સુસ્થિત, સુપ્રતિવુદ્ધ, રક્ષિત, રોહણુત, ઋષિગુત, શ્રીગુત, વ્રહ્મા અને સોમ.^૪

૧ જુઓ મહાગિરિ આર્ય, સમ્પ્રતિ.

૨ જુઓ ગજાપપદ.

૩ જુઓ અવંતિસુકુમાલ.

૪ ઇતિ, પૃ. ૧૬૯

સોપારક

મુંબઈની ઉત્તરે થાણા જિલ્લામાં દરિયાકિનારે આવેલું સોપારા.

આગમસાહિત્યના ઝંભેલો પણ સોપારક સમુદ્ર કિનારે આવેલું હોવાનું કહે છે.^૧ ત્યાંનો સિંહગિરિ રાજા મલ્લધિવાનો શોભાન હતો.^૨

સોપારક જૈન ધર્મનું એક કેન્દ્ર હતું. આર્ય સમુદ્ર,^૩ આર્ય મંગૂ^૪ અને ઘજૂસ્વામીના શિષ્ય વજૂસેન^૫ જેના આચાર્યોની એ વિહારમૂર્તિ હતું, તથા નાગેન્દ્ર, ચન્દ્ર, નિર્વૃત્તિ અને વિયાધર-એ સાધુઓની ચાર શાલાઓ સોપારકથી પ્રવર્તી હતી.^૬

પ્રસિદ્ધ શિલ્પી કોઝામ સોપારકનો વતની હતો અને ત્યાંથી પોતાનું નસોય અજમાવવા માટે ઉઝ્જયિની આવ્યો હતો.^૭

સોપારકમાં કલ્હલ્યે બહિષ્કૃત મગાતા નદિ હોય, કેમ કે આર્ય સમુદ્રના શ્રાવણમાં એક વૈકટિક-દારૂ ગાઢનાર પણ હતો એવો

પં. હરગોવિન્દદાસના 'પાદ્ય-સદ-મહાજનો'માં 'સૌરાષ્ટ્રિકા'નો એક અર્થ 'કટકડી' આપ્યો છે.

૧ ગેરુઅવિઅસેદિજ-સોરદિઅપિદકુટ્ટસણ, દર્શ, ૫-૧-૨૪

૨ સૌરાષ્ટ્રિકા સુવરિકા, દર્શ, પૃ. ૩૦

૩ ...મઢિયા-ઓસ-હરિયાલ-હિયુલુય-મગોઠિલા-અક્ષ-સોળ-શેલ્ય-વનિય-સેલિય-સોરદિય-મકિષાણ કરમતે સમ્પલ્લ પુરિમટ્ટ ૧ એય પુલ વિમવિલયં ।
જીકષુ, પૃ ૧૫-૧૬

૪ ...એવેત્યાદિના પૃથ્વીકાયો મૃત્તિકાસવળોપત્ત્વરિકાવલિકાદિરૂપ ।
જીકષુ, પૃ. ૪૭

૫ ...તયા હરિતાલહિયુલ્કમન-મિલા. પ્રનીતા, અચત સૌવી-રાંજનાદિ, સર્વર્ણ સામુદ્રદિ, એતે સચિત્તપૃથ્વીશીકાયમેદાઃ, સપલ્લજનમેતદ, તેન હૃદપૃથ્વીપૂર્વમેદકવર્ણિકા સેટિકા સૌરાષ્ટ્રિકાદયોડિતિ સચિત્તપૃથ્વીશીકાય મેદા' પ્રતિપલ્લભ્યઃ । વ્યમ (પ્રથમ ભાગ), પૃ ૪૩-૪૪

સૌવીર

'કલ્પસૂત્ર'ની ત્રિવિધ ટીકાઓમાં આપેલાં 'રાગ્યદેવાનામ'માં સૌવીર પણ છે.

હુમો સિન્ધુ-સૌવીર

૧ હુમો ગુર્જર.

સ્કન્દિલ આર્ય

આર્ય સ્કન્દિલ અથવા સ્કન્દિલાચાર્યના અધ્યવાપના નીચે ફેસવી થોડા સૈકામાં મયુરામાં જૈન શ્રુતની યાચના ગ્રંથે હતી, જે 'માયુરો યાચના' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. દેવર્ષિગણિ સમાગ્રમણે વલ્લભીમાં આગમો લિપિબદ્ધ કર્યાં તેમાં આ 'માયુરો યાચના'ને મુલ્ય યાચના તરીકે સ્વીકારી હતી

હુમો દેવર્ષિગણિ સમાધ્રમણ, મયુરા, વલ્લભી

સ્થાનક

મુંબઈની ઉત્તરે આવેલું થાણા.

કોંકણ દેશના સ્થાનકપુરનો ઉલ્લેખ 'દ્રોણમુખ'—અર્થાત્ જહા અને સ્થળ એમ બન્ને માર્ગે જઈ શકાય એવા સ્થાન—તરીકે કરેલો છે.

'સ્થાન' પદાન્તવાઙ્માં સ્થળનામો—પંજાવનું મૂળસ્થાન (મુલ્તાન), સૌરાષ્ટ્રનું ધાન તથા આં યાણાનો સંબંધ માંપાશાહ તેમ જ સામાજિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ચિંતારમ્ય જેવો છે. મૂળસ્થાન અને ધાન તો સૂર્યપૂજાનાં પ્રાચીન કેન્દ્રો છે; યાણા વિશે વધુ સંશોધન અપેક્ષિત છે.

૧ તસ્ય વા દ્રોણમુક્ત જહા[સ્થળ]નિર્ગમપ્રવેશમ્ । યથા કોદ્દશ-
વેશે સ્થાનકં નામક પુરમ્ । વ્યમ, માગ ૨, પૃ. ૧૧૭

જહાં કૌસમાં મૂકેલો 'સ્થળ' શબ્દ મુદ્રિત પ્રતમાં નથી. વ્યમ તુ એ સંપાદન હજારો અક્ષરોથી ભરેલ છે. બીજી તરફ 'દ્રોણમુખ'નો ઉપયુક્ત અર્થ નિશ્ચિત છે (જુઓ મરુકચ્છમાં ટિ. ૨, તથા 'અભિયાનરાજેન્દ્ર મા દ્રોણમુહ'), એટલે આટલો સુધારો આવશ્યક છે.

સ્નપન

હજમિનીનું એક ઉદ્યાન. ત્યાં સાધુઓ કતરતા હતા.

સ્નપન શબ્દનું પ્રાકૃત રૂપ 'નહવણ' છે; એ ઉપરથી ત્યાં કોઈ જાહેર સ્નાનાગાર અથવા નાહવાધોવાની જાગ્યા હશે એવું અનુમાન કરી શકાય :

૧ અર્વતીજળબદ્ધ સ્નજેનીગચરીએ નહવણુજગાએ સાધુણો સનોઘરિયા,
ઉપા, પૃ. ૪૬-૫૦

હરન્ત સનિવેશ

સમિતાચાર્ય વિહાર કરતા એક વાર હરન્ત સનિવેશમાં ગયા હતા.

હરન્ત સનિવેશનું સ્થાન નિશ્ચિત થઈ શક્યું નથી, પણ સમિતા-
ચાર્યની વિહારમુમિ મુસ્ત્યજ્ઞે માઝરા અને કુળ્લા તથા વેળા આસપાસનો

પ્રદેશ જે વ સમયે આંધ્રીર દેશ તરીકે ઓઝસાતો હતો ત્યાં હતી, પટ્ટલે હરંત સંનિવેશ પણ પટ્ટલ પ્રદેશમાં ક્યાંક હોવા સંભવ છે.

- - જુઓ આંધ્રીર, બ્રહ્મદ્વીપ, સમિતાચાર્ય

૧ વિનિમ, પૃ. ૩૧

હરિમદ્સૂરિ

યાકિની મહત્તરાસુત્ર (યાકિની નામે સાધ્વીના ધર્મપુત્ર) હરિ-મદ્સૂરિ આગમોના પહેલા સંસ્કૃત ટીકાકાર છે. એમનો સમય આચાર્ય જિનવિજયજીએ સં. ૭૫૭ થી ૮૨૭=ઈ. સ. ૭૦૧ થી ૭૭૧ સુધીનો નિશ્ચિત કર્યો છે. હરિમદ્સૂરિ પૂર્વાશ્રમમાં ચિત્રકૂટના સમર્થ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતા. એમના પરંપરાગત શ્રુતાન્ત માટે જુઓ 'પ્રમાવરુ-ચરિત'માં 'હરિમદ્સૂરિચરિત.'

આગમો ઉપરની હરિમદ્સૂરિની સંસ્કૃત ટીકાઓમાં 'આર્યક,' 'દશવૈકાલિક,' 'અનુયોગદ્વાર,' તથા 'નંદિસૂત્ર' ઉપરની ટીકાઓ મુખ્ય છે. એમની ટીકાઓના ઉલ્લેખ અને આધાર પછીના સમયની આગમટીકાઓમાં અનેક સ્થળે આપવામાં આવ્યા છે; જેમ કે— 'સત્યાર્થ સૂત્ર' ઉપરની હરિમદ્સૂરિની શ્રુતિનું ઉદ્ધરણ મલ્લયગિરિએ 'જીવાભિગ્ન સૂત્ર' ઉપરની શ્રુતિમાં આપ્યું છે. હરિમદ્સૂરિ 'અનુયોગદ્વાર' ટીકાનો આધાર પણ મલ્લયગિરિએ 'ગ્યોનિષ્કરંડક' શ્રુતિમાં આપ્યો છે. ઘટ્ટી 'વૃહદ્કલ્પમૂત્ર'ના ટીકાકાર ક્ષેમકીર્તિએ હરિમદ્સૂરિશ્વર 'પંચરાત્નક'માંથી, 'શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ સૂત્ર'ના શ્રુતિકાર રત્નશેલસૂત્રએ 'દશવૈકાલિક'ની 'હરિમદ્સૂરિ' શ્રુતિમાંથી, તથા 'વન-સૂત્ર'ના ટીકાકાર ધર્મસાગરે હરિમદ્સૂરિ 'પંચાશક'માંથી, અવતરણ આપ્યાં છે, અને 'કલ્પસૂત્ર'ના ઘોઝા ટીકાકાર વિનયવિજયે 'પંચાશક' ઉપરનાં નવાંગીશ્રુતિકાર અમ્બેદેવમૂરિની ટીકાનો પણ ખાગાર આપ્યો છે. હરિમદ્સૂરિ કથાનક 'ધર્માલ્પાન'નું ઘટ્ટુ પણ પ્રાચીનતર આગમસાહિત્યમાં પ્રાપ્ત થાય છે. હરિમદ્સૂરિ પછી થયેલા

‘વૃહત્કલ્પસૂત્ર’ના ટીકાકારે વર્તાનું નામ ઝીઘા સિવાય ‘ધૂનાલ્યાન’નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સંભવ છે કે તેમને હરિમદ્રની કૃતિ ઉદ્દિષ્ટ હોય.

જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં હરિમદ્રસૂરિ એક અસામાન્ય વ્યક્તિ છે. આગમોની ટીકાઓ એ તો તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો એક અંશમાત્ર છે. ધ્યાન, યોગ, ધર્મકથા, ઔપદેશિક સાહિત્ય આદિ અનેક ત્રિપયોનો એમની રચનાઓ છે, અને ‘પદ્મદર્શનસમુચય’ જેવી કૃતિમાં—જે ભારતીય સાહિત્યમાં એ પ્રકારનો પહેલો જ સંમહપ્રંથ છે—તમામ ભારતીય દર્શનોનો સાર સમર્થ રીતે તેમણે આપ્યો છે. પરંપરા તો એમના ઉપર ૧૪૦૦ પ્રબોના કર્તૃત્વનું આરોપણ કરે છે. એમની રચનાઓની સમાલોચના માટે જુઓ ‘સમરાજ્જ્વલકા’ની ડૉ. ચાકોવીકૃત પ્રસ્તાવના તથા ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ,’ પૃ. ૧૫૩—૧૭૦.

૧ પહેલી ઓરિયેન્ટલ કોલેજમાં આચાર્ય ક્ષિત્તિચંદ્રચાર્યના લેખ ‘હરિમદ્રાચાર્યસ્ય સમવર્ણનંચ.’

૨ જુઓ ક્ષિત્તિમદાચાર્ય.

૩ મહત્તરાયા ચાકિન્યા ધર્મપુત્રેણ ચિન્તિતા ।

આચાર્યહરિમદ્રેણ ટંકેય ગિધ્યવેધિની ॥

સ્વૈશ્ઠ, પૃ. ૨૮૬ (અંતે)

૪ સમાપ્તેવ શિશ્વહિતા નામલુચોવદ્દાટીકા, કવિ: સિવામ્બરાડ્ડચાર્દ-હરિમદ્રસ્ય ।

શ્રદ્ધા વિચરણમેતદ્દ્રાપ્ત વતિકથિદિહ મયા કુદાલમ્ ।

અનુયાયપુરસ્સરથ્વ સમર્તા મયો જનસતેન ॥ અનુશ, પૃ. ૧૨૮

૫ આ ટીકાનો ઉલ્લેખ મલયગિરિ ‘નદિસૂત્ર’ ઉપરની શ્લોકમાં કર્યો છે, જુઓ ક્ષિત્તિ, પૃ. ૨૦૧.

૬ આદ્ય ચ તત્ત્વાર્થટીકાકારો હરિમદ્રસૂરિ:—“નાલ્યન્તે શીતાચન્દ્રમઘઃ નાલ્યન્તોષ્ણાઃ સૂર્યાઃ ક્ષિત્તિ સાધારણા દ્યોરપી”તિ, જીમ, પૃ. ૩૪૩. આ ટીકાનો ઉલ્લેખ ‘પ્રવચનવૃત્તોદ્ધાર’ના ટીકાકાર સિદ્ધસેને (પૃ. ૨૩૦) પણ કર્યો છે. પ. છુલ્લલજીના મત પ્રમાણે (‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’, પીઝી આરટી, પ્રતાપના, પૃ. ૧૧-૬૫) તત્ત્વાર્થટીકાકાર હરિમદ્રસૂરિ એ ચાકિની મહત્તરાસૂત્ર જ છે, વીજા કોર્કે દર્શનદ્વેષી હોવા સંભવ નથી.

૭ જ્યોત્સ, પૃ. ૪૬

૮ સુદે, માગ ૨, પૃ. ૩૯૬, ૧૮૫

૯ આપ્રર, પૃ. ૨

૧૦ કકિ, પૃ. ૬, ૧૨

૧૧ કમુ, પૃ. ૨૦-૨૧. જુઓ અમયદેવસુરિ.

૧૨ જુઓ મૂલદેવ.

હર્પુર

અજમેર પાસેનું એક નગર, જ્યાં સુમટપાલ રાજા રાગ્ય કરતો હતો. હર્પુરમાં બ્રાહ્મણો યજ્ઞમાં વફરાનો વધ કરતા હતા ત્યારે પ્રિય-મન્થસુરિએ પોતાની મંત્રશક્તિથી વફરાને વાંચા અર્પી, બ્રાહ્મણોને બોધ આપ્યો હતો, એવી કથા છે.^૧

વિક્રમના અગિયારમા સૈન્ધામાં અયેલા મેવાહના રાજા અલ્લુ અધવા અહટની રાણી હરિયદેવીએ હર્પુર વસાવ્યું હતું.^૨ જૈનોનો હર્પ-પુરીય ગચ્છ જે પાટલધી મલધાર ગચ્છ તરફે ઓઝાવાયો તે આ હર્પુર ઉપરથી થયો છે.^૩ એ ગચ્છના જયસિંહસુરિના શિષ્ય અમયદેવસુરિ વચ્ચે માત્ર એક જ ચોલગદો અને પછેઢી રાસતા હતા. તેમને મલિન વસ્ત્ર અને દેહવાઝા જોઈને સિદ્ધરાજે (મતાંતરે કર્ણદેવે) ‘મલધારી’ વિરુદ્ધ આપ્યું અને ત્યારથી એમનો ગચ્છ ‘મલધાર ગચ્છ’ કહેવાયો.

૧ કમુ, પૃ. ૫૦૬-૧૦; કકિ, પૃ. ૧૬૬; કટી, પૃ. ૧૪૮-૪૯

૨ ‘રાગપૂતને આ રિતિદાષ,’ માગ ૧, પૃ. ૪૨૬-૨૮

૩ જૈસાદ, પૃ. ૧૯૩, ૨૧૭

હસ્તકલ્પ

જુઓ હસ્તિકલ્પ

હસ્તિકલ્પ

દ્વારવર્તીનું દહન થયા પછો વલરામ અને કૃષ્ણ ત્યાંથી પૂર્વ તરફ નોરુડીને, હસ્તિકલ્પ (પ્રા. હરિથકલ્પ, હરથકલ્પ) નગરમાં આવ્યા

હતા. ત્યાંના રાજા બચ્છદંતને હરાવી પછી દક્ષિણ તરફ જતાં તેઓ કોસુંધારણ્ય નામે અરણ્યમાં આવી પહોંચ્યા હતા. દક્ષિણ મથુરામાં વસતા પાંચ પાંડવો અરિષ્ટનેમિ અરિહંત મુરાષ્ટ્ર જનપદમાં વિહાર કરે છે એમ સાંભળીને મુરાષ્ટ્ર આવ્યા. ત્યાં હસ્તકલ્પ નગર પાસે એમણે સાંભળ્યું કે અરિષ્ટનેમિ ગિરનાર ઉપર નિર્ગળ પામ્યા છે.”

આ ઉલ્લેખો ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે હસ્તકલ્પ કે હસ્તિકલ્પ નગર મુરાષ્ટ્રથી દક્ષિણ તરફ જવાના માર્ગમાં, પણ મુરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપર જ આવેલું હતું.

‘પિંડનિર્યુક્તિ’ ઉપરની મલયગિરિની વૃત્તિમાં ક્રોધપિંડના ઉદાહરણમાં હસ્તકલ્પ નગરમાં એક માણના ઘરમાં મિશાર્થે ગયેલા જૈન સાધુનું કથાનક છે.” ‘સુવ્રજ્ઞાંશ સૂત્ર’ ઉપરની શીલાચાર્યની વૃત્તિમાં ઉદાહૃત કરવામાં આવેલા એક હાલરડામાં બીજાં નગરોની સાથે હસ્તકલ્પનો પણ ઉલ્લેખ છે.” ‘જીતકલ્પ ભાષ્ય’માં હસ્તકલ્પ (પ્રા. હાથલ્પ, હાથકલ્પ)નો નિર્દેશ છે.”

ભાવનગર પાસેનું કોઠિયાક તાલુકાનું ‘હાથલ’ ગામ એ જ આ હસ્તકલ્પ હોઈ શકે. ‘જીતકલ્પભાષ્ય’માંનું એનું ‘હાથલ્પ’ નામ એના અર્થાચીન ઉચ્ચારણને મળતું જ છે. વલ્મીકીનાં દાનવઓમાં તેનું ‘હસ્તવપ્ર’ એવું નામ મળે છે.”

૧. ઉને, પૃ. ૪૦. જુઓ કોસુંધારણ્ય.

૨. કાપ, પૃ. ૨૨૬, આપૂ, ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૧૯૭

૩. વિનિય, પૃ. ૧૩૪

૪. સૂરુશી, પૃ. ૧૧૯; અવતરણ માટે જુઓ કામ્યકુન્ડ.

૫. જીકમા, ગા. ૧૨૯૪-૯૬.

૬. ‘ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો,’ નં. ૨૫, ૬૧; મઠી તરુ હસ્તવપ્રનો ઉલ્લેખ છે. વલ્મીકીના અન્ય લેખોમાં હસ્તવપ્રનો ઉલ્લેખ એ નામના આહાર અથવા આહરણીના મુદ્દા શહેર તરીકે છે (‘ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો,’ નં. ૧૬, ૧૭, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૪૧, ૪૫, ૨૬ અથવા ૬૧, ૭૩, ૭૬, ૮૦).

હિન્દુક દેશ-

૧. હિન્દુઓનો દેશ-હિન્દુસ્તાન.

૨. જેનો રચનાકાલ બ્રહ્મા ઇ. સ. ના સાતમા સૈકા જેટલો જૂના છે એ 'નિશીથચૂર્ણિ'માં 'હિન્દુક દેશ'નો પ્રયોગ છે. ઝમ્ઝર્નના રાજા ગર્દભિન્દે એમનાં વહેન સમ્બતીનુ હરગ કર્યું હોવાથી કાલકા-ચાર્ય 'પારમ વૃત્ત'માં જઈને છન્નુ 'શાહિ' રાજાઓ-શક રાજાઓ-જેઓ એમના અધિરાજા 'માહાનુમાહિ' (મર૦ શહેનશાહ)થી પ્રાસેલા હતા એમને 'હિન્દુક દેશ'માં આરમા પ્રેરે-છે; અને-મર્વને લઈને સુરાષ્ટ્રમાં આવી પહોંચે છે.

જુઓ કાલકાચાર્ય-૨

૧. સાહિણ મળિય-પરમસમિતિ કહેણે દુર્ય અધિગત ન તરહ ।
કાલગરજેણ મળિય-એહ હિન્દુગદેશ વખ્વામો । રખા વડિસ્ત્રય । તત્ત્વજ્ઞ
દ અગેસિ પિ પંચાગડતીએ સાહિણ સજકેગ કથારિયાઓ મુરેટ પેસિ-
યાઓ । તેણ પુસ્તિક્કેગ દુયા પેસિયા-મા અપ્પાળ મારેદ । એહ વંચ્વાનો
હિન્દુગદેસ । તે છળગડતિ પિ 'મુરદમાયયા' કાલો ય નવપાડતો વદ્ધ ।
બરિસાકાલે ન ધીરતિ મેરુ । છળગડદ મદસાહ કયાતિણિ । વિમતિક્કણ ।
જ કાલગરજો તમન્નીઓ સો તથ અધિરાયા ઠવિતો । સાહે તમગજો ઉપ્પાળો ।

--- નિષ્, भाग ३, पृ. ५७१-७२

હેમચન્દ્ર/કલિદાસસર્વજ્ઞ

૧. ગુજરાતમાં ચારમા સૈકામાં થંગડા પ્રનાંથી રાજાઓ સિદ્ધગજ તથા
કુમારપાલનાં સમકાલીન આ મહાન આચાર્યનાં લોચન અને કાર્ય પ્રસિદ્ધ
છે. એ માટે જુઓ દે. વ્યુદ્ગઢન 'હાર્દિક ભોલ હેમચન્દ્રાચાર્ય,'
અવ્યાપક સસિકલ્પ છો પગેશ્વરી હેમચન્દ્રકન 'કાવ્યાનુસાસન'નો
અંખેજો પ્રસ્તાવના, તથા શ્રી. મયમૂદનમોદોદૃત 'દેવસમીખા,' દ્ય.દિ.

આચાર્ય હેમચન્દ્રનો પડો થયેગ બ્રાહ્મમાહિયના ટીકાઓ
એમના સિંધિય પ્રયોના આરમે પગા ચાર ટોક છે. તદ્વાદ્યરૂપે એમાંના
કેટલાકનો નિર્દેશ અહીં કર્યો છે.

૧ હેમચન્દ્રકૃત 'પ્રાકૃત વ્યાકરણ' અપ્રજ્ઞા, પૃ ૧૨, ૨૪, ૨૬, ૪૧, ૧૭૭,

'દેશીનામમાલા' - અપ્રજ્ઞા, પૃ ૧૨૪

'અનેકાર્યતોષ' આપર, પૃ. ૧૭૧

'ત્રિપટિશલાકાપુષ્પચરિત્ર' અતર્થત 'જ્ઞપમદેવચરિત્ર' અપ્રજ્ઞા, પૃ ૧૨૭, ૧૩૪, ૧૩૬, 'છાન્તિનાયચરિત્ર' અપ્રજ્ઞા, પૃ ૧૧૭, 'મહાવોરચરિત્ર' કલ્કિ, પૃ ૧૨૫, 'પરિશિષ્ટપર્વ' અપ્રજ્ઞા, પૃ ૨૮૮

'દ્વાત્રિવિંશતિકા' કલ્કિ, પૃ ૧૨૫. 'અન્યયોગ્યવચ્ચેશ્વરશ્રિવિંશતિકા' માથી મલયગિરિ પળ અવતરણ આપ્યું છે, જે મલયગિરિકો સમય મઝી કરવામાં વપવોગી થાય છે (જુઓ મલયગિરિ)

'યોષસાષ્ટ' ધર્માર, પૃ. ૨૦૨

પ્રમથનો નામોસ્તેષ્ઠ કર્યા વિના હેમચન્દ્રમાથી અવતરણ આપર, પૃ ૭, ૬૨, ૧૮૧, હજ્વાલિ

હેમચન્દ્ર મલધારી

હર્ષપુરીય (મલધાર)' ગ-હના મુનિચન્દ્રસુરિના શિષ્ય અમર્યદેવ-સુરિના શિષ્ય મલધારો રાજશેઝરમૂરિ સ ૧૩૮૭=ઈ. સ ૧૩૩૧મા રચાયેલી પોતાની પ્રાકૃત 'હવાશ્રય'ટુતિમા 'જળાવે છે તેમ, હેમચન્દ્ર પૂર્વાશ્રમમા પ્રધુમ્ન નામે રાજસચિવ હતા અને તેમણે ચાર લ્લીઓ ત્યજીને અમર્યદેવસુરિના ઉપદેશથી તેમની પાસે લીધી હતી મલધારી 'હેમચન્દ્રકૃત 'જીવસમાસ' વિવરણ સ ૧૧૬૪=ઈ સ ૧૧૦૮ માં, 'અમર્યાવનામૂત્ર' સં ૧૧૭૦=ઈ સ ૧૧૧૪ માં અને 'વિશેષાવશ્યક માપ્ય' ઉપરની વૃહદ્વૃત્તિ સ ૧૧૭૫=ઈ સ ૧૧૧૯ માં રચાયેલ હોઈ તેઓ ઈસવી ધારમા શતકના પૂર્વાર્ધમા વિધમાન હતા એ નિશ્ચિત છે હેમચન્દ્રના શિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિ પોતાના 'સુનિમુક્તચરિત્ર'ની પ્રશસ્તિમા જણાવે છે તે પ્રમાણ, રાંઝા સિદ્ધરાજ અર્યાસિદ્ધ બા આચાર્ય પ્રત્યે સ્તૂત્ય મક્તિભાવ રાસતો હતો અને ઘણી વાર તેમના દર્શન કરવા માટે પોતે જ તેમના ઉપાશ્રયમા આમ્નો હતો.

अश्वत्थि ६९, १५३
 अश्वत्थि मत ७०
 अमयकुमार १०९, १०३, १७१
 अमयकुमारगणि २२०
 अमयदेव ११, ७६
 अमयदेवसूत्रि ९, १०, १२, ४६,
 ४८, ८६, ८८, १६०,
 २१२, २१४, २१९
 'अमयदेवसूत्रि-चरित' ११, १२
 अमयतिलकगणि १२६
 अमय्य ९०
 अमिचन्द्र ८३
 'अमिघानराजेश्वर' ४५, १०१,
 १३६, १४९, १५३,
 १९४, २११
 अमीचि १३, १४, ५०
 अमशवात ९०
 अनोपरय ३
 अरिष्टनेमि ८०, ९६, १५४,
 १७३, १७४, १९१, २१५
 अरिष्टपुर १४
 अर्कस्थल १४, १५
 अर्कस्थली १४, १५, १८
 'अर्थदापिका' १५४
 अर्थमागध-धा १५
 अरुद्र पर्वत १५

अर्हत्-प्रतिमा १२०
 अर्हत्क ७८
 अल बोरुनो २००
 'अल्लमारमंडन' ११८
 'अल्लमारसर्वस्व' १३६
 अल्लट २१४
 अल्ल २१४
 अन्वर ११९
 अश्वि १२०
 अवन्ति १५, ७१, १००, १०२,
 १११, १५१, १७३
 अवन्ति जनपद २५, २८, ४५,
 ८०, १३८, १४०, १४२,
 १४३
 अवन्तिवर्षन १६, १००, ११७,
 ११८
 अवन्तिमुद्रमाल १६, १७, ४३,
 १३१, २०७
 अवन्तिसेन १६, ११८
 अवन्तिवहारी ७८
 अशकटा १७
 अशकटापिता १७, १८
 अशोक २५, ४३, ५२, १८६
 अशोकश्री ४३
 अश्वयोप ९५, २०२
 अश्वसेन वाचक १८

'अश्वामोघ कल्प' ६१
 अश्वामोघ तीर्थ ६७, ६१
 अष्टोत्तरशतकूट १७४
 अष्टांग महानिमित्त ३९
 असदीन द्वीप ५३
 असंयम विषय १९९
 अरहमित्र ७८
 अंग ६८, १०९
 अंगारवती १०१, १०४
 'अंतकृत वशा' १०, ८८, १५७
 अधकृष्णि ८३, ८६
 अमेजी ६८
 आकाशगामिनी विद्या ९५, १६४
 आमेतर साहित्य ४
 आमा जिल्ला १७८
 आचारांग ९, ११, ५५
 आचारांग सूत्र ६४, ६५,
 ६९, १६४, १७६
 आचार्य मलयगिरि ७५
 आचार्य श्रीजिनविजयनी १७७,
 १९६, २१२, २१३
 मजीवको ३९, ४०
 मातापना १२१, १४९
 मानर्त ४९
 मानंदपुर १४, १८, १९, २१,

३२, ४२, ९१, ९४,
 ९७, ११४, ११५, १८८
 आनेदथी महत्तरा २२०
 आन्ध्र १८७
 आन्ध्रगोती १३४
 आन्ध्रो १६०
 आनु १५, ६१
 आमीर २१, २६, ३२, ६८,
 १९१
 आभीर जाति १७, २०
 आभीर देश ५, ७८, १०८,
 १७१, १८४, २१२
 आमीरी १९१
 आम राजा ३६
 आम्रदेव उपाध्याय ९५
 आशामुख ३६
 'आराधनाकुलरु' १०
 आर्य कालरु १७९
 आर्य क्षेत्र १५, ४८
 आय देशो ५२
 आर्य धर्म ८४
 आर्य नागार्जुन ८३
 आर्यमहागिरि ५७, ६४, १३२,
 १३३, १६९, २०६,
 २०७

'उपासक दशा' १०
 उमाकान्त शाह १३४
 उवयासि ४९
 उत्मानावाद ७८
 उच्छृति ९५
 चघरावतीविला २०४
 ऊग १७५
 ऊमो 'सरकंशुक' १२५
 रूपभदेव ९६
 'रूपभदेवचरित्र' २१९
 ऋषिगुप्त २०७
 ऋषितडाग २७
 ऋषिपाल २७
 ऋषिप्राणित तल्लान ५१
 एकरात्रिकी प्रतिमा १९१
 एकेन्द्रिय जीव ६९
 एरठ ३२
 'ए नोट ओन धी कुत्रिकापण'
 २९, ४५
 'ए नोट ओन धी वर्ड किराट-
 ए डिसीटकुठ मर्चन्ट' २२
 'ए न्यू वर्मन ओफ धी अगडदत्त
 स्टोरी' ५
 'एन्सयन्ट इन्डिया' १५२
 'एन्सयन्ट टाउन्स ओन्ड सिटीज
 इन गुजरात ओम्ह काठि-
 याथड' ८९

एलकठ ३१, ३२, ६४
 एलकच्छपुर ८२, १६९
 एलापाठ १४५
 'ऐतिहासिक संशोधन' १४४
 ऐरावत ६३, ६४
 'ओघनिर्युक्ति' १३८, १३९
 'ओघनिर्युक्ति वृत्ति' ९, ८६, १२८
 ओझा ३६
 ओरिसा ४७
 औदीप्य देश १६१
 औत्पत्तिकी बुद्धि १५७
 औपदेशिक साहित्य २१३
 'औपपातिक टीका' १०
 कच्छ १९, २१, ३२, ३३,
 ११४
 कटक ४७
 'कट' पदान्त ४६
 कटी ४७
 कडुं ४७
 कथानुयोग १८३
 'कथासरित्सागर' १४७
 कदव १७४
 कनकामर ७८
 कनैयालाल दवे १९, १८८
 कनोज ३६

कनड १३६
 'कन्याचोलक' १२५
 कर्पदक ३४
 कर्पादिनिवास १७४
 कमलपुर २०४
 कमलमेला १९०
 कमलसेना ३
 कमलसंयम उपाध्याय ३३
 क, मा मुनशी १४३
 'करकडचरिड' ७८, ७९
 करटक १४७
 कर्णदेव २१४
 कर्ण सोलकी १२५
 कर्णाटक ६८
 कर्णीसुत १४७
 'कर्मविपाक' ८५
 'कर्मस्तव' ३३, ८५
 कलाचार्य ३
 कलाळ २०७, २०८
 कलाञ्जुर १४७
 कलिग ६८
 कलिग देश ५१, ५२, १६४
 कलिगविजय ५२
 'कल्पता' १८४
 'कल्पसूत्र' १८, २१, ४०, ४२,
 ६७, ७०, ८४, ९०,

९१, ९७, १२४, १४२,
 १५५, १५८, १६५,
 १६९, १७५, १७९,
 १८४, २०३, २१०,
 २१२
 कल्याणकटक ४७
 'कल्याणमंदिरस्तोत्र' १९७
 कल्याणविजयजी ३७, ३८, १२२
 कल्याणी ८
 'कविवर समयसुन्दर' १८४
 कसेरुमती नदी ३४, १६६
 कसेरुमान् ३४
 कडरीक १४६, १४८
 कथारकुडग १७
 कैवल-संगल ३३, ३४, ७३
 केस ७, २४
 काकवर्ण ५०, ५१
 काकिणी ३४, ३५, ४३, ४४
 काकिणीरन ३५
 'कादंबरी' १४७
 काननद्वीप ३५, ९७
 कान्यकुब्ज ३६, ६८
 कार्तवीर्य ३७, १४३
 कालक ४०, ८४
 'कालक कथासंग्रह' १७९
 'कालकाचार्य कथा' ४०, ४१

१८९, २०६, २११

कौकणक ५२

कौकणकशान्त ५३, ५४

कौकणाचार्य ५३

कौधर्पिह २१५

'कौमुदी' १७५

'कौमुदी' टीका ६७, ९७

कौमोदकी गदा ५७

कौशल ६८

कौशावी ३, ७, २६, ३०, १०४,

११७, ११८, १५३,

१६७, १७३, १८७

कौशावी आहार ५७

क्षपकश्रेणि ७१

क्षहरातवंशो ९२, ९३, १९४

क्षिप्रचित्त १९४

कुल्लक ९०, १३९, १५५,

१७२, २१६

'क्षेत्रसमाप्त' १३०

'क्षेत्रसमाप्त' नी टीका १२९

क्षेमकीर्ति १६, ४५, ५७, ५९,

६९, १२६, १२८, २१२

क्षेमकर १८५

खनिज तेल १२६

खपुटाचार्य ५९, ६०, ६१, ६७

खरक १०१, १९२

खरक मंत्री १९३,

खरतर गच्छ १०, ३३, १८३

खरपट १४७, १४८

खारवेळ ५२

खेट ६१, ६२

खेटकाहार ६२

खेटाहार ६३

खेड ६१

खेडा ६१, ६२

खेडु ६२

खेडवसा ६१

खेडेगांव ६२

खंडकर्ण १०१

खंडपाना घूर्ता १४५, १४६

खंभात ७९, ८५, १९९, २२०

'खंभातनो इतिहास' ८०, १८८

गच्छनिष्ठा १३२

गजसुकुमात्र ६३

गजामपद ६७, १३३, २०७

गजामपद तीर्थ ३२, ८२, १६९

गणधर १४२

गणराज्य १९२

गणसत्ताकि राज्य ३०, ८७, १४०

'गणितसार' ३५

गर्दम ६५

सूचि]

गर्दभिल्ल २६, ३७, ३८, ६५,
 २१८
 गर्दभोविषा ३८
 'गन्धक' जाति १३७
 गन्धार नदी १३६
 गंगा नदी १९९
 गंतुर १३६
 'गवर्धदत्ता लंकर' १७०, २०४,
 २०५
 'गंधहस्ती' ६४
 गंधहस्ती 'महाभाष्य' ६४
 गंमूता १७६
 'ग्लोरी घंट बोल गुर्जरदेश' ३६
 गाथापति २१६
 'गाथासन्तराली' ९९
 गान्धर्व विवाह १४३
 गाधार १०३
 गाम् ९, ६५, १७६
 गिरनार २४, २३, ९६, ३५७,
 २१५
 गिरिनगर ६६, ६७, ७७,
 १६८, २०३
 गिरिपत्तन ३६, २०१
 गिरियज ५३, १६०
 ग्रीक १५०
 ग्रीक भूगोलग्रन्थो २०८

गुजरात ५७
 'गुजरातना ऐतिहासिक छेसो'
 ४७, २१५
 'गुजरातना स्थळनामो' ६७
 'गुजरातमा नैपथीयचरितनो प्र-
 चार तथा ते उपर लखा
 येली टीकाओ' १८२-
 गुजरात विद्यासभा ८
 गुडशस्त्रनगर ५९
 गुणाद्वय ४, १८२
 गुर्जर देश ७९
 गुर्जगे ४८, ६७
 गुलाम २८
 गोवरी ७७
 गोश्रामरी ४६, १०१, १९२,
 १९३
 गोपालक १६, १००, १०५
 गोपालगिरि ६८, ७१
 गोपीचंद २०९
 गोपेन्द्रदत्त ७८
 गोवास्त्रिय महत्तर ७३
 गोविन्द ६८, ८४
 गोविन्दाचार्य ११०
 'गोविन्दनिर्युक्ति' ६९
 गोली १३६
 गोल्ड १३६
 गोल्डदेश १३५, १३६, १६१

गोष्ठासाहिल ८२, १५३
 गौड ६८
 गौतमकुमार १७४
 गोतमीपुरी शातरुणि ९२, १९४
 'गौरीपुरी' ७०
 चणक १३६
 चण्डप्रद्योत ३०, ३१, ४५, ७१,
 १०१, १११
 चण्डरद्राचार्य २५, ७०, ७१
 चतुर्वेदी १९, २१
 'चन्दालक' १२२
 चन्द्र ७२
 चन्द्रकुल १७९
 चन्द्र गच्छ १०, १५०
 चन्द्रगुप्त ४३, १३६
 'चम्मलात' १८०
 'चर्मलात' १८०
 चाणक्य १३६
 चानखेडा ६१
 चारवत्त १७०, २०४
 चावडावश ८
 चितोड १३८
 चितोड गढ ७१
 चित्तप्रिय १४९
 चित्रकूट ६८, ७१, २१२
 चीन ६८

चीनस्थान २०४
 चीनर २०५
 चूर्णि ४, ११, ४४, ५३, ५४,
 ७३, ७४, ९९, १२९,
 १७८
 चूर्णिकार २०३
 चेटक ३०, ३१, १०१
 चेटरजी ४७
 चैत्यपरिपाटी १०२
 चोरशास्त्र १४७
 'चोलक' १२५, १२६
 चोलपट्टक १५२
 चोलपट्टो २१४
 चौड ६८
 चौद पयों ८१
 चौलुक्य ८, ७२, ८६
 चौलुक्य युग १३७
 चौलुक्यवंशी ४६, १९५
 चपा १३
 चपानगरी ४६
 'चपूमंडन' ११८
 जउण १४९
 जउणसेण १४९
 'जउणावक' उद्यान १४९
 जकर्त ४७
 जगच्चद्रसूरि ८५

जगदीशचन्द्र जैन ३२
जगन्नाथपुरी १६४
जमदग्नि ऋषि ३७
जमालि ४४
जयपुर ११९, १६९
जयशिल्लो ४७
जयसिंह १५०
जयसिंहसूरि ६१, १८८, २१४
जयंती श्रमणोपासिका ३०
जरारुमार ५६, ११३, ११४
जरासंध २४, ४९, ८७, १२२,
१७३
'जर्नल ओफ धी ओरियेन्टल
इन्स्टिट्यूट' १३४
जर्मन १००
जलपत्तन ३५, ८८, ९७
जवणालमो १२५
जवुण १४९
जहाल ६८
जलधोध २५
'जयुदीयप्रज्ञप्ति' ११८, १२८,
१३०, १५४, १७५
जंयुस्वामी ८४, २०२
जातक ४८
जातिस्मरण १३३
जामालिपुर ४८
३०

जालि ४९
जालोर ४८
जाना ४७
जांवरती १८९, १९१
जितशत्रु राजा ३, ४२, १५६
जिनरूप १३२
जिनचंद्रसूरि १०, १८३
जिनचैय १८७
जिनदत्त ७२, १२०, १६६,
१६७, १८५
जिनवास ७३
जिनदासगणि ७३
जिनदासगणि महत्तर ७३
जिनदास आवक ३३
जिनदेव ११०
जिनदेवसूरि १६८
जिनप्रभसूरि १४, ४२
जिनविब १८७
जिनमत १२९
जिनमदाचार्य ७४, ७५
जिनमद्र ११, ५५, ७६
जिनमद्रगणि ७५, २२०
जिनमद्रगणि क्षमाधमण १९६,
१९७, २२०
जिनमद्रसूरि ३३
जिनविजयजी ४८, ७५

जिनेश्वरसूरि १०
 'जीतकल्प चूर्णि' २०९
 'जीतकल्प भाष्य' २१५
 'जीतकल्प सूत्र' ९, ७४,
 १७७, १७९
 'जीतकल्प सूत्र' उपरनी चूर्णि
 १९६
 जीर्णोधान १४५
 'जीवविचार' १८४
 'जीवसमास' विवरण २१९
 'जीवसमास' वृत्ति २२०
 जीर्णतत्त्वामो २५, ८१, १०३,
 १३२, १३३, १३४, १८७
 'जीवाभिगम सूत्र' १२८, १२९,
 २१२
 'जीवाभिगमसूत्र' उपरनी वृत्ति
 २१२
 जूनागढ ६६, १६९
 जुमरु देवताओ ९५, १६३
 जेहिल ८४
 जेसलमेर ९८
 जेसलमेर भंडार ७५, १२८
 जैन गुफाओ ७८
 'जैन गूर्जर कविओ' ५
 जैन धुत ८३, २१०
 'जैन साहित्य और महाकाल-
 मन्दिर' १७

'जैन साहित्य संशोधक' ९०,
 १००
 जैन स्तूप १२०, १२१
 जोग्यकर्त ४७
 'ज्येष्ठीमल्ल ज्ञाति अने मल्लपुराण' ८
 'ज्योतिष्करंडक' ९८, १२८,
 १२९, १३०
 'ज्योतिष्करंडक' वृत्ति २१२
 'जाताधर्मकथा' १०, १५७,
 १८२
 'डाइयस इन एन्डयन्ट इन्डिया'
 १२३
 'डाइनेस्टिग्र ओफ थ कलि एज'
 ३०
 डाहल ६८
 डांग ४६
 डिमाह २४
 डिमरेलक ७६
 डोड २१
 डो. अकलेकर ८८
 डो. घुलर २१८
 डो. यासोनी २१३
 डो. विन्टरनिस् १४६
 टंक १७४
 टंकापुरी ९९
 टंड १०७

निरंगण ७
 निर्ग्रन्थनामित ६०
 निर्ग्रन्थो २०५
 निर्यामक १०९
 नियुक्ति १८, १७, १८९
 'निर्वाणकलिका' ९९, १००
 निर्धृति ७२, २०७
 निर्धृतिबुल १०
 निलयश्रेष्ठी १८५
 निपट १०७, १९०
 'निशीथचूर्णि' ५७, ११३,
 १३५, १३८, १४६,
 १६०, १८०, १९७,
 १९८, २०८, २१८
 'निशीथ सूत्र' ७३, ८८, १४५
 १९७, २०८
 निहव ६९, ८२, १५३
 'निहववात्' ७०
 'नीवि' १२५
 नेपाल ६८
 नेमिचन्द्र ३, ४, ९, २६, ६२,
 ९६, ९८, १४४, १७३
 नेमिनाथ २४, ४९, ५६, ६३,
 ७७, ८३, ९६, १०७,
 १५४, १८९, २०४
 'नेमिनाथचरित्र' ४९, १०७

नेलक ८९
 'नैश्वीयचरित' १८१
 नोर्मन माउन ४१
 न्याय २१३
 'न्यायापत्तास्वार्तिकवृत्ति' १७६
 'न्यायापत्तार सूत्र' १९७
 'न्यू इन्डियन एन्टिक्वेरी' ५
 पङ्कण ९७, ११०
 पङ्कन ९७, ११०
 पट्टावलि ८४, २१७
 पत्तन ९७, ११०, ११९
 पत्तनपत्तन ९७
 पद्मचन्द्र ५८
 'पद्मप्रामृतक भाण' १४६
 पद्मस्थल १४, १५
 पद्मारती ९२, १६५, १६६
 परशुराम ३७
 'परिशिष्ट पर्व' १७, ५७, १५३,
 १६५, २१९
 पर्युषण १०१, १०३
 पर्युषण पर्व ३७, १९२
 पवनचड ३
 पश्चिम खानदेश ५४
 पश्चिम घाट १८९
 पश्चिम पंजाब २००

नमोवाहन ९१, ९२, १०१,
१११, १६५, १६६
१९२, १९४

‘नमोवाहन स्टाई’ ९२

नमस्कार मंत्र २०५

नयप्रभ ५८

नरदेव ५८

नरहरि ५५

नर्मदा नदी ९३, १४३

नरगिरि हाथी १०३

‘नरिनोगुन्म’ अध्ययन १६

नवकार १२०

‘नवतत्त्व’ १८४

नवांगी धृतिशर ९, १०, १२,
८६, २१२

नव्य कर्मप्रश्नो ८५

नहपान ९२, १९४

नंद ९५, २०२

नंदनवन ८६, १५७

नंदनवन उद्यान २०३

नंदा १७१

नंदाराणी १०२

नंदिल ८४

‘नंदिसूत्र’ ४०, ७३, ८३, ८४,

१०८, ११६, १२८,

१२९, १५२, १५८,

१७२, २१२, २१३,
२२०

नाग ८४

नागरी १३८

नागबलिका ९४

नागगृह ९१, १११

नागपूजा ९४

नागमद्र बीजो ३६

नागहस्ती ८४

नागार्जुन ८४, ९४,

नागार्जुनीय वाचना ९४, १६७

नागेन्द्र ७२, २०७

‘नाट्यशास्त्र’ १०५

‘नाममाला’ १३०

नार ६६

नारद ९५

नारदमुनि १९०

नाशिक ९५

नासिक्य २०१

नासिक्य नगर ९५

नासीक २०१

निगोदना जीवो ३७

‘निगोदव्याख्याता’ १७९

‘निर्घट्ट व्यादर्श’ ५५, ५६

‘निर्घट्टशेष’ ५५

निमित्तशास्त्र ४०

निरंगण ७

निर्ग्रन्थनामित ६०

निर्ग्रन्थो २०५

निर्यामक १०९

निर्युक्ति १८, १७, १८९

‘निर्वाणकलिका’ ९९, १००

निर्वृति ७२, २०७

निर्वृतिशुल १०

निलयश्रेष्ठी १८५

निपद १०७, १९०

‘निशीथचूर्णि’ ५७, ११३,
१३५, १३८, १४६,
१६०, १८०, १९७,
१९८, २०८, २१८

‘निशीथ सूत्र’ ७३, ८८, १४५
१९७, २०८

निहय ६९, ८२, १५३

‘निहयवाद’ ७०

‘नीवि’ १२५

नेपाल ६८

नेमिचन्द्र ३, ४, ९, २६, ६२,
९६, ९८, १४४, १७३

नेमिनाथ २४, ४९, ५६, ६३,
७७, ८३, ९६, १०७,
१५४, १८९, २०४

‘नेमिनाथचरित्र’ ४९, १०७

नेलक ८९

‘नैषधीयचरित’ १८१

नोर्मन ब्राउन ४१

न्याय २१३

‘न्यायावतारवार्तिकवृत्ति’ १७६

‘न्यायावतार सूत्र’ १९७

‘न्यू इन्डियन एन्टिक्वेरी’ ५

पट्टण ९७, ११०

पट्टन ९७, ११०

पट्टावलि ८४, २१७

पत्तन ९७, ११०, ११९

पत्तनपत्तन ९७

पद्मचन्द्र ५८

‘पद्मप्रामृतक भाण’ १४६

पद्मस्थल १४, १५

पद्मावती ९२, १६५, १६६

परशुराम ३७

‘परिशिष्ट पर्व’ १७, ५७, १५३,
१६५, २१९

पर्युषण १०१, १०३

पर्युषण पर्व ३७, १९२

पत्रनचड ३

पश्चिम खानदेश ५४

पश्चिम घाट १८९

पश्चिम पंजाब २००

पहेली ओरियेन्टल कॉन्फरन्स

१९६, २१३

पक्ति महार ६१

'पंचरूप' भाष्य ३९, ४०,
१८२

'पंचतंत्र' २२, ४७, १४७

'पचघस्तुत' २१२

'पचान्यास' १४७

'पंचाशक' १०, २१२

पचासर ४७

पञ्चाच १४०

पंडित परिपद ८६

प बेचरदास ६४, १७९

प मगनानदास ७५, ७६

प मुखलाञ्जी ६४, १९८,
२१३

प. हरगोविन्ददास २१०

'पाइअ टोका' १७५

'पाइअलछानाममात्र' १३०

'पाइअसमहण्णवो' ५५,
१५०, २१०

'पाश्चि मूत्र' ९, १५०

पाटण ९, ३५, ४७, ६५,
९७, १७५, १८८

पाटलिपुत्र २७, ५०, ८२, ८९,
९८, १२१, २३२,
१४४, १६४

पात्रपोषागमन १७४, १८६

पादलिमपुत्र ९८, ९९

'पादत्रिसूरिचरित' ६०, ९९

पादलिमाचार्य ७९, ९८, ९९

पास्तूत्र ३८, ६६, २१८

'पारोपय द्रम्म' १८१

पार्जितर ३०

पाचनाथ ९६, १७३

पार्श्वपत्य ४२

पाटक १६, १००, १०५,
११७

पालक राजा १६, १५७

'पालि ग्रोपर नेम्स' १४, ३१

पालि साहित्य १४, ३०

पालीताणा ९८

पाच दिव्य १४४

पाचमी गुजराती साहित्य परिपद
१८४

पाचाल १४

पाडगो २४, ५६,
१७४, २१५

पाडु मयुरा २४

पाडुसेन १०५

पितामहमुस २०१

पिपासा परीपह ९०
 'पिडनिधुक्ति' १९, १२८,
 १२९, २१५
 पुण्यसागर १२८
 पुरंदरयशा ४६
 पुराण ३०, १८९
 'पुरातनप्रबन्धसंग्रह' ७६, ७७
 पुरिकापुरी १४३, १६४
 पुरी १६४
 पुण्यगिरि ८४
 पुण्यमित्र ७८
 पुरुषसेन ४९
 पुडरीक ८१, १७४
 पूरण ८३
 पूर्णभद्र मुनि १४७
 पूरों ८२, १०९, १५२
 पूषी १९४
 पेटलाद ६६
 पैठण १०१
 पैशाची प्राकृत १८२
 पौतनपुर १४३
 'पोलिटिकल हिस्टरी ऑफ़ ओन्स-
 न्ट इन्डिया' ९३
 मज्जिमविव ९५, १९०
 'मज्जापनासूत्र' १०, ४०, १२८,
 ००९, १३६, १७९

मज्जा परीपह ३९
 मज्जापति १४३
 'मज्जाबन्धु-गुजरात समाचार'
 ३०, १५८
 'मतिजायौगंधरायण' १५२
 'मतिभामूर्ति सिद्धसेन दिवाकर'
 १९८
 मतिमा ४२
 मतिवासुदेव ४९, ८७, १७३,
 मतिष्ठान ३९, ९१, ९२, १०१
 १०७, १११
 मतिस्थानपुर ९९
 मतिष्ठानविधि ९९
 मतिहारवंशीय ३६
 मथमादरी १७५
 मथमानुयोग ४०
 मथमन ४९, ८७, १९०, १९२,
 २१९
 मथोत १६, २६, ३०, ५८,
 ७१, ८२, १००, १०१,
 १०२, १०३, १०४,
 १०५, १११, १५१,
 १६३, १७३
 मपात २५
 मबन्ध २३
 'मबन्धकोश' ६८, १९८

प्रभवस्वामी ८४
 प्रभाचन्द्रसूरि ७९, १६५, १७७
 'प्रभावकचरित' ११, १२, ३६,
 ३७, ३८, ६०, ७९,
 ९९, १५२, १५३,
 १६५, १७५, १७७,
 १८०, १९५, १९८,
 २१२, २१७

प्रभावती ३१
 प्रभास ११४
 प्रभास तीर्थ १५, १०५, १०६
 'प्रमेयरत्नमंजुषा' १७५
 प्रवक्ता १४७
 'प्रवचनसारोद्धार' २१३
 'प्रश्नप्रकाश' ९९
 'प्रश्नव्याकरण' १०
 'प्रश्नव्याकरण' वृत्ति १४
 'प्रश्नव्याकरण सूत्र' १३४
 प्रसेनजित १७१
 'प्रस्थान' ४१
 प्राकृत ९३, ९८, ९९, १४६
 प्राकृत टीकाओं ७३
 प्राकृत 'द्वयार्थय' वृत्ति २१९
 'प्राकृत व्याकरण' २१९
 प्राचीन कर्मग्रन्थो ८५
 'प्राचीन तीर्थमाळा' २०१

'प्राचीन भारतमां विमान' ५२
 प्राचीनवाहिनी . सरस्वती १९
 'प्राचीन साहित्यमां चोरशास्त्र'
 १४९
 प्रायुक्त ९०
 प्रियप्रन्थसूरि ५, १०६, २१४
 प्रो. ल्युमेन १००
 फलही ८, १०६
 फलही मत्स्य ६, ६२, १११,
 १३७
 फल्गुमित्र ८४
 फल्गुरक्षित १५२
 चटेश्वर १७८
 बनावस २०१
 बनावस नदी १०६
 बनावसा १०७
 बप्पमहिंसूरि ३६
 'बप्पमहिंसूरिचरित' ३६
 बर्बर २०४
 बलदेव ८६, ८७, १०७,
 १४७, १९०
 बलभद्र १०७
 बलमानु ३९, १०७
 बलमित्र ३८, ३९, १०७, १११
 चन्द्रमित्र-भानुमित्र ६०
 बलराम ७, ५६, ८७, २१४

बलिस्सह ८४
 बंग ६८
 बंगाल ६८, ७९
 बंगाली १३९
 'बंयस्वामित्व' ८५
 बंधुदत्त ३
 बाण १४७
 बापालाल ग. वैद्य ५५
 बारमुं गुज. साहित्य-सम्मेलन ३५
 बालतप ८७
 बाल्हिक ५२
 बाहुबली १७४
 बिन्दुसार ४३
 बिष १८७
 बीरवल १५८
 बुद्ध ३१, ५९, ९५, २०२
 बुद्धनी मूर्ति ६०
 बुद्धिसागरसूत्र १०
 'बुद्धिष्ट इन्डिया' ३०
 बुलंदशहर २४
 बृहज्जूर्णि १७९
 'बृहत्कथा' ४, १८२, १८३
 'बृहत् फथ.कोश' ७८, ७९,
 १७२
 'बृहत्कथ्य भाष्य' १८२

'बृहत्कथ्यसूत्र' ५७, ५८, ६९,
 १०६, १२६, १२८,
 १२९, १८६, २१२,
 २१३
 'बृहत्कथ्यसूत्र' वृत्ति २७
 'बृहत् संप्रहणि' १३०
 बृहद् गच्छ ९५
 बेटवा नदी १६८, १७१
 बेण्णायड १७१
 बेन्नायड १७१
 बेस १६८
 बेसनगर १६८
 बेसली नदी १६८
 बोद्धि ३५
 बोडी ३५
 बोध १२३
 बोधिक १०८, १२१, १२३,
 १३८, १३९, १४१
 'बोम्बे गेजेटियर' १८०
 बौद्ध १६४
 बौद्धधर्म १९५
 बौद्ध भिक्षु ६८, १७२
 बौद्धमत १९५, १९६
 बौद्ध सामुओ २०५

बौद्ध साहित्य २०८
 बौद्ध स्तूप ६०
 बौद्धाचार्य ५९
 बोद्धो ११०, १२०, १२१,
 १२२, १७१, १९५,
 ०, २०५
 ब्रह्मा ११४, २०७
 ब्रह्मदीप ५, १८४, १८५
 ब्रह्मदीपक १८५
 ब्रह्मदीपकशास्त्रा ५, १०८, १८४
 ब्रह्मदीपक सिंह ८४, १०८
 भक्तपान १३२
 'भगवती' १०, १२८
 'भगवती वृत्ति' ११
 'भगवती सूत्र' ४२, १७९
 भगोरथ १७४
 भक्ति १०९
 भक्ति आचार्य १०८
 'भट्टिकाव्य' १०९
 भर्तृहृदय ११०
 भद्र ८४
 भद्रगुप्त ८४
 भद्रगुप्तमूरि १५२
 भद्रगुप्ताचार्य २५, १०९, १६३
 भद्रबाहु ७५, ८४
 भद्रबाहुस्वामी १०१

भद्रयश २०७
 भद्रा १६, ३७, १४३
 भद्रा शेठाणी २०७
 भरत १०५
 भरत चक्रवर्ती ३२, १०६
 भस्मकण्ठ ६, २६, २७, ३३,
 ३४, ३८, ४१, ४४,
 ५५, ५७, ५९, ६०,
 ६७, ७९, ९१, ९२,
 १०१, १०६, १०७,
 ११०, १११, ११२,
 ११५, ११६, १५८,
 १६५, १९२
 भरकण्ठ आहरणी ६२
 भरुकण्ठ ११२
 भरुच ५५, ६०, ११०, १४३
 भल्लीगृह ५७, ११२, ११३,
 ११४
 भन्तुकेश्वर ११४
 भवदत्त २०२
 भवदेव २०२
 'भवभावना सूत्र' २१९
 भव्य ९०
 भंडीर उद्यान ११९
 भंडीर यक्ष ७३, १०९, ११९
 भंडीर यक्षनी यात्रा ३३

भागवत ७, ११३
 भागवत संप्रदाय ११२
 भाण १४७
 भानु ४९, १९२
 भानु राजा १८१
 भानुमित्र ३८, ३९, १०७,
 १११
 भानुश्री ३९
 'भारतीय विद्या' २२, ७६
 'भारतीय विद्या,' सिंघी स्मृति
 मन्त्र १८२, १९८
 भारकृष्ण ११२
 भालकुं ११४
 भावनगर ५६, २१५
 भावना ७७
 भारविजयगणि ७२, १६९
 'भाष्यतक' १८४
 भाष्य २०८
 भाष्यप्रथो १८२
 भास १५२
 भास्वामी ६४
 भिक्षाको ७०
 भिनमाल १८०
 भिक्षा १६८
 'भिक्षमाल' १३९, १८०
 भोमदेव पहलो ८६

'भोमप्रिय' १८०
 भुनड ४७
 भुनमुन्दरसूरि १५४
 भूतगुहा १२२
 भूततडाग २७, ११२, ११५,
 १२६
 भूतदिन ८४
 भूमिदाह १६०
 भूखिस्तर ११४, ११५
 भूलेखर ११४ ११५
 भूस्तरीय परिवर्तनी ८८
 भृगुकृष्ण ११०, ११२
 भेरा गाम १७०
 भोगकट ४७
 भोज ८९, ९०, १५८, १७६
 भोजनकट २१६
 भोजराजा १७५
 भोजवृष्णि १४
 भोट ६८
 भगव ९, १३, ५२, १६४,
 २०३
 भणिप्रम ११७, ११८
 भणिलाल मू. मिर्खी १४९
 भति १०५
 भक्तवाङ्-संस्तुति १६०
 'भक्तभित्तस प्रहसन' १४८

मत्स्यदेश ११९, १६९

मधुरा १४, १८, ३३, ३५,
४२, ६९, ७३, ८७,
९४, ९७, १०९, ११६,
११९, १२०, १२१,
१२२, १४९, १५०,
१९२, २१०

‘मधुरा मंगू’ ११७

मधुराहार ६३, १२०

मदनमंजरी ३

मदुरा १२२, १९२

मधुसूदन मोदी २१८

मध्यप्रदेश १६१

माहट्ट १३४, १३६

मराठी १३५

मरु १२४

मरुतैल १२७

मरुतैल १२६, १२७

मरुदेव १७४

मरुदेश १२४, १२६

मरुगुमि १२४

मरुमंडल १२५

मरुविषय १२४, १२५

मरुस्थल ६८, १२४ १२५,

मयगन्ता १२५

मयालि ४९

मलधार गच्छ २१४

मलधारी २१४

मलधारी राजशेखरसूरि २१९

मलधारी हेमचंद्र ९, ६४, ७५,
२१९, २२०

मलयगिरि ९, ३६, ५८, ९८,
११२, १२७, १२९,
१३०, २०९, २१२,
२१३, २१५, २१९

मलाढ १३१

मलालसेकर १४, ३१

‘मलपुराण’ ८

मलपुत्र ६, ७, ८

मलविषा ७, ८, २०७

‘मलरिनोद’ ८

मलिकार्जुन ७६

महाकाल १७, १३२

महागिरि २५, ३२, ८४, १८७

महाजन २०८

‘महातीर्थ शंखेधर’ १७४

‘महापरिज्ञा’ अप्ययन १६४

‘महाभास’ ७, १२३

महाराष्ट्र १४, ६२, ९२, १०१,
१३४, १३५, १४१,

१५९, १६०, १८७,
 २०३, २०८
 महाराष्ट्री १३४, १५९
 महानीर १३, १६, ३१, ३३,
 ५०, ८१, ८४, ८७,
 ९६, १००, १०३,
 १०४, १०५, १२२,
 १४२, १७०, १७८
 'महावीरचरित' ९६, २१९
 महाचीन ६८
 'महानीर जैन विद्यालय रजत
 महोत्सव ग्रन्थ' ६९
 महानीरस्वामी ४४, ६३
 महात्मेन ३१
 महात्थल १५
 महिरावण ७६
 महेन्द्रविक्रमवर्मा १४८
 महेन्द्रसिंह ४८
 महेश १४३
 महेश्वर १४३
 मंगल वैद्य १२०
 मंगू ८४
 मडन ११८
 'मडन ग्रन्थसंग्रह' ११९
 मंडगदुर्ग ११८
 मडल २०३

मंडिक १४०, १४५
 मंत्रशक्ति ९८
 मंथनिकाशुद्धि २१
 मदसोर ८१
 मुंज ८९
 मागध १३४, १४१
 माघ १८०
 मात्रक १५३, १८५
 मास्त्यक ८
 मास्त्यक-माठी मल्ल ६, १०६
 माद्री ८३
 माधुरी वाचना ८३, ९४, १२२
 २१०
 मान्यमिका १३७, १३८
 'मानसोल्लास' ८
 मान्धाता १४३
 मारवाड १२४
 माल १३९
 'माल' जाति १३९
 मालमूमि १३९
 माल्य ७८, ६८, १०८, १२३,
 १३४, १३८, १३९,
 १४१, १४२, २०३
 मालवक १३८, १४१
 माल्य जाति २८, १३८
 मालव देश १४१

मालव पर्वत १३८
 मादन म्लेच्छो १३८
 मालन शवरो १३९ -
 मालन स्तेन १३९
 मालयो १३९, १४०
 मालया कण्ठ ३३
 'मालोइ' १४०
 माहिष्मती ३६, १४३
 माहेश्वर १४३, १८०
 माहेश्वरी २८, १४३
 माहेश्वरी नगरी १६४
 मालवा १५, ८९, १११, ११८,
 १४१, १५५, १६४,
 १६८, १७१, २०१,
 २११
 माहण ११८
 माहु १०८
 मिथिला १४
 मिथ्यावादी ६९
 मुक्तिनिलय १७४
 मदगशैलपुर ४२
 मुनशी ३६
 मुनि कन्याणविजयजी ६०, ८४,
 १५५, १६४, १७०,
 १७९,

मुनिचन्द्र ९६
 मुनिचन्द्रसूरि २१९
 मुनि जयतविजयजी ६१, १७४
 मुनि धुरधरविजयजी ७०
 मुनिश्री पुण्यविजयजी ६९, ९८,
 १८२
 'मुनि सुवतचरित' २१९
 मुनि सुवतचैय ६१
 मुनि सुवतस्वामी ५५
 मुनि सुवतस्वामीनुं चैय ११०
 मुरुडराजा ९८, ९९
 मुलतान १४०, २००, २११
 'मुष्टिन्याकरण' १२७, १२८
 मुवई १३१, २११
 'मूल टीका' ७५, १२९
 मूलदेव २८, ११९, १४४,
 १४५, १४७, १४८,
 १७१
 'मूलदेवी' १४७
 मूल 'प्रथमानुयोग' ४०
 मूलभद्र १४७
 मूलश्री १४७
 मूलस्थान २११
 मृगवन उद्यान १७०
 मृगावती २९, १०४, १४३
 मेघ २०७

मेघकुमार ४५
 'मेघदूत' १७१
 मेवाड ११८, १४९, २१४
 मोढेरफ १४९
 मोढेरकाशर ६३, १४९
 मोढेरा ३६, १४९
 'मोढेरा' १४९
 मोथ तहेसील ३२
 मोहनलाल द. देसाई १८४
 मोहेरफ १४९
 मौर्यवंशी १८६
 म्हेच्छ १३४
 म्हेच्छदेश १३८
 -स २०३
 मनु मंदिर ५९
 क्षपूजा १९, ९४
 क्षायतन १२०, १२२
 पञ्चदत्त ९४
 पञ्चपश तापस ९४
 यदु १५१
 यदुकुळ ९
 यमुन १५०
 यमुना नदी ४९, १०४, १५०,
 १७८
 यमद्वीप २०४
 यमन १५०, २०४

यमन त्रिपय ९९
 यवनालक १२५
 यमनो १२५
 यवराजा ६५
 यशध्वंज ११
 यशोदेवसूरि ९, १५१
 यशोधर मुनि ५
 यशोगरा २१
 यशोमद ८४
 यत्ररूपोत्त ५०
 यंत्रप्रतिमा ९८
 यंत्रविद्या ९८
 याकिन २१२
 याकिनी महत्तरासूनु ७१, ७४,
 २१२, २१३
 यादव १९२
 यादवकुळ ९६
 यादवो ४९, १७८
 यात्रिक ५०
 यात्रिक गरुड ५०
 युगप्रधान आचार्य ८४, २१७
 युगप्रधान षट्पावलीओ १६४
 योग २१३
 योगराज २११
 'योगशास्त्र' २१९

योगी २१

'योगिप्राप्त' शास्त्र १९७

योगेश्वरायण १५१

रक्तपट २६, १२१

रक्ष ८४

रक्षित २२, २५, ८४, २०७

रक्षितसूरि १५२

रत्नचंद्र १७५

रत्नशेखरसूरि ७४, ८९, ११७,
१३०, १५४, १६८,
१८१, १९५, २१२

रथ ८४

रथनिमि १५४

रथयात्रा १३३, १८७

रथावतंगरि ४२, १५५, १६४,
१६६

रतिप्रलाळ छो. परीख २१८

राजगण्ड १२

राजगृह २६, २७, ४४, ४५,
१०२, १०३, १७१,
१७३

राजमन्थपुर ९०, १५५, १७५

'राजनिर्घट्ट' ५५

राजपिंड १८७, २०६

राजपूताना १८३,

'राजपूताने का इतिहास' ३६,

२१४

'राजप्रश्रीय' १२८ थी १३०

राजशेखर ३४

राजस्थान ११८

राजिमती २४, ९६, १५४

राज्यवर्धन १६, १००, ११७

राज्येष्ठ १५६ -

राय आचार्य ७७, १५६

रायनपुर ९०, १५५, १७५

राम ३७

रामत्रिजय वंजित १६९

'रामायण' १२३

रायचौधरी ९३

'रायणम' १०९

रायकूट १५६

रायवर्धन १६, १००, ११७

रिष्टपुर १४, १५७

रुन्मिणी ८७, ९५

रुद्र ६१, ७१, १०६

रुद्रमहाशय १८८

रुद्रसोमा १५२

रुप्यक १३६

रुद्रा १९, ३४, ३५, ८

२०४

'रूपमंडन' ११८

रूपा नाथुं १८०
 रेणुका ३७
 रेवती नक्षत्र ८४
 रैवतक ६६, ८६, ९१, १५७
 रैवतक उद्यान ९६, १५४, १९०
 'रैवतकल्प' १५७
 रोहक १५८, २०१
 रोहगुप्त २०७
 लक्ष्मणगणि २२०
 रुक्मिणी ७७
 'ललितविरतरा' वृत्ति १९५,
 १९६
 लयण समुद्र १०६
 'लाक्ष इन् एन्डयन्ट इन्डिया'
 ३२, १२४, १३६,
 १६५, १७१, १७९
 'लाक्ष ओफ हेमचन्द्राचार्य'
 २१८
 लालाराम ८
 लाल २६, ३८, ६०, ६८,
 १६०, १६२
 लालदेश ६७, १५८, १६१
 लालवासी ४८, १५९, १६०
 लालाचार्य १६२
 लालकाणा १५८
 लालखाना १५८

लिच्छवी ८७
 लिपिकला १७५
 'लीलावर्द्ध कहा' १४७
 'लेखपद्धति' १८१
 'लोहप्रकाश' १६९
 लोहप्रचलित पद्य २०५
 लोच ७०
 लोहगंध १११
 लोहित्य ८४, १७४
 लज्जी ८७
 लज्ज ८४
 लज्जामूर्ति आचार्य ३४, ९२,
 १११, १६५, १६६
 लज्जशास्त्रा ७३, १६४
 लज्जेन ५८, ७२, १६६,
 १६७, २०७
 लज्जालाभी ७२, ८०, १४३,
 १५२, १५४, १५५,
 १६३ श्री १६६,
 १८४, २०७
 'लज्जालाभी चरित' १८०
 ललनगर १८, १९
 ललमाण ७८
 ललियार १७४
 ललयाँ नदी ३२

‘विशेषचूर्णि’ ३३, ४४, ५३,
५४, २००

‘विशेषानस्यक भाष्य’ ५५, ७४,
७५, ९३, १२८, १७७,
२२०

‘विशेषानस्यक भाष्य’ बृहद्वक्ति
२१९

विश्वरिषा १६९

‘विषमपद व्याख्या’ १७९

विष्णु ५७, ८४

‘विष्णुसमोत्तर पुराण’ १०५

वीणा सरान ३०

वीत मय १३, ३१

वीनमयनगर ४७, ८१

वीतिमय १७०

वीतिमयनगर २००

वीर ७८

वीरगणि १५०

वीरनिर्वाण ९४

‘वीरनिर्वाण संवत् और जैन
कालगणना’ ८४, ८५,
९४, १२४, १५५

वीरमह ९८

वीरमह ९८

वीरमती गगिनी २२०

वीरभिह ३८

वीरसेन १८, ४९, ८७

वीरस्थल १४

वीरचन्देन २३

वीमलप्रिय १८०

वृद्ध ८४

वृद्धरु व्यंतर ५९, ६७

वृद्ध तपागच्छ ५८

‘वृद्धवादिचरित’ १९८

‘वृद्धवादि-सिद्धसेनसुति प्रमथ’
१९८

वृद्धवादी ६४

वृद्धिनिजय ७२

‘वृष्णिदशा’ १५७

वेडिन १८

वेणा ५, २०, ७७, १०८,
१६८, १७१, १७२,
१८४, २११

वेणाकटक ४७

वेणातट २०, ७७, ११९,
१४४, १६८, १७२

वेणातड १७१

वेन्नवती १६८, १७०, ११

वेदिस णयर १६८

वैकटिक १८६, २०७

वैक्रिय लब्धि २०२

वैतरणि ९०

वैताढ्य पर्यंत १७०
 वेदिशनगर ७७, १६८
 वैद्यशास्त्र ९०
 वैमार २५
 वैराटनगर ११९, १६९
 वैशाली ३०, ३१
 व्यवहार क्रिया-प्रवर्तक ७८
 'व्यवहार भाष्य' १८२
 'व्यवहार सूत्र' १२८, १३४,
 १४५, २०९
 व्यवहारी ७८
 व्यंतरगृह १२२
 व्यतरो ५९, ११४
 व्याकरणशास्त्र १०९
 व्याजस्तुति अलंकार १३६
 शक ३८, ६५
 शक-क्षत्रप ९२, ९६, १९४
 शक राजा २१८
 शक लोको २६
 शकुनिकामिहार ६१
 शकुन्त १०१, १७३
 'शतक' ८५
 शतपत्र १०४
 शतानीक ३०, १०४
 शकुन्त ८१, ९९, १७४

'शब्दानुशासन' १२७, १२८,
 १२९
 शम्भुतर १६२, १६३
 शम्भुभक्त ८४
 शश १४५, १४७
 'शस्त्रपरिज्ञा' अव्ययन ६४, ६९
 शंखपुर ३, १७३, १७४
 'शंखपुर पार्श्वरूप' १७४
 शंखेश्वर १७३, १७४
 शार्ङ्गभरी १८३, १९२
 शातर्णि ९३
 शान्तिचन्द्र १५, ११८, १२८,
 १३०, १५४
 शान्तिनाथ ९६
 'शान्तिनाथनरित' २१९
 शान्तिनाथनो भंडार २२०
 शातिसागर ९७
 शान्तिसूरि ३, ४, ९, १८,
 ३४, ६२, ६४, १४४,
 १७५, १७६, २१६
 शान्त्याचार्य ३०
 शाल्वोटे काउन्सिल १९७
 शालिवाहन १९२
 शालिभद्र ४४
 शालिवाहन १९२
 शालिवाहन राजा १९३

सहस्रयोधी मल्ल ५८

सहस्रार्जुन ३६

सहस्रानीक ३०

सहस्रपर्वत ५३, १८९.

संखडि १५, १९, ४४, १०६,

१११, १८८

संगेश ६१

संपदासगणि ४, २९, ४०,

१८३

संपदासगणि बाधक १८२

संपदालिप्त ८४

संनिवेश २०४

संपत्तिभट्ट ८४

संप्रति २५, ४७, ५७, १३३,

१३४, १८७, २०४,

२०६

संस्कृतिविजय ८४

संस्कृतना १०९

‘संस्कृतना’ १०

संस्कृत २७

संस्कृत ८३

संस्कृत १९०, १९१

संस्कृत ३९

संस्कृत २२०

संस्कृत २५५

साडीपचीस आयेंदेशो १५, ४८,

८६, ११९, १६९,

१७८, १८७, २०८,

२०३

सातमी अखिल भारत प्रायश्चित्त

पत्रिका ४५

मानमी ओरियेन्टल

को-पत्रिका २९

सातमाहन ३९, ९३, १९२,

१९३, १९४

सातमाहन वंश १९४

साधुदासी ७३

सागरक ८९

सागराधिक अत्ययन ७५

सागर ९४

सागरमाई नगर ४१

साधुमागो २७, ११९.

साधुवाद २७, ४४

साधुविज्ञा २०८

साधुगण ९१, ९२, १

१११, ११२, ११

साधुगण वंश ९२

साधुगण ९३

साधुगण ९०

साधुगण २०

साधुगण २१८

सांकेतिक भाषा १४७
 सांव ४९, ५६, ८७, १९०,
 १९१, १९२
 सांभर १८३, १९२
 सांभरिनु छवण १९२
 सांभोगिक १३३
 सिकंदर १४०
 सिद्धनागार्जुन ९९
 सिद्धपुर १९, १८८
 सिद्धराज २१४, २१८
 सिद्धराज जयसिंह १९५, २१९
 सिद्धपिं १९५, १९६
 'सिद्धपिंचिन्ति' १९६
 सिद्धसाधु १९५
 सिद्धसेन ६४, १९७, १९८,
 २०८, २१३
 सिद्धसेनगणि ७४, १९६
 सिद्धसेन दिवाकर ६४
 'सिद्धसेन दिवाकर जेन्ड विक्रमा
 दिव्य' १९८
 'सिद्धांतसारोद्धार' सम्यक्बोद्धास
 टिप्पण ३३
 सिद्धि ८५
 सिद्धिदेश १७४
 सिद्धिपर्वत १७४
 'सिद्धिविनिश्चय' ६४

सिद्धिदेश १७४
 सिन्धुलि ४७, १९९
 सिन्ध १९९, २००
 सिन्ध देश १९९
 सिन्धवासी १९९
 सिन्धु ७९, १५८, १९९
 सिन्धु-सोवीर १३, ३१, ४७,
 ५०, १०३, १७०,
 २००
 सिन्ध २०१
 'सिलेक्ट इन्स्ट्रक्शन्स' २४, ९३
 सिंह ८४
 सिंहगिरि ६, ८४, १६४
 सिंहगिरि राजा २०७
 सिंहपुर ३६
 सिंहपुरी २०१
 सिंहल ६८, २०४
 सिंहसुरि ६४
 सीहोर २०१
 सुकोशल मुनि ७१
 'सुखावबोध' १५१
 सुदर्शन ८१
 सुदर्शन तैल्य २५
 सुदर्शन यक्ष ११९
 'सुदर्शनाचरित्र' ८
 सुनंदा ८०, १६३

‘सुपार्श्वनाथचरित’ २००

सुप्रतिपुत्र २०७

सुप्रभदेव १८०

‘सुनोधिना’ १६९

सुभटपाल ५, २१४

सुभद्रा १०

सुभूम ३७

सुमति १०५

सुमुख १०७

सुरद्व २०६

सुरद्व २०३, २०६

सुरप्रिय उद्यान ८०

सुरप्रिय यक्ष ८६, १५७

सुरभिपुर ३३

सुराष्ट्र ६, २४, २५, २६,

३८, ४९, ५६, ५८,

८६, १०५, १८७,

२०३, २०४, २०५,

२१५

सुराष्ट्र २०५

सुरूप १८१

सुवर्णगुल्फिका १०३

सुवर्णभूमि ३९, २०४

सुवीर ४९

सुस्थित २०७

सुस्थितदय १०६

सुस्थित-सुप्रतिपुत्र ८४, १०६

सुस्थित स्वामि १७४

सुहस्ती १६, २५, ८४

सुंदर ३

सुदरी ९५, २०१, २०२

सुदरीनन्द ९५, २०१, २०२

सुसुमारपुर १०१

‘सूत्रकृताग चूर्णि’ २०३

‘सूत्रकृताग सूत्र’ ९, ११, २१,

३६, ५५, ५६, ७९,

१०८, १२१, १७६-

१७८, २०१, २१५

सुववार ११८

सूत्रपौरुषी १६२

सूत्रग्राम २१

सूत्रपुर १७८

सूत्र ५४

सूर्यपुर १७८

सूर्यपूजा २११

‘सूर्यप्रज्ञा’ १२८, १२९

सेक्रेड बुक्स ऑफ द इस्ट

सोपारक ६, ५०, ७२, १

११६, १३१, १

१६६, १६७, १

२०७, २

सोपारकगान्धा मंगू ११७

सोपारा २०७, २०८
 सोम २०७
 सोमदेव ८२, १५२
 सोमदेव भट्ट १४७
 सोमयज्ञ ९५
 सोमसुन्दरसूरि १५४
 सोमिल ६३
 सोरठिया २०९, २१०
 सौमधिकानगरी ८१
 'सौन्दरानन्द' कान्य ९५, २०२
 सौराष्ट्र ६७, ६८, ८८, ९७,
 ९९, १०५, १३४,
 १४१, १६७, १७४,
 १७८, २०५, २०९,
 २११
 सौराष्ट्र (सौराष्ट्रनो) २०३
 सौराष्ट्रिका २०९
 सौराष्ट्रिकी २०९
 सौर्यदत्त १७८
 सौर्यान्तसक उद्यान १७८
 सौवर्णिक नैमिचन्द्र ९, १५०
 सौवीर. ६८; २००, २१०
 स्कन्द १०६
 स्कन्दशुभ २४
 स्कन्दपुराण १७
 स्कन्दराजा ४६

स्कन्दिल ७८
 स्कन्दिलाचार्य ८४, ९४, १२१,
 २१०
 'स्टोरी बोफ कालक' ४१
 स्तिमित ८३
 स्तेयशास्त्र १४७
 स्तूप ५९, १२०, १२१
 'स्तंभतीर्थ' ७९, १८४
 स्थलपत्तन १८, ३५, ९७,
 ११९
 स्थविरावली ४१, ८४, ११६,
 ११७, १५२
 स्थविरो ८१
 स्थानकपुर २११
 'स्थानांग' १०
 'स्थानांगवृत्ति' ११
 'स्थानांगमूक' १६०
 स्थूलभद्र ८४, १३२, २०६
 रनवन उद्यान २६, ७
 स्नानागार २११
 'स्याद्वादस्नाकर' ५५
 स्वाति ८४
 स्वामी समंतभद्र
 हतशत्रु ४२
 हृत्पथ २१५

हृत्थकण्ठ २१४, २१५
 हृत्थकण्ठ २१४
 'हृत्मीरमदमर्दन' नाटक १८८
 हस्त संनिवेश १८५, २११,
 २१२
 हरिभद्र ७६, १२९, २१३
 हरिभद्रसूत्र ९, १०, ७१, ७४,
 १२८, १४५, १४६,
 १४८, १७६, १९५,
 १९६, २१२
 'हरिभद्रसूत्रचरित' २१२
 'हरिभद्राचार्यस्य समयनिर्णयः'
 १९६, २१३
 हरियदेवी २१४
 'हरिवंश' ७
 हरिपेणाचार्य ७, ८, १७२
 हर्षपुर ५, १०६, २१४
 हर्षपुरीय गच्छ २१४
 हर्षपुरीय (मल्लवारी) गच्छ २१९
 हस्तकण्ठ ३६, ५६, २०१,
 २१५
 हस्तनम्र २१५
 हस्ति ८४
 हस्तिकण्ठ २१४, २१५
 हस्तिनापुर ३६

हस्तिभूति २१६
 हाथव ५६; २१५
 हार्थागुफा ५२
 हारिल २१७
 हारिलयाचक २१६
 हाल ९९
 हायरडुं ६६, २०१, २१५
 हिमवंत ८४
 हिमवान ८३
 हिमालय १९३
 हिन्दुरुदेश ३८, २१८
 'हिस्ट्री ऑफ इन्डियन लिटरेचर'
 १४८, १९८
 हीरविजयमूरि ९०, १६९
 हुंडिक १२०
 हेमचन्द्र १७, ३५, ५५, ७६,
 १२५, १२७, १२८,
 १३०, १५२, १६५,
 १८१, २१८, २१९
 'हेमचन्द्राचार्यचरित' ७९
 हेमचन्द्राचार्य सभा ११९
 हैदराबाद ७८
 'हैमसमीक्षा' २१८
 Erzählungen in Maha-
 ratri 5